

**PROPAGANDA:
modernisering og politisk oppdragelse
i Sovjetunionen**

Tore Børseth Bentz

Hovedfagsoppgave i russisk kultur

Russisk institutt

Det humanistiske fakultet

Universitetet i Tromsø

Våren 1999

Forord 11

1. Innledning 15

1.1 Tema for oppgaven 15

1.2 Hva er propaganda? 17

1.3 Sovjetisk definisjon av politisk propaganda 20

1.4 Omfanget av sovjetisk propaganda 22

1.5 Metode 24

2.Hvorfor var propaganda nødvendig? 31

2.1 Marxismens behov for å forme og oppdra 31

2.2 Russiske forhold 35

2.3 Historisk bakgrunn 36

2.4 Bolsjeviker og mensjeviker 43

2.5 Leninismens elitetenkning 45

2.6 Fra revolusjonær bevegelse til makthavere 51

2.7 Den gamle kulturens innvirkning på bolsjevikenes politikk54

2.8 Sovjetisk propaganda todelt 59

2.9 Bolsjevikenes syn på menneskets natur 61

2.10 Andre delmotiv 63

2.10.1 Marxismen en vitenskap 63

2.10.2 Nytt samfunn - nytt menneske 64

2.10.3 Arbeidsinnsats og arbeidsmoral 67

2.10.4 Kommunisme og religion 68

2.10.5 Legitimere egen makt 69

2.10.6 Motivasjonsfaktor: en lysende fremtid 70

2.10.7 Ideologisk krig med Vesten 71

2.10.8 Sosialistisk patriotisme og internasjonalisme 72

2.10.9 Skjule ubehagelig sannhet 73

2.10.10 Dekke over forskjell mellom marxistisk teori og praktisk politikk 74

3: Propagandaens innhold og propaganda i praksis 77

3.1 Innledende bemerkninger 77

3.2 Problemer med å formulere en ny, kommunistisk moral 78

3.3 Moderniseringspropaganda 82

3.4 Retningslinjer for ideologisk arbeid i partiprogrammet av 1961 90

3.5 Forskeres beskrivelse av innholdet i sovjetisk propaganda 94

3.6 Familien 97

3.7 Skole 100

3.8 Organisasjoner for barn og ungdom 107

3.8.1 Oktjabrjata 111

3.8.2 Pionerene 111

3.9 Masse-politisk arbeid 119

3.10 Symbolbruk 125

3.11 Massemedia 131

3.12 Sensur 137

4: Propagandaens problemer 143

4.1 Innledende bemerkninger 143

4.2 Den ideologiske aktivist 144

4.3 Agitatorenes dilemma 146

4.4 Propagandistenes, politinformatorenes og agitatorenes problemer 149

4.5 Mottakersiden 151

4.6 Forsøk på forbedringer av det ideologiske arbeidet 156

5: Propagandaens resultater 162

5.1 Innledende bemerkninger 162

5.2 Modernisering og positive holdninger som følge av den 163

5.2.1 Modernisering og fremskritt 164

5.2.2 Entusiasme for modernisering 165

5.2.3 Sovjetisk nasjonalisme/patriotisme 167

5.2.4 Holdninger til systemet 168

5.2.5 Holdninger til regimet 171

5.2.6 Kilder til legitimitet 180

5.2.7 Propagandaens rolle 182

5.3 Det nye sosialistiske mennesket? 183

5.3.1 Holdning til demokratiske verdier 185

5.3.1.1 Kollektivets vs. individets rettigheter 188

5.3.1.2 Ytringsfrihet, pressefrihet, flerpartisystem, religionsfrihet, toleranse 189

5.3.1.3 Sterkt lederskap og orden 196**5.3.2 Verdensbilde 200**

5.3.3 Interesse for ideologi og politikk 203

5.3.4 Konform politisk aktivitet 206

5.3.5.1 Uoffisielle informasjonskilder 213

5.3.6 Arbeidsmoral og produktivitet 215

5.3.7 Kommunistisk moral 217

5.3.8 Uforutsette og uønskede effekter av moderniseringen 224

5.3.9 Ateisme 227

5.3.10 Et umoderne politisk og økonomisk system 230**6: Konklusjon 233**

8. BIBLIOGRAFI 244

Forord

Jeg vil først få rette en takk til min veileder Gunnar Opeide som har ofret mye tid på veiledning og gjort en stor innsats når det gjelder å finne materiale til oppgaven. Gjennom miniforelesninger og diskusjoner med veileder har jeg etter hvert fått innsikt i marxismen, bolsjevismen og russisk og sovjetisk historie. Denne kunnskapen ligger til grunn for spesielt kapittel 2, og underkapitlene 2.1 og 2.2 i særdeleshet.

Deretter vil jeg takke pauserommets trofaste slitere som har gjort studiet betraktelig triveligere. En spesiell takk til Gøril og Eva. De har tatt korrekturlesning til nye høyder.

I transkriberingen av russiske ord har jeg fulgt det norske systemet. Det innebærer blant annet at det bløte og det harde tegnet ikke blir transkribert.

Jeg vil i teksten referere til Sovjetunionens Kommunistiske Parti enten som bare «partiet» eller som «KPSS», etter den russiske forkortelsen av *Kommunistitsjeskaja Partija Sovetskogo Sojuza*. Jeg har også benyttet følgende forkortelser i oppgaven:

AG: Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon

BSE: Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedija

EB: The New Encyclopædia Britannica

1.

*Immerhin hat das den Staat zur Hölle gemacht,
daß ihn der Mensch zu seinem Himmel machen wollte.*

*FRIEDRICH
HÖLDERLIN*

1. Innledning

1.1 Tema for oppgaven

Helt siden jeg leste George Orwells «1984» i 1984, har jeg vært fascinert av totalitære regimer. Samfunnet som beskrives i «1984» ble hevdet å ha en slående likhet med Sovjetunionen, men stemte det? Følte det store flertall av sovjetborgerne seg ufrie og undertrykte av kommunistene? Eller hadde makthaverne i Sovjetunionen den enorme, uforbeholdne støtte i befolkningen som de ubeskjeden hevdet at de hadde? Og var det i så fall fordi det nye uselviske kommunistiske mennesket var blitt en realitet, et menneske som hadde innsett sosialismens overlegenhet, og var oppriktig overbevist om kommunismens ideer? Eller var befolkningen, som den i «1984», ført bak lyset og gjennom tvang, terror, løgn og indoktrinering hjernevasket til å bli uselvstendige, ukritiske, lydige og entusiastiske undersåtter? Eller var kanskje sannheten annerledes og mer nyansert? Da jeg begynte å skrive oppgaven, var jeg preget av vestlige oppfatninger av Sovjetunionen som et land som i stor grad lignet Orwells skrekkscenario. Etter hvert som jeg har jobbet med oppgaven, har jeg imidlertid endret oppfatning og fått et mer nyansert syn på virkeligheten.

Et fellestrekk mellom Orwells samfunn og Sovjetunionen som man ikke kommer forbi, er myndighetenes bevisste anstrengelse for med alle midler å forme befolkningens meninger og atferd slik de ønsket. Propaganda var viktig for regimet, enkelte historikere går til og med så langt som å hevde at sovjetregimet ikke kunne ha eksistert uten sitt propagandaapparat. Gamle som unge sovjetborgere ble foret med partiets budskap hvor de enn snudde og vendte seg. Partiets propaganda møtte dem på skolen, i klubber og ungdomsorganisasjoner, i radio og tv, i litteraturen, i kunst, på arbeidsplasser, på universiteter, i militæret, i fagforeninger, i teatre, på film, på møter og demonstrasjoner, i taler og i foredrag. Noe av det mest iøynefallende for vestlige turister i Sovjetunionen var visuell propaganda i form av gigantiske statuer av arbeidere, kolkhozbønder og sovjetiske ledere, i form av store propagandaplakater og

-bannere, kommunistiske symboler og digre lysende slagord på toppen av bygninger. Propaganda gjennomsyret absolutt hele samfunnet, og den var umulig å unnslipe.

Regimet selv anså barn og ungdom for å være de gruppene det var aller viktigst å forme. I et samfunn fritt for motsetninger overtok generasjonenes kontinuitet klassekampens rolle som historiens «motor». Dette betydde at større ressurser ble brukt til kampen for ideologisk renhet blant ungdom enn blant voksne ettersom en politisk generasjonskløft kunne ødelegge overgangen fra sosialismen til kommunismen. Jeg hadde derfor i utgangspunktet tenkt å bare konsentrere meg om propaganda rettet mot barn og ungdom, men det viste seg å bli vanskelig. Det finnes lite litteratur om propagandaens innvirkning på barn og unge alene, og det er dessuten mer interessant å se på hele befolkningen, blant annet for å finne ut om ungdommen endret oppfatning etter at de ble eldre. Propaganda i Sovjetunionen er et stort emne. Jeg har derfor valgt å konsentrere meg om følgende fire punkter:

1. Hvorfor var propaganda nødvendig?
2. Propagandaens innhold og propaganda i praksis.
3. Propagandaens problemer.
4. Propagandaens resultater.

Jeg har valgt å se på propaganda som hadde til hensikt å skape holdninger og atferd som ble regnet som ønskelige gjennom hele sovjetperioden. Det har derfor vært naturlig å konsentrere seg om den tidsperioden da propagandaapparatet allerede hadde virket over lang tid og effekten skulle være størst, dvs. grovt regnet fra da Brezjnev ble generalsekretær til Gorbatsjov overtok. I visse tilfeller vil det imidlertid være interessant å se på forholdene før denne tid, for sammenligningens skyld. Når det gjelder moderniseringspropaganda, er det nødvendig å se på responsen denne fikk på 30-, 40-, 50-, og 60-tallet ettersom det var i denne perioden moderniseringstempoet var høyest og de største byggeprosjektene og nydyrkingsprogrammene ble satt i verk. Følgelig var moderniseringspropagandaen også mest fremtredende i denne perioden.

1.2 Hva er propaganda?

Ordet propaganda kommer fra det latinske ordet *propagare* som betyr å utbre. Det ble først brukt av den romersk-katolske kirken i 1622 da den opprettet en *Congregatio de propaganda fide* (forsamling for utbredelse av troen) som fikk ansvar for alt romersk-katolsk misjonsarbeid. I 1842 hadde propaganda fått følgende definisjon i en ordbok: «[...] the name *propaganda* is applied in modern political language as a term of reproach to secret associations for the spread of opinions and principles which are viewed by most governments with horror and aversion» (The Oxford English Dictionary 1989, 12:632). Propaganda har for de fleste i Vesten en negativ klang også i dag, og brukes ofte som skjellsord mot andre politiske retninger eller andre religioner.

Forskjellige definisjoner av ordet har florert. En av dem lyder: «...the attempt to affect the personalities and to control the behaviour of individuals towards ends considered unscientific or of doubtful value in a society at a particular time» (Clews 1964:4). Ifølge denne definisjonen kunne kommunister i Sovjetunionen ikke klassifisere kommunistisk propaganda i sitt eget land som propaganda ettersom de vurderte innholdet som både vitenskapelig og av stor verdi. Definisjonen har også lite for seg siden det er en svært subjektiv vurdering å bestemme hvilke politiske synspunkter som er «uvitenskapelige» og «tvilsomme».

I boken *The Birth of the Propaganda State* gir Peter Kenez (1985:4) følgende vide og nøytrale definisjon av propaganda: «Propaganda is nothing more than the attempt to transmit social and political values in the hope of affecting people's thinking, emotions and thereby behavior.» Problemet med denne versjonen er at begrepet blir uthult, alle meningsutvekslinger kan således betraktes som propaganda.

En vid definisjon finner man også i *Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedija* (1975, 21:95): «Распространение политических, философских, научных, художественных и других взглядов и идей с целью их внедрения в общественное сознание и активизации массовой практической деятельности.» Denne definisjonen gjør det mulig å klassifisere det meste av informasjon som propaganda. I Sovjetunionen var imidlertid ikke dette noe problem, for så lenge man propagerte for kommunismens ideer, skilte ikke kommunistene mellom de to begrepene «informasjon» og

«propaganda». En etter min mening bedre definisjon finnes i *Encyclopædia Britannica*:

Propaganda is the more or less systematic effort to manipulate other people's beliefs, attitudes, or actions by means of symbols (words, gestures, banners, monuments, music, clothing, insignia, hairstyles, designs on coins and postage stamps, and so forth). Deliberateness and a relatively heavy emphasis on manipulation distinguish propaganda from casual conversation or the free and easy exchange of ideas. (EB 1994, 26:171)

Det er vanskelig å skille mellom informasjon, som er et nøytralt uttrykk, og propaganda, som i Vesten er sterkt negativt ladet. Uttrykket at noe «bare er propaganda» betyr ofte at noe regnes som usant, men å sette objektiv sannhet som kriterium for å skille mellom informasjon og propaganda vil gjøre distinksjonen nesten umulig i annet enn naturvitenskaper. Innenfor områder som historie, etikk, moral og politikk er det vanskelig å bedømme utsagn som sanne eller usanne. Påstander kan havne i gråsoner mellom de to ytterpunktene, de kan inneholde en kjerne av sannhet uten dermed å kunne klassifiseres som objektivt «sanne», og en påstand som *en* oppfatter som en innlysende sannhet kan av en annen oppfattes som ren løgn. Et eksempel på dette er de gjentatte sovjetiske påstander om at Amerika og det kapitalistiske Vesten var aggressive og innstilt på verdensherredømme. Avhengig av politisk ståsted vil påstanden være sann eller usann, mens andre igjen kan oppfatte den som unyansert og bare delvis korrekt. Dernest kan utsagn som ble holdt for å være sanne på et gitt tidspunkt, oppfattes som uriktige på et senere tidspunkt. Sannhet er derfor et håpløst vanskelig utgangspunkt for å skille informasjon fra propaganda.

Et bedre kriterium for å karakterisere et utsagn som propaganda er å vurdere om det er unyansert og *ensidig*. Til forskjell fra informasjon, som ideelt sett skal *forsøke* å komme fram til en objektiv sannhet ved å belyse en sak fra flere sider, er propaganda bevisst ensidig og et redskap til å nå et mål.

Et annet kjennetegn ved propaganda er *gjentagelse*. Et budskap som hamres inn ofte nok kan karakteriseres som propaganda. Det er et velkjent fenomen at en løgn som gjentas ofte nok til slutt blir oppfattet som en sannhet. Men også en objektiv sannhet som gjentas om og om igjen må kunne karakteriseres som propaganda.

Overdimensjonering av og overfokusering på en faktaopplysning gjør at den får urimelig stor oppmerksomhet i folks bevissthet. Den opptar plass i media som annen informasjon kunne hatt, og skaper på den måten en ensidig fokusering selv om budskapet i seg selv er sant nok. Som eksempel på dette kan nevnes at sovjetborgerne stadig ble minnet på at USA var et land der raser og etniske grupper ble diskriminert. Særlig ofte ble den kritikkverdige behandlingen av svarte understreket. Det er et helt korrekt objektivt faktum at enkelte svarte ble, og fortsatt blir, utsatt for diskriminering i USA. Men dette er for det første bare en del av sannheten om de svartes levekår. For det andre skapte overfokuseringen på akkurat dette negative trekket ved det amerikanske samfunnet et skjevt og negativt bilde av hele USA. For det tredje fokuserte man på rasismen i andre land uten noen gang å nevne den uoffisielle og skjulte rasismen som også fantes i Sovjetunionen. Man kan selvfølgelig hevde at sovjetiske medier i sin nyhetsdekning av Vesten bare gjorde akkurat det samme som det mange mener at alle andre journalister gjør, nemlig å skrive om alt som er skjevt og galt ut fra tanken om at en dårlig nyhet er en nyhet som selger godt. Men sovjetiske medias monopolstilling, og måten de var finansiert på, utelukker kommersielle hensyn. Man hadde klare politiske føringer på journalistikken; den skulle tjene politiske mål som ble utformet på sentralt hold.

Et annet fellestrekk ved bruken av propaganda er den følelsesmessige appell som man ofte tar sikte på å oppnå, enten istedenfor rasjonelle argumenter eller i tillegg til dem. Ofte er det ikke fakta, men individenes tolkning av fakta som er avgjørende for den enkeltes holdning til en sak. Da slike tolkninger ofte bygger på følelsesmessige stemninger, er det disse man tar sikte på å manipulere. Derav den monotone gjentakelse av følelsesladde ord som fascisme, imperialism, kolonistat, kapitalisme, sosialisme o.l. i kombinasjon med slagordaktige forenklinger av komplekse fenomener. Kommunistisk propaganda i Sovjetunionen spilte på alle strenger: ensidighet, gjentakelse, rasjonelle argumenter og følelsesmessige appeller.

Propaganda er nært beslektet med et annet fenomen: sensur. Sensur og propaganda virker ofte sammen og forsterker hverandre. Mikhail Ivanovitsj Skulenko har skrevet følgende om politisk informasjon i Sovjetunionen:

Другая тенденция политического информирования заключается в жестком подчинении информационного потока идеолого-пропагандистским установкам. Отбирается и сообщается с надлежащей детализацией только та информация, которая согласуется с соответствующей мировоззренческой позицией или с пропагандистскими задачами. Вся остальная информация или замалчивается, или подвергается отрицательной оценке.(Skulenko 1990:120)

Sensuren var så nært knyttet til propagandaen i Sovjetunionen at den ikke er til å komme utenom. Følgelig vil også den bli omtalt i denne oppgaven.

1.3 Sovjetisk definisjon av politisk propaganda

Mens man i Vesten ser på *politisk* propaganda som en av flere varianter av propaganda, hadde man i kommunistiske land en helt spesiell oppfatning av denne varianten. Ifølge BSE (1975, 21:95-96) finnes det to typer politisk propaganda i verden som står i opposisjon til hverandre: borgerlig og kommunistisk propaganda. I BSE hevdes det at en spesiell klasseideologi alltid vil være kjernen i enhver politisk propaganda. Videre hevdes det at «borgerlige forskere» ofte benekter at propaganda bestemmes av klasseideologi, og at de forsøker å beskrive propaganda som en universell måte å manipulere massene på i den hensikt å tjene enkeltgruppers interesser. Ifølge BSE er dette synet på politisk propaganda hos vestlige eksperter et uttrykk for essensen av den borgerlige propagandaen de blir omgitt av. Det heter at de herskende klasser i land hvor man utbytter hverandre (kapitalistiske land) prøver å fremstille sine egne gruppeinteresser som universelle interesser, at de forvrenger den faktiske situasjon for å tjene sine egne formål, og at de bringer falske ideer, teorier og forvrenget informasjon ut til massene. Dette gjør de ved hjelp av massemedia, som i kapitalistiske land tjener herskerklassen og er kontrollert av borgerskapet og den borgerlige stat (BSE 1975, 21:95).

BSE understreker at manipulasjon av massene i den hensikt å tjene egne gruppeinteresser ikke er formålet for enhver propaganda, bare for den borgerlige. BSE forklarer kommunistisk propaganda slik:

Коммунистическая пропаганда представляет собой научно обоснованную систему духовной деятельности, разработанную коммунистической партией. В процессе пропаганды под руководством коммунистической партии осуществляется распространение марксистско-ленинской идеологии и политики с целью просвещения, воспитания и организации масс. (BSE 1975, 21:96)

Det heter videre at kommunistisk propaganda taler arbeiderklassens og alle arbeidende folks sak og uttrykker deres interesser og behov. Den avslører den borgerlige og revisjonistiske propagandas illusjoner og løgner og sprer sannheten om det sosialistiske samfunn.

Til forskjell fra samfunnsvitere i Vesten, som definerer politisk propaganda som en måte å påvirke andres politiske holdninger og handlinger på, uten å ta hensyn til innholdet, definerte altså kommunistiske samfunnsvitere den politiske propagandaen som todelt: innholdet var enten rett eller galt, kommunistisk eller borgerlig. Bolsjevikene kom til makten med i på at deres indoktrineringsarbeid bestod i å bringe den sanne forståelsen av samfunnet og historien ut til folk, derfor var det med stolthet de kunne kalle seg propagandister.

Lenin skilte skarpt mellom agitasjon og propaganda i *Что делать?* fra 1902:

[..] пропагандист, если он берет, например, тот же вопрос о безработице, должен разъяснить капиталистическую природу кризисов, показать причину их неизбежности в современном обществе, обрисовать необходимость его преобразования в социалистическое общество и т. д. Одним словом, он должен дать «много идей», настолько много, что сразу все эти идеи, во всей их совокупности, будут усваиваться лишь немногими (сравнительно) лицами. Агитатор же, говоря о том же вопросе, возьмет самый известный

всем его слушателям и самый выдающийся пример, - скажем, смерть от голодания безработной семьи, усиление нищеты и т. д. - и направит все свои усилия на то, чтобы, пользуясь этим, всем и каждому знакомым фактом, дать «массе»

одну идею: идею о бессмысленности противоречия между ростом богатства и ростом нищеты, постарается *возбудить* в массе недовольство и возмущение этой вопиющей несправедливостью, предоставляя полное объяснение этого противоречия пропагандисту. Пропагандист действует поэтому главным образом *печатным*, агитатор - *живым* словом. (Lenin 1950, 5:380)

Prinsippet om at propaganda bare skulle finnes i skriftlig form, og agitasjon kun i muntlig form, gikk man bort fra etter revolusjonen. Siden kommunistisk propaganda skulle presentere så mange og innfløkte ideer at bare et mindretall kunne forstå dem, var den primært rettet mot det øverste sjiktet: partimedlemmer og intelligentsiaen utenfor partiet, ledere, direktører og andre i høye stillinger i alle deler av samfunnet. Kommunistisk agitasjon ble definert som hovedinstrumentet for å oppdra arbeiderklassens masser i den kommunistiske ånd. Den skulle gjøre dem kjent med partiets slagord og beslutninger, forklare dem partiets og regjeringens politikk og mobilisere alle arbeidere til aktiv og bevisst deltakelse i byggingen av den nye sosialistiske staten. Men skillet mellom politisk propaganda og agitasjon er uklart og har ingen betydning for de spørsmålene jeg vil ta opp i denne oppgaven siden de tjener samme formål.

1.4 Omfanget av sovjetisk propaganda

Den offisielle marxist-leninistiske lære angikk alle aspekter av myndighetenes og borgernes liv. Ingen aspekter ved det sosiale liv, fra religion og familieliv til fritid og fritidsaktiviteter, ble regnet som utenfor statens ansvarsområde, og i Sovjetunionen varte den «kommunistiske oppdragelsen» livet ut for innbyggerne. Viktigheten som ble tillagt den kommunistiske oppdragelsen illustreres godt ved dens omfang.

Alle barn ble i syvårsalderen medlem av partiets barneorganisasjon, Oktjabrjata. To år senere ble så godt som alle medlem av Pionerene, før de fleste i 14-årsalderen ble med i partiets ungdomsorganisasjon, Komsomol. Komsomol hadde på slutten av 70-tallet rundt 34 millioner medlemmer. Det er beregnet at partiet hadde 22.000-27.000 betalte funksjonærer med ideologi som ansvarsområde i 1982. I tillegg kom rundt 4500 heltidsansatte sekretærer som jobbet med ideologisk arbeid (Remington 1988:42). Staben var altså ikke stor, desto viktigere var det derfor å kunne overføre oppgaver til mer eller mindre frivillige og ubetalte aktivister. På slutten av Stalin-tiden var det mellom 2,5 og 3,5 millioner politiske aktivister i Sovjetunionen. Men dette tallet vokste kraftig i løpet av 50-, 60- og 70-tallet. I 1985 anslo en sovjetisk rapport at det var 11 millioner politiske aktivister til sammen i landet. Av disse var 2,2 mill. propagandister (lærere i partiets politiske utdanningssystem), 3,7 mill. agitatorer, 1,8 mill. politiske informatorer, 300.000 *dokladtsjiki*, personer som holdt «rapporter» (se kap. 3.9), og mer enn 3 millioner foredragsholdere i selskapet *Znanie* (Remington 1988:54). Dette tallet er nok for høyt på grunn av de lokale partikomiteenes tendens til å blåse opp tallene med fiktive aktivister, men likevel gir det en pekepinn om hvor stort omfang denne virksomheten hadde. Til å hjelpe seg hadde de politiske aktivistene lokale hus eller rom for politisk utdanning som tjente som organisatoriske baser for propagandaarbeid. Det var mer enn 7000 slike fordelt over hele Sovjetunionen (White 1979:78).

Partiet hadde et nettverk av skoler for både partimedlemmer og ikke-medlemmer. Dette utdanningssystemet hadde i 1985-86 21,2 millioner studenter fordelt på tre nivåer: grunnnivå (politsjkoly), mellomnivå og høyt nivå (marxist-leninistiske universiteter, teoretiske seminarer o.l.). Øverst på rangstigen over partiskoler var *Akademija Obsjtsjestvennykh Nauk Tsentralnogo Komiteta KPSS* for ledende partimedlemmer (Roeder 1988:124-125; White 1977:331). Pensum på grunnivå (5-6 år) var: Lenins biografi, grunnleggende kunnskaper i politikk og økonomi og aktuelle spørsmål i partiets politikk. Pensum på mellomnivå (6-8 år) var: KPSS' historie, politisk økonomi, marxist-leninistisk filosofi og grunnleggende kunnskaper i vitenskapelig kommunisme. På mellomnivået forventet man at studenter deltok i politisk aktivitet relatert til studiene. Pensum på høyt nivå var: KPSS' historie,

politisk økonomi, dialektisk og historisk materialisme, vitenskapelig kommunisme, aktuell partipolitikk og praktisk politisk aktivitet, alt etter hvilken spesialisering man valgte (White 1979:75).

Kommunistene la stor vekt på å styrke arbeidsmoral, arbeidsinnsats og økonomisk tenkning hos arbeiderne.

Велика роль экономического образования трудящихся, призванного способствовать формированию современного экономического мышления, социалистической предприимчивости и деловитости, повседневному участию трудящихся в управлении производством, укреплению дисциплины, развешиванию массового движения за повышение эффективности производства . (Ivanov 1983:39)

Dette ble i stor skala forsøkt gjennomført i partiets utdanningssystem innenfor økonomi, som på 70- og 80-tallet hadde rundt 34 millioner studenter hvert år. (Ivanov 1983:39) Den økonomiske utdanningen var ikke upolitisk, da det i tillegg til økonomiske spørsmål også ble undervist i partiets politikk. På midten av 80-tallet var det sammenlagte antallet studenter involvert i partiskoler, økonomisk utdanningssystem og spesialutdannelse i Komsomol rundt 65 millioner (Remington 1988:71). Sammen med andre aspekter av partiets ideologiske arbeid, som massepolitisk arbeid, skolesystemet, litteratur, kunst og massemedia, var innsatsen innenfor politisk instruksjon og overtalelse antagelig enestående i verdenshistorien.

1.5 Metode

Arbeidet med denne oppgaven har vært et rent litteraturstudium. Jeg har valgt ut materiale blant den omfattende litteraturen som er skrevet om sovjetisk propaganda og nært beslektede emner. Dette materialet danner så grunnlaget for drøftelsen av de punktene som er nevnt i kap. 1.1. Av de fire punktene er særlig det siste, om propagandaens resultater, vanskelig å besvare. Det er vanskelig fordi en slik effekt

vanskelig lar seg måle: hvordan ville folk ha tenkt hvis det ikke var for propagandaen?; hvordan tenkte folk før revolusjonen?; i hvilken grad skyldes eventuelle forandringer i holdninger og atferd aktiv propagandapåvirkning og ikke bare den menneskelige egenskapen å tilpasse seg forholdene slik de nå engang er? Det er spesielt vanskelig fordi Sovjetunionen, med unntak av de aller siste årene, var et lukket land hvor verken vestlige eller sovjetiske forskere kunne forske fritt. I drøftingen av spørsmålet om effekten av det store propaganda- og sosialiseringssprosjektet har jeg basert meg på resultater fra tidligere spørreundersøkelser av sovjetborgere i og utenfor Sovjetunionen. I tillegg til disse undersøkelsene har tatt utgangspunkt i forskeres, journalisters og sovjetiske dissidenters egne vurderinger og synspunkter.

Undersøkelsene gjort i Sovjetunionen på 60-, 70- og 80-tallet er utført av sosiologiske grupper eller kommisjoner under ledelse av forskjellige partiorganer og Akademiet for Samfunnsvitenskap tilknyttet Sentralkomiteen i KPSS. Temaet «Kommunistisk propagandas effektivitet» ble behandlet av akademiets avdeling for studier av partipropaganda og politisk informasjon, mens akademiets avdeling for ideologisk arbeid foretok undersøkelser av det politiske og økonomiske utdanningssystemet siden 1972, og masse-politisk arbeid siden 1974.

Spørreundersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* ble gjennomført uavhengig av partiet i november 1989. I alt deltok 2696 personer fra Russland, Ukraina, Kazakhstan, Litauen, Moldavia, Georgia, Armenia, Azerbajdzjan og Uzbekistan. Utvalget var representativt for Sovjetunionen med hensyn til kjønn, alder, utdanning og yrkesgrupper (Levada 1993).

Refererte undersøkelser fra 90-tallet er samarbeidsprosjekter mellom sovjetiske/russiske og vestlige forskere. Den ene er utført i Litauen, Ukraina og den europeiske delen av Russland i 1990, 91 og 92 (Reisinger et al. 1994). Den andre, «the New Soviet Citizen Survey», er utført i Russland, også den i 1990, 91 og 92 (Sacks 1993; Gibson og Duch 1993).

Jeg bruker materiale fra følgende undersøkelser gjort i Vesten:

Harvard-prosjektet (The Harvard Project on the Soviet Social System) der hundrevis av emigranter ble intervjuet og spørreskjemaer sendt til tusener av sovjetiske emigranter i Vest-Europa og USA i 1950 og 1951 (Bauer et al. 1961).

Stephen White's intervju med 37 sovjetiske jøder i Israel høsten 1976 (White 1978). Emigrantene, med unntak av en, kom til Israel i perioden 1971-76.

En undersøkelse gjort i 1975-76 av Radio Liberty's avdeling SAAOR (Soviet Area Audience and Opinion Research) blant 265 sovjetiske borgere som reiste i Vesten (ikke emigranter) (Remington 1988:200-201).

1161 sovjetiske emigranter som forlot SU i perioden 1977-80 ble intervjuet i 1980-81 i Israel, Vest-Tyskland og USA (DiFranceisco og Gitelman 1984).

«The Soviet Interview Project» (SIP), spørreundersøkelse av 2793 eksilrussere i 1983, de fleste hadde emigrert til USA i 1979 og 1980 (Bahry 1987; Millar 1987; Silver 1987; Zimmerman 1987; Bahry og Silver 1990).

De ulike prosjektene har på forskjellig måte sterke og svake sider.

Styrken med Harvard-prosjektet er at ikke alle emigrantene hadde forlatt Sovjetunionen frivillig, men havnet i Vesten etter krigen. Emigrantene i denne undersøkelsen var også mer representative for Sovjetunionens befolkning med hensyn til etnisk tilhørighet, yrke og utdannelse enn objektene i senere undersøkelser.

Emigrantene som kom til Israel på begynnelsen av 70-tallet (i Stephen Whites undersøkelse) var jøder, og derfor ikke representative for den sovjetiske befolkningen. De hadde også høyere utdannelse enn gjennomsnittet for befolkningen. Emigrantene var imidlertid rimelig representative hva angår alder og kjønnsfordeling. Selv om emigranter generelt ikke kan gjenspeile et nøyaktig bilde av meningsfordelingen i det samfunnet de forlot, utgjør disse emigrantene på ingen måte en homogen regimefiendtlig gruppe. Mange forlot hjemlandet fordi andre familiemedlemmer gjorde det, andre reiste fordi de hadde slektninger i utlandet, og atter andre reiste simpelthen for å forbedre sin materielle levestandard. Likevel ligger det i sakens natur at emigranter generelt vil være mer fiendtlig innstilt til systemet i det landet de forlot enn de som blir igjen (White 1978:382-384).

Heller ikke resultatene fra «the Soviet Interview Project» kan føres tilbake til Sovjetunionen som helhet, til det er det for få deltagere fra rurale områder og fra den asiatiske delen av Sovjetunionen, for stor andel av jøder, og for mange med høy

utdannelse og inntekt. Dessuten hadde de valgt å forlate Sovjetunionen. Resultatet kan imidlertid med visse reservasjoner sies å henvise til den voksne befolkningen i store og mellomstore europeiske byer i Sovjetunionen. Man kan også anta at uansett hvilke skjevheter som eksisterer i gruppen som helhet sammenlignet med hele Sovjetunionen, så vil disse skjevhetene fordele seg jevnt på de ulike undergrupper av emigrantene - høyt og lavt utdannede, menn og kvinner, unge og gamle osv. - slik at *forskjellene* mellom undergruppene kan overføres tilbake til Sovjetunionen som helhet. Man kan dessuten regne med at dersom emigrantene forteller om en høy grad av konform politisk aktivitet og liten grad av avvikende aktivitet, er graden av konformitet høyere og avvik mindre i Sovjetunionen (Silver 1987:104; Bahry 1987:64).

Også blant emigrantene som reiste fra Sovjetunionen i tidsrommet 1977-1980 var det en overvekt av visse nasjonaliteter: jøder, armenere og tyskere. Men det er verdt å merke seg at dette ikke skyldtes at det bare var disse gruppene som ønsket om å forlate Sovjetunionen, men at det var sovjetisk politikk å tillate nettopp dem å emigrere. Den etniske ubalansen var altså like mye et resultat av emigrasjonspolitikken, som av spesiell motstand mot regimet blant de aktuelle gruppene. Emigrantene oppga også forskjellige grunner til at de reiste, bare et mindretall (15%) i denne undersøkelsen oppga hat mot sovjetsystemet som den viktigste grunn til å reise. Andre grunner til å emigrere var at de hadde slektninger i utlandet, at de ville følge slektninger eller ektefeller som ønsket å emigrere eller at de ønsket å leve blant andre av samme etniske gruppe (DiFranceisco og Gitelman 1984:606).

På grunn av sovjetsystemets sterke tendens til å overdrive sin suksess og dysse ned sine svakheter, kan man tenke seg at undersøkelser av effekten av partipropaganda gjort i Sovjetunionen presenterte en skjønmmaling av virkeligheten, og at manglene som ble rapportert derfor måtte være større i virkeligheten enn det som fremgikk av materialet. Dessuten kan det være grunn til å tro at sovjetiske intervjuobjekter, som andre steder, hadde en tendens til å svare det de trodde intervjueren ville høre. Og intervjuerne på sin side ville sannsynligvis skrive en rapport som ikke virket støtende

på sine oppdragsgivere, særlig med tanke på at den skulle passere gjennom sensuren (White 1980:339-340).

Men det er flere momenter som taler mot en slik slutning. I den ideologiske sektor, som på andre samfunnsområder, ble undersøkelser ofte iverksatt først når et problem ble utålelig stort, eller hvis man trengte å rettferdiggjøre en ny politikk. Når så problemene hadde sunket til et mer akseptabelt nivå, politikken var antatt rettferdiggjort, eller et mer akutt problem oppstod, ble så undersøkelsene avblåst. Siden begynnelsen av femårsplanene ble det økonomiske og politiske liv preget av massemobilisering med storstilte kampanjer for å oppfylle, og helst overoppfylle, målene myndighetene hadde satt. Kvantitative indikatorer hadde forrang fremfor kvalitative, og kortlivede kampanjer der man «stormet» problemene ble viet mer oppmerksomhet enn en jevn fremgang, noe som kanskje ligger i den revolusjonære natur. Rapporterte mangler ved propagandaapparatet kan således være beregnet på å belyse, og endog overdrive, problemene for effektivt å mobilisere partiaktivistene til å løse dem (White 1980:340).

En annet argument for at de rapporterte problemene ikke bare representerte en skjønning av virkeligheten er at det var atskillige mennesker og ressurser investert i den ideologiske sektoren. Det ville derfor være rimelig om *Agitprop*, som alle andre organisasjoner, ønsket å forsvare sin virksomhet og bruk av ressurser, og endog en utvidelse av sin virksomhet. Det er riktignok ikke ideologiske talsmenn eller funksjonærer i *Agitprop* som har utført undersøkelsene, de er hovedsaklig utført av akademikere, men også akademikere som kanskje har brukt år av sitt liv på dette arbeidet, vil i tillegg til å ønske korrekte resultater være interessert i å se at arbeidet har vært nyttig og viktig. Dette kan godt, bevisst eller ubevisst, gjøre dem tilbøyelig til å overdrive de uløste oppgavene innenfor det ideologiske området (White 1980:341).

Dessuten er det et faktum at de sovjetiske myndighetene hadde vel så stor grunn til å finne ut om virkningen av sitt enorme og dyre propagandaapparat som statsvitere i Vesten. Siden slutten av 60-tallet ble sovjetiske myndigheter mer opptatt av å finne ut hvorvidt budskapet deres *virkelig* hadde nådd frem til folket enn bare å se på kvantitative indikatorer for suksess (White 1977:330). Alt i alt kan man derfor si at

det var en slags balanse mellom tendensen til å skjønne virkeligheten og ønsket om å finne ut om propagandaaanstrengelsene bar frukter. White (1980:326) påpeker også at selv om hver enkelt sovjetisk undersøkelse kan ha svakheter, tyder det på mer enn bare tilfeldigheter eller dårlig håndverk når flere uavhengige undersøkelser kommer frem til samme resultat.

Generelt gjelder at det var umulig å skaffe opplysninger om folks politiske synspunkter under kommunismen på samme vitenskapelige og objektive måte som i Vesten. Men selv om hver enkelt kilde har sine svakheter kan summen av flere slike kilder gi et rimelig bra resultat, som White skriver: «The convergent cumulative impact of several sources may be highly convincing» (White 1978:384).

2.Hvorfor var propaganda nødvendig?

2.1 Marxismens behov for å forme og oppdra

Jeg antydte i forrige kapittel at propaganda blant annet dreier seg om påvirkning, overbevisning eller overtalelse, om utbredelse av ideer og oppfatninger, om oppdragelse og dannelse av karakter og holdninger. Propagandaen er altså en form for sosialisering. En betydelig del av sosialiseringen av nye generasjoner har trolig alltid foregått nokså passivt, rett og slett ved at folk tilpasser seg de rådende forhold i det samfunn de vokser opp i. Men i den mer aktive delen av sosialiseringen er det et forhold mellom to parter: de som skal sosialiseres og de som sosialiserer. Det er et spørsmål om hvem som vet best. I tradisjonelle og overveiende orale kulturer var det de gamle som hadde kunnskaper. De hadde levd lengst og erfart mest og var derfor best skikket til å overlevere kultur, verdier, moral, osv. til nye generasjoner. Etter hvert kom presten til som en sosialiseringsinstans. Proporsjonalt med sentralisering, modernisering og utbredelse av skriftkultur utvikles enda flere sosialiseringsinstanser: staten og skoleverket. Skoleverkets autoritet kommer tydelig til uttrykk i sentenser som «læreren vet best» og «det står i boka». Skolen gir også et nytt politisk innhold i sosialiseringen, som for eksempel oppdragelse til nasjonal bevissthet og patriotisme. Familien spiller likevel fortsatt en betydelig rolle i sosialiseringen.

Stort sett bygger all denne sosialiseringen på at samfunnet bare forandrer seg langsomt. Man blir sosialisert til den virkelige verden slik den nå engang er. I en slik situasjon er det ikke noe problem med oppdragelsen av oppdrageren, for han er allerede oppdratt, og slekt følger slekters gang. Man kan tenke seg den ideelle filosof som den best egnede til å sosialisere de nye generasjoner fordi han har den dypeste forståelsen av den eksisterende verden. I marxismen inntreer en prinsipiell og radikal endring i forhold til dette. I den siste av sine «Teser om Feuerbach» skriver Marx (1970, 2:55): «Filosofene har bare *fortolket* verden forskjellig, det kommer an på å *forandre* den.» I marxismen er det i denne sammenheng viktig å peke på *to*

momenter. Det ene er det nye, aktive forholdet til historien. Man vil selv lede den og bestemme dens retning, og dermed forandre verden. Det andre er at denne nye holdningen bygger på den tro at man har erkjent historiens lover. Menneskets erkjennelse av historien hadde før Marx bare vært en forståelse av fortiden, men med Marx' teorier var menneskenes erkjennelse kommet på høyde med historien selv, slik at de kunne se historien i kortene og forutse dens videre gang. Hva Marx mente å forutse, var kort at den kapitalistiske samfunnsform, med borgerskap og proletariat som de viktigste antagonistiske klassene, ville bli den siste type klassesamfunn i historien. De indre motsigelser i den kapitalistiske produksjonsmåte ville stadig bli skjerpet og finne sin endelige løsning i en proletarisk revolusjon. Den ville gi proletariatet mulighet til å avskaffe retten til privat eiendom og bygge opp et samfunn uten klasser, et sosialistisk, og deretter kommunistisk samfunn.

«Det er ikke bevisstheten som bestemmer livet, men livet som bestemmer bevisstheten» (Marx 1970, 2:67). Slik lyder en kjent formulering av et grunnleggende prinsipp i Marx' materialistiske filosofi. På samme måte skiller marxismen mellom basis og overbygning. Her er det en spenning i marxismen, spenningen mellom determinisme og voluntarisme. Dette skaper to prinsipielle problemer som er beslektet med hverandre:

1. Marxistisk ideologi var motivert av en dypt følt tro på og håp om en fremtidig kommunistisk samfunns- og verdensorden, med rettferdighet, harmoni, fred og materiell overflod. På den ene siden hadde man teorier om at historien med lovmessighet gikk mot dette målet. På den annen side kunne man registrere at marxistiske sosialister kjempet og ofret meget for at dette målet skulle oppnås. Noen har ironisert over denne motsetningen: hvis man tror at historien uansett, av seg selv, kommer til dette målet, kan man jo bare sitte rolig og vente. Det er to svar på dette. Her er det for det første noe dypt menneskelig: i egenskap av ateister, som ikke tror på et liv etter dette, vil marxistene ønske å skape et paradys på jord i stedet. Det vil være naturlig at de, iallfall av og til, ønsket å se, om ikke hele, så en liten flik av det jordiske paradys realisert mens de selv levde. Frykten for tidens gang og for døden driver dem til å skynde på historien og skaper en politisk og historisk utålmodighet.

For det andre er historien ikke noe annet enn totalproduktet av menneskenes tanker og handlinger. Selv om marxistene mente de kjente historiens nødvendige sluttresultat, var de som før tvunget til å handle økonomisk, sosialt og politisk, om så bare for å overleve. Hvis de gjerne ønsket å være, og samtidig var sikre på at de var, på parti med historien, ville de prøve å gi løsninger på de små, hverdagslige problemene de hele tiden var konfrontert med, som de samtidig kunne anse som skritt på den historisk korrekte vei. Dette gjelder for eksempel forbedring av arbeidernes levekår, politiske utdannelse og kulturelle nivå, og demokratisering av samfunnet. Dette var oppgaver som krevde umiddelbare løsninger, løsninger som på den annen side er en betingelse for, og bestanddel av, det fremtidige mål.

2. Det var i forrige århundre, og eksisterer ennå i dag, en utbredt oppfatning at mennesket, dets moral og atferd i hovedsak var et produkt av miljøet. Når det er livet, dvs. leveforholdene, livsvilkårene og samfunnsforholdene som bestemmer bevisstheten, med vår personlighet, moral og tanker, er det tilsynelatende lite annet vi kan gjøre enn å vente på at samfunnsforholdene skal forandre seg fordi det er nytteløst å gjøre anstrengelser for å forandre oss selv. Når systemet har forandret seg, vil vi som mennesker så å si automatisk forandre oss og bli bedre.

Det er klart at marxismen med sin pretensjon om å ville forme historien aktivt og bevisst hadde satt seg i en uhyre vanskelig filosofisk situasjon. Tidligere hadde tenkerne overlatt til forskjellige mystiske krefter å ta seg av det historiske resultatet av menneskenes handlinger. Man kan for eksempel tenke på Adam Smiths begrep om *the invisible hand*, Mandevilles *private vices, public benefits* og Hegels formulering om «fornuftens list»: «Das ist die List der Vernunft zu nennen, daß sie die Leidenschaften für sich wirken läßt» (Opeide 1997:214). Menneskene kunne ifølge disse tenkerne forfølge sine private, egoistiske mål og i det hele tatt foreta seg en rekke ting som moralsk betraktet var temmelig tvilsomme; det ville likevel være noe utenfor oss som sørget for at det samlede resultatet ble akseptabelt. Denne typen tenkning er nokså sekularisert, det finnes altså ingen gud som står bak og styrer det hele. For Mandeville og Smiths vedkommende sørget en slags automatikk for et samlet akseptabelt resultat, mens Hegels tenkning hadde et sterk islett av teleologi,

formålsforklaringer (Elster 1985:109). Selv om det nok er mye teleologi også i Marx' ideologi, kan man si at marxismen forkaster enhver slik utenforliggende instans og overlater hele ansvaret til mennesket selv. Dette krever at hver enkelt i sin karakter og atferd må ha den samme kvalitet som vi ønsker at det samlede resultat skal ha. Men hvordan skulle man så greie å forandre verden og historiens sluttresultat så lenge alles bevissthet, tanker, karakter etc. var formet av den gamle verden? Det er dette den tredje Feuerbach-tesen handler om. Her kritiserer Marx en konsekvens man kan trekke av materialismen - en todeling av samfunnet i en liten avantgarde som skal oppdra, og massene som skal oppdras:

Den materialistiske læren om omstendighetenes forandring og oppdragelsen glemmer at omstendighetene må forandres av menneskene og at oppdrageren selv må oppdras. Den må derfor dele opp samfunnet i to deler, hvorav den ene er opphøyet over samfunnet. Dette at forandring av omstendighetene og den menneskelige virksomhet eller selvforandring faller sammen, kan bare oppfattes og rasjonelt forstås som revolusjonær praksis. (Marx 1970, 2:54)

En rendyrket materialistisk filosofi oppmuntrer til personlig passivitet. Siste del av dette Marx-sitatet innebærer at det er en nødvendig sammenheng og gjensidig avhengighet mellom et samfunnssystem og alle de individer det består av.

Fremveksten av en ny samfunnsorden og av de nye individer som skal utgjøre denne orden, må være to sider av en og samme prosess. Man kan kanskje legge til at det ikke er mulig, og trolig heller ikke nødvendig, at de to bestanddelene av prosessen alltid skal løpe parallelt eller i samme tempo; av og til kan den ene gå forut for den andre - og omvendt. Det kan altså være en selvstendig oppgave å bidra til å fremme utviklingen av den sosialistiske personlighet, det nye sosialistiske menneske.

Men historien har vist at i praksis har det ikke vært til å unngå at samfunnet blir delt i to deler hvorav den ene er hevet over den andre, særlig i de tilfeller hvor sosialister har overtatt makten. En slik todeling er også vanskelig å unngå før en maktovertagelse. En tanke hos Marx (1970, 2:89) lyder: «I hver epoke er den herskende klasses tanker de herskende tanker [...]» Etter dette vil det strengt tatt være umulig for den undertrykte klasse å bli behersket av tanken om å overta makten. Det er her propagandaens rolle kommer inn, blant annet begrunnet i tanken om at når

ideen først griper massene, blir den en materiell kraft. Dette dreier seg om revolusjonære ideer, ideer om sosialisme og et nytt samfunn. Hvor kommer slike ideer fra? Antagelig fra en intellektuell elite, fra filosofer som vil forandre verden. Det er de som vet best. Alt dette innebærer et langt mer aktivt forhold til sosialisering enn tidligere, og skaper et klart behov for propaganda.

2.2 Russiske forhold

Så langt har vi bare sett på det nye behov for propaganda som marxismen i sin alminnelighet skapte. Jeg kommer senere i dette kapittelet tilbake til flere grunner til propaganda forårsaket av marxismen. Jeg skal nå se på hvordan forholdene i Russland skapte ytterligere behov for propaganda.

Klassisk marxisme sier at overgangen fra den kapitalistiske til den kommunistiske produksjonsmåte først kan finne sted når kapitalismen har uttømt alle sine muligheter, og forutsetningene for den nye produksjonsmåten er vokst frem i den gamles skjød. Marx skriver at «en samfunnsformasjon aldri går under før alle de produktivkrefter som den er vid nok for, er utviklet, og nye høyere produksjonsforhold oppstår aldri før de materielle eksistensvilkår for dem er modnet innen rammen av det gamle samfunn selv» (Marx 1970, 2:217). En vellykket proletarisk revolusjon, som skulle føre til overgang til en ny produksjonsmåte og nye produksjonsforhold, kunne derfor bare finne sted i et eller flere av de høyest utviklede kapitalistiske landene. For dette var det tre argumenter:

Det første argumentet gjelder det sannsynlige eller uunngåelige sammenbrudd i den kapitalistiske økonomi. Bare i land der motsetningen mellom produktivkreftene og de kapitalistiske produksjonsforhold var dyp nok, kunne dette skje. Nå kunne man tenke seg at for eksempel krig e.l. på annen måte kunne ødelegge en økonomi, eller politiske sammenbrudd kunne føre til at sosialistiske partier vant makten i land som var lite kapitalistisk utviklet. Marx og Engels uttalte seg av og til om en slik eventualitet: «[...] på den andre siden er denne utvikling av produktivkreftene [...] en absolutt nødvendig praktisk forutsetning også fordi uten den ville bare mangelen bli gjort alminnelig og således med nødstilstanden hele striden om det nødvendige

begynne på nytt, og man ville få hele den gamle dritten opp igjen [...]» (Marx 1970, 2:75) Her kommer de to andre argumentene inn; de gjelder garantien for at et slikt sammenbrudd i økonomien ikke etterfølges av noe annet enn overgang til utvikling av en kommunistisk produksjonsmåte:

Denne garantien består for det første i en tilstrekkelig stor, skolert og utviklet arbeiderklasse som er bevisst både sin uforsonlige motsetning til borgerskapet og sine historiske oppgaver.

For det andre består garantien i de materielle forutsetninger for å bygge opp en kommunistisk økonomi; bare de høyest utviklede kapitalistiske landene hadde skapt slike forutsetninger.

Det ble konstatert av flere observatører allerede i 1917-18 at bolsjevikene vant makten i Russland i oktober 1917 uten at disse forutsetningene forelå, og det var grunn til pessimisme på bolsjevikenes vegne.

2.3 Historisk bakgrunn

Jeg vil her gi et innblikk i russisk førrevolusjonær historie og politikk. Til dette formål er nok ikke Stephen White den beste kilde, men jeg har likevel valgt å bruke det han skriver i boken *Political Culture and Soviet Politics* (White 1979) fordi han gir en god oppsummering av trekk ved det tradisjonelle russiske samfunnet som danner bakgrunnen for utviklingen av sovjetisk politisk kultur. Disse trekkene er viktige for å forstå hva de sovjetiske makthaverne hadde å hankses med.

Den russiske politiske kulturen var rotfestet i århundrer med enevelde. I alle fall siden middelalderen hadde landet vært styrt av monarker med nesten uinnskrenket makt samtidig som andre institusjoner som kunne begrense tsarenes makt - parlament, rettssystem o.l. - forble svake og underutviklede. White påpeker at flere statsvitere har hevdet at Russlands geografi har gjort landet disponert for en slik utvikling. Mangelen på naturlige grenser som kunne ha gitt et forsvar mot invasjon har favorisert enhet og sentral kontroll. Landet var dessuten isolert fra de viktigste handelsruter og utviklet derfor ikke noen rik handelsstand som kunne ha presset gjennom liberale konstitusjonelle friheter som borgerskapet hadde gjort andre steder i

Europa (White 1979:22 og 47). Men uansett årsak er det på det rene at den russiske regjeringsformen i lange perioder har vært sett på som despotisk, og mer av asiatisk enn europeisk karakter. Derom vitner også uttrykk som: «skrap på russeren, så kommer tataren frem».

Tatarinvasjonen på 1200-tallet satte en stopper for utviklingen av vetsje-forsamlingene, en tidlig form for demokrati som eksisterte i de store byene i Russland, og den kraftige ekspansjonen til Moskva-fyrstedømmet (som ikke hadde noen tradisjon for vetsje-forsamlinger) på 1400- og 1500-tallet satte det endelige punktum for denne tradisjonen ved erobringen av Novgorod på 1470-tallet. Riktignok hadde tsaren institusjoner som bojardumaen og *Zemskij Sobor* under seg, men disse var kun rådgivende og heller ikke særlig representative. Tsaren behøvde ikke å følge de råd han fikk, og dessuten utpekte han selv representanter til думаen, av og til også til *Zemskij Sobor*. Tsaren hadde inntil 1905 selv den hele og fulle makt. Først etter revolusjonen i 1905 ble det opprettet noe som lignet et parlamentarisk system da statsdumaen ble innført av en motvillig tsar.

Dumaens makt var imidlertid sterkt begrenset. Saker som angikk hæren, marinen, utenlandsgjeld, hoffet og flere anliggender som sorterte under innenriksministeriet var unntatt думаens kontroll. Думаens lovgivende funksjon ble hemmet av et annet lovgivende organ, statsrådet. Over halvparten av representantene i statsrådet ble nominert av tsaren, og det hadde vetorett over думаen. Også i forbindelse med saker innenfor думаens ansvarsområde hendte det at думаens vedtak simpelthen ble neglisjert. Så var tilfelle med et budsjettforslag av 8. mars 1906 som ble iverksatt tross думаens avvisning av forslaget. White skriver at tsarens makt nesten var like stor som før: «So far as the facts are concerned, it is clear that the Russian Empire was governed, as late as the early twentieth century, by a scarcely-modified autocracy, and that it was the only major country of which this still could be said» (White 1979:27-28).

White hevder at думаen neppe hadde særlig stor interesse eller støtte i befolkningen, og den heller ikke maktet å forandre den århundregamle tradisjonen med å oppfatte forholdet til politisk autoritet som et personlig forhold, og ikke et forhold til ansiktsløse lover, regler og prinsipper. Spesielt gjaldt dette tsaren selv, som

av russiske bønder ble betraktet som en god far. Om urett skjedde, fikk aristokrati og byråkrati skylden for å ødelegge for tsarens vilje. Bondeopprørene på 16-, 17-, og 18-hundretallet hadde således ikke som mål å fjerne tsaren, men aristokratene som man mente hadde sveket han. Selv ikke demonstrantene som ble skutt foran vinterpalasset den blodige søndagen 9. januar 1905 ville fjerne tsaren, de ønsket bare å legge frem et bønneskrift for han. Så sent som i 1917 var Sir George Buchanan, den britiske ambassadøren i Russland, overbevist om at det var regjeringen folk var lei av, og ikke tsaren. «Oh, yes, we must have a republic,» sa en soldat til han, «but we must have a good tsar at its head» (White 1979:31). Tendensen til å oppfatte politisk autoritet som et personlig forhold vises godt i uttrykket «*Батюшка Царь*», «lillefar Tsar» (White 1979:31). På midten av 18-hundretallet samlet V. Dal inn russiske ordtak, blant annet om tsaren:

«Бог на небе, царь на земле. Никто против бога да против царя. Без царя - земля вдова. Народ - тело, царь - голова. Нельзя земле без царя стоять. Бог милостив, а царь жалостлив.» (Dal 1989:212-213) I praksis betydde denne støtten til tsaren blant annet at revolusjonære som reiste ut på landsbygda i 1870-årene svært ofte ble angitt til politiet av bøndene.

Russere generelt hadde i det hele tatt lite kunnskap om landets politiske institusjoner. Analfabetisme og dertil hørende liten utbredelse av bibliotek, bøker, tidsskrifter og aviser, i tillegg til et dårlig kommunikasjonsnett, bidro til å skape et skille mellom maktapparat og vanlige folk. Folk var mer eller mindre isolert på de plassene de bodde. Erfaringer og kunnskaper fra verden utenfor var forbeholdt de få, et trekk som åpenbart virket til å bevare samfunnet slik det hadde vært i århundrer. Men til tross for at størstedelen av befolkningen hadde små kunnskaper om politikk og anså tsaren som deres «lille far» som bevarte imperiet fra anarki og ødeleggelse, var troen på tsaren kraftig svekket i den siste perioden av imperiet før 1917-revolusjonen. Bøndene aksepterte tsaren på grunn av deres naive tro på at han bare ville bøndenes beste, men det medførte også at hvis tsaren etter bøndenes oppfatning ikke lenger styrte til deres beste, var det ikke nødvendig å adlyde han (White 1979:34 og 61).

Russland skilte seg vesentlig fra landene i Vest-Europa når det gjaldt regjeringens ansvarsområde og måte å regjere på. Regimet hadde en utpreget sentralisert, byråkratisk og autoritær måte å regjere på. Og russiske myndigheter begrenset ikke sin inngripen i vanlige folks liv til de samme områder som myndigheter i andre land, som for eksempel offentlig orden og skattlegging, men inkluderte økonomisk entreprenørvirksomhet og kontroll, religion, moral og rettsvesen (White 1979:64). Rettsvesenet i Russland var ikke uavhengig av myndighetene på samme måte som i Vest-Europa, men ble så sent som på 1800-tallet uten å overdrive mye kalt «en forlengelse av administrasjonen og politiet» (White 1979:37). I 1864 ble en reform av rettsvesenet gjennomført som gjorde rettssaker åpne for offentligheten og dommerne uavhengige av myndighetene. Det ble også innført et system med advokater og jury. Men i 1881 ble rettssikkerheten på nytt forverret ved innføringen av spesialdomstoler som ga generalguvernørene nesten uinnskrenket makt til å arrestere, bøtelegge eller sende borgere i eksil, forby møter (også av privat karakter), stenge forretninger, utdanningsinstitusjoner, aviser og tidsskrifter (White 1979:37-38).

Bakgrunnen for denne praksisen var ifølge White at man i Russland, til forskjell fra i Vest-Europa, ikke skilte så sterkt mellom tanke og handling. I Russland var det akseptert at staten skulle ha ansvar for alle aspekt av innbyggernes liv, materiell velferd såvel som moral; de måtte derfor utforme lover for å ivareta disse funksjonene (White 1979:38). Denne patriarkalske oppfatningen av statens rolle i samfunnet gjorde også at ytringsfrihet og religionsfrihet ikke ble betraktet som individets rettighet, men et statlig ansvar. Sensuren begrenset ytringsfriheten, og var dermed med på å skape et av de mest ufrie systemer i Europa.

Samtidig som det er en utbredt oppfatning at det i Russland var aksept for statens patriarkalske rolle, finner man også en annen utbredt oppfatning som til en viss grad står i motsetning til førstnevnte. White henviser til Robert Tucker som har påpekt at Russland hadde vært et todelt samfunn i århundrer. Det «offisielle» Russland med tsaren og myndighetene på den ene siden, og folket og samfunnet på den andre siden, var separert fra hverandre; begge deler levde hver sine liv med sine egne verdier og prioriteringer. Tucker siterer Herzen på dette punktet:

On the one hand, there was governmental, imperial, aristocratic Russia, rich in money, armed not only with bayonets but with all the bureaucratic and police techniques taken from Germany. On the other hand, there was the Russia of the dark people, poor, agricultural, communal, democratic, helpless, taken by surprise, conquered, as it were, without battle. (Siert i White 1979:34-35)

White refererer også til historikeren og politikeren Pavel Miljukov som i 1922 summerte opp skillet mellom stat og samfunn på følgende måte:

For centuries the state power remained in Russia what it was when the northern Vikings first came: an outsider to whom allegiance was won only in the measure of its utility. The people were not willing to assimilate themselves to the state, to feel part of it, responsible for the whole. The country continued to feel and live independent of the state authorities. (Siert i White 1979:63)

Jeg tror imidlertid at en syntese av de to tilsynelatende motstridende oppfatningene er tenkelig. Det eksisterte et skille mellom stat og samfunn i den forstand at staten hadde stor kontroll over befolkningen, mens befolkningen hadde fint liten kontroll over staten. Myndighetene kunne dermed styre mer eller mindre uavhengig av befolkningens ønsker. Myndighetene hadde en patriarkalsk innstilling til statens rolle, de ønsket å kontrollere så mye som mulig av samfunnslivet. De brede lag av befolkningen aksepterte statens patriarkalske rolle, iallfall tilsynelatende, og overlot politiske beslutninger til myndighetene. For så lenge man fulgte spillereglene og føyde seg etter deres ønske om kontroll, kunne man selv leve med minst mulig innblanding fra statens representanter, noe russere flest absolutt så ut til å foretrekke.

Den ortodokse kirken var ifølge White aldri så uavhengig av staten som tilfellet var de fleste andre steder i Europa. Kirkeanliggender ble tatt hånd om av Den Hellige Synode bestående av medlemmer utvalgt av tsaren, og kirken støttet tradisjonelt opp om eneveldet og var representert i ministerrådet og i lokale råd i provinsen. Til gjengjeld fikk den ortodokse kirken økonomisk hjelp fra staten og den hadde monopol på religiøs propaganda, misjonsarbeid og religionsundervisning på skolen. Det var lov å konvertere til andre religioner, men man ble da sendt til en prest som

ville anbefale å vende tilbake til sin gamle tro, og tiltak skulle settes i verk for å unngå skadelig innvirkning på barna. Det var også lovfestet at den som oppfordret andre til å gi opp sin tro skulle sendes til Sibir eller dømmes til hardt arbeid. Og loven krevde at barn av ekteskap der en av foreldrene var ortodoks skulle oppdras i den ortodokse tro. Religionen var så absolutt ansett som et av statens ansvarsområder, noe som også går klart frem av tsarveldets slagord *samoderzjavie, pravoslavie* og *narodnost* (enevelde, ortodoksi og nasjonalitet). På mange måter var det nettopp denne tette forbindelsen mellom tro, nasjonalitet og borgerskap som var det gamle regimets mest distinkte bidrag til sovjetmyndighetenes politiske kultur (White 1979:39).

Russland før første verdenskrig var først og fremst et agrarimperium med en liten bybefolkning som, trass i at den var raskt voksende, fremdeles var nært knyttet til økonomien på landsbygda. I 1913 arbeidet 75% av den yrkesaktive befolkningen i landbruk eller skogbruk, en høyere andel enn i noen av Russlands viktige naboland i Vesten, samtidig som bare rundt 9 prosent var sysselsatt i industrien og byggebransjen. Langt færre enn i Vest-Europa og USA bodde i byer, i 1913 cirka 15 prosent (*Rossija...* 1995:22-23 og 221). Men selv denne beskjedne graden av urbanitet er kunstig høy, for mange som var registrert som byborgere hadde yrker som var mer karakteristiske for landsbygda. I 1897 oppga rundt 10 prosent av bybeboerne at de arbeidet i jordbruket. En stor del av befolkningen i byene var innvandret fra landsbygda og beholdt nære forbindelser med landsbyene de nylig hadde forlatt. I 1910 reiste en av fem fabrikkarbeidere i St.Petersburg tilbake til landsbyen om sommeren for å delta i innhøstingen (White 1979:56).

De fleste russiske bønder bodde i landsbykommuner, *miry*. *Mir* var navnet både på bøndenes landsbyfellesskap og møter som ble holdt i dette fellesskapet for å diskutere og fatte beslutninger om saker som angikk alle. En mir hadde flere funksjoner, men viktigst var kanskje den periodevise omfordelingen av land som var bøndenes felleseiendom. I tillegg var den ansvarlig for skatteoppkreving både til landsbyfellesskapet og til staten (som den inntil 1903 var kollektivt ansvarlig for), og den var ansvarlig for å peke ut medlemmer av miren til militærtjeneste. Selv om

miren i praksis langt fra var den idyll som slavofiler beskrev den som, var den formelt en sterkt demokratisk institusjon der representanter for alle husholdninger kunne tale fritt og delta i beslutningsprosesser. Det vil være naturlig å anta at et slikt system har bidratt til å skape en kollektivistisk og egalitær holdning blant bøndene (White 1979:56-58).

Kollektivistiske holdninger kan ha blitt ytterligere forsterket av forhold i økonomien. Innleid arbeidskraft i gruver, frakt og andre yrker ble organisert i arbeidskooperativer bestående av 10-20 menn som sammen forhandlet med arbeidsgiver og delte lønnen likt. Kooperativer var også ganske utbredt i de første årene av det tyvende århundre.

To andre faktorer har også spilt en rolle for utviklingen av kollektivistiske holdninger blant bøndene: religionen og mistroen til fremmede. Et sentralt element i den ortodokse troen, som den overveldende majoritet av bønder tilhørte, var ideen om *соборность*, et fellesskap av troende. Russere, selv de som ikke var så kristne og fromme som ytre kjennetegn som ikoner o.l. kunne tyde på, følte seg sterkt knyttet til trosfellesskapet med andre rettroende. Å bli adskilt fra sine trosfeller ble ansett som en stor ulykke, og er blitt sammenlignet med bannlysning innenfor katolske trossamfunn (White 1979:58-60).

Den kollektivistiske livsstilen og holdningene som ble skapt kom selvfølgelig ikke bare av den enkeltes solidaritet med sine medmennesker, men av nødvendighet og omstendighetene som de nå engang var. Det kollektive eierskapet av markene kunne godt eksistere side om side med en utpreget individualisme i dyrkingen av dem (White 1979:60). Gorkij fikk i sin ungdom gjennom bøker et veldig romantisk syn på den russiske bonden, og gikk ut for å finne «den gode, filosofiske bonden, den utrettelige søkeren etter sannhet og rettferdighet». Virkeligheten skuffet imidlertid Gorkij. Han konkluderte med at den russiske bonden var en hard og slu realist som ikke satte sannheten særlig høyt, hadde liten respekt for det miren bestemte og som utnyttet andres ulykke til egen fordel (White 1979:60-61).

Ikke desto mindre hadde den kollektivistiske livsstilen til bøndene mye å si for deres syn på politikk. En fabrikkinspektør ved navn Gvozdev beskrev en gang på begynnelsen av dette århundret sin egen provinsielle region som lå langt unna

storbyenes klassekamp. Arbeiderne, skriver han, hadde liten forståelse for loven og politiske og økonomiske forhold. De trodde at fabrikkeieren ikke hadde noen rett til å stenge fabrikk og at staten ville overta fabrikk hvis den gikk dårlig. Arbeiderne var også feilaktig overbevist om at arbeidsgiveren var forpliktet til å sysselsette hele den lokale befolkningen og bygge boliger til arbeiderne sine. Videre antok de at myndighetene kunne få fabrikkeieren til å øke arbeidernes lønninger og tvinge han til å bygge en fabrikk til dersom han tjente mye penger. Med andre ord, i disse spørsmålene var arbeiderne barnslig naive, og helt ubevisst preket de stats sosialisme. Disse synspunktene var ikke resultatet av agitasjon fra utenforstående, la Gvozdev til, til og med de mest konservative arbeiderne var av samme oppfatning (McDaniel 1988:43-44).

2.4 Bolsjeviker og mensjeviker

De første russiske marxistene fra 1880-årene sluttet seg til den klassiske marxistiske revolusjonsteori og tok et oppgjør med de populistiske sosialistene (narodniki) som trodde og håpet at Russland kunne unngå kapitalismen og gå rett over i sosialismen. Plekhanov skrev i 1885 at selv om man tenkte seg at en håndfull revolusjonære ved en eller annen tilfeldighet lyktes i å gjennomføre et sosialistisk kupp og ta makten uten at de nødvendige betingelser var oppfylt, ville de likevel ikke kunne innføre noen sosialisme. Kuppet ville bare føre til «restaurasjon av et tsaristisk despoti på kommunistisk grunnlag» (Kolakowski 1978:335). Alle russiske marxister mente til å begynne med at Russland måtte gjennomgå det kapitalistiske stadium akkurat som de vestlige landene gjorde. Den revolusjon man først måtte vente på og som ville styrte tsardømmet, var en borgerlig-demokratisk revolusjon. Den måtte etterfølges av en kapitalistisk og borgerlig-demokratisk periode der betingelsene for en sosialistisk revolusjon ville bli skapt.

Slik var lenge alle russiske marxisters teori om revolusjonen i Russland, og det var i den videre konkretiseringen av dette skjemaet at det oppstod en uenighet som førte til en stadig dypere splittelse mellom bolsjeviker og mensjeviker etter 1903. Uenigheten hadde som utgangspunkt spørsmålet om hvordan og av hvem den

borgerlige revolusjon i Russland kunne gjennomføres. Man var stort sett enige om at det russiske borgerskapet var svakt og lite revolusjonært, og at det kanskje fryktet arbeiderklassen mer enn det fryktet tsaren og hans maktapparat. Derfor måtte arbeiderklassen være den drivende kraft i den borgerlige revolusjon. Men siden det altså ikke var snakk om proletarisk revolusjon, måtte arbeiderklassen i denne første revolusjonen være i allianse med andre klasser. Mensjevikene helte til den oppfatning at arbeiderklassen måtte være i en slags løs allianse med det liberale borgerskapet mot tsarregjeringen, mens Lenin insisterte på at arbeiderklassen måtte alliere seg med bøndene. Dette måtte også få følger for fordelingen av den politiske makt etter revolusjonen. Mensjevikene mente at makten måtte tilfalle borgerskapet, mens arbeiderklassen og dens parti gikk i opposisjon, slik det fortsatt var i vest. Lenin mente at den politiske makt i det etterfølgende borgerlige samfunn - der kapitalismen ville råde og klassekampen utfolde seg videre, særlig på landsbygda - ville tilfalle *arbeiderklassen og bøndene*, det såkalte «proletariatets og bøndenes revolusjonære og demokratiske diktatur».

Lenin og bolsjevikene var mer aktivt innstilte og mer utålmodige enn mensjevikene, som var mer dogmatiske i sin marxisme. Da partiet ble splittet i mensjeviker og bolsjeviker i 1903, representerte de hver sine deler av den marxistiske lære. Bolsjevikene representerte den voluntaristiske delen av Marx' lære, mensjevikene den deterministiske delen. Ifølge Carr representerte bolsjevikene den yngre Marx fra perioden før 1848, da han var den aktive forkjemper for revolusjon, mens mensjevikene representerte den eldre Marx' syn på historiens evolusjonære og predeterminerte utvikling (Carr 1978, 1:18-19). Det er kanskje grunn til å sette et lite spørsmålstegn ved en slik inndeling; for det første var det nokså lite av det Marx skrev før 1848 som var kjent for aktører i begynnelsen av det 20. århundre, og for det andre reserverer også Carr seg selv når han sier at: «[...]and the episode of the Paris Commune showed that, even much later, he had abated nothing of his enthusiasm for the practice of revolution» (Carr 1978, 1:18).

Men uansett var bolsjevikene opptatt av å forandre verden ved å påvirke de «spontane» samfunnskrefter gjennom bevisst og aktiv handling basert på marxistisk teori, mens mensjevikene ville studere de spontane kreftene som virket inn og

forandret verden, for så å handle i samsvar med disse. Bolsjevikene satte sin lit til en liten bevisst fortropp av revolusjonære som førere av revolusjonen, mens mensjevikene ventet tålmodig på at de skjulte kreftene som forandret verden en dag ville gjøre de store masser klare for en revolusjon. Mensjevikene var i så henseende mer på linje med marxister i Vest-Europa enn bolsjevikene var, hvilket ga bolsjevismen en viss russisk og ikke-vestlig karakter. (Carr 1978, 1:19) Lenin var imidlertid klar over det dilemmaet som oppstod idet man ville gripe inn i historiens lovmessighet og gjennomføre en sosialistisk revolusjon i et land som åpenbart ennå ikke var kommet til kapitalismens høyeste utviklingstrinn. Hans tidlige skrifter tok sikte på å demonstrere at en bevisst inngripen i samfunnsutviklingen ikke var uforenelig med troen på de generelle lovmessigheter, og senere skapte han en formel som rettferdiggjorde at revolusjonen først ble gjennomført i det tilbakeliggende Russland. Verdenskapitalismen, sa han, er i sitt høyeste stadium, «imperialismen» er preget av en ujevn utvikling. Noen ledd i kjeden er svakere enn andre. Det er vesentlig lettere å begynne å bryte den kapitalistiske kjeden i det svakeste ledd (Rosenfeldt og Pape 1992:19).

2.5 Leninismens elitetenkning

Hvis vi ser bort fra at en russisk revolusjon var tenkt å føre til revolusjon også i de vesteuropeiske landene, er imidlertid argumentet om «kjedens svakeste ledd» bare et argument for muligheten av sammenbrudd og maktovertagelse, dvs. at det oppfyller bare den første av de tre betingelsene for en vellykket sosialistisk revolusjon som jeg har nevnt ovenfor i kap. 2.2. Men en sosialistisk revolusjon forutsetter ikke bare en revolusjonær situasjon. Man trenger også revolusjonære aktører og et revolusjonært parti som søker makt, særlig i en situasjon der de to andre forutsetningene ikke er oppfylt. Viktigheten av revolusjonære aktører og et revolusjonært parti hadde Lenin vært opptatt av allerede i sin bok fra 1902, *Tsjto delat?*. Det er blitt sagt at denne boken innebar et brudd med klassisk marxisme og at den la grunnlaget for leninismens elitære preg. Den kjente amerikanske forskeren Alex Inkeles (1967:14) mener den viser at Lenins tolkning av massenes rolle i den revolusjonære prosess var

forskjellig fra andre marxisters tolkning, både russiske (mensjeviker) og vesteuropeiske. Inkeles betrakter Lenins avvisning av tesen om at arbeiderne i løpet av klassekampen ville utvikle tilstrekkelig klassebevissthet til å starte en sosialistisk revolusjon som Lenins mest fundamentale revisjon av marxismen.

Lenin skrev *Tsjto delat?* som et oppgjør med økonomismen og den såkalte «fagforeningsbevisstheten» i russisk arbeiderbevegelse, og mot Eduard Bernsteins «revisjon» av marxismen. Et kjent avsnitt i boken lyder:

Мы сказали, что социал-демократического сознания у рабочих *и не могло быть*. Оно могло быть принесено только извне. История всех стран свидетельствует, что исключительно своими собственными силами рабочий класс в состоянии выработать лишь сознание тред-юнионистское, т. е. убеждение в необходимости объединяться в союзы, вести борьбу с хозяевами, добиваться от правительства издания тех или иных необходимых для рабочих законов и т. п. Учение же социализма выросло из тех философских, исторических экономических теорий, которые разрабатывались образованными представителями имущих классов, интеллигенцией. (Lenin 1950, 5:347)

Overlatt til seg selv kommer proletariatet ingen vei, ifølge Lenin. Den omtalte «fagforeningsbevisstheten» vil aldri føre ut av proletariatets slaveri:

Но *стихийное* развитие рабочего движения идет именно к подчинению его буржуазной идеологии, [...] ибо стихийное рабочее движение есть тред-юнионизм, есть Nur-Gewerkschaftlerei, а тред-юнионизм означает как раз идейное порабощение рабочих буржуазией. Поэтому наша задача, задача социал-демократии, состоит в *борьбе со стихийностью*, состоит в том, чтобы *совлечь* рабочее движение с этого стихийного стремления тред-юнионизма под крылышко буржуазии и привлечь его под крылышко революционной социал-демократии. (Lenin 1950, 5:356)

Lenin mente altså at arbeiderne trengte hjelp utenfra både for å oppnå den tilstrekkelige klassebevisstheten og organiseringen. Organiseringen av arbeiderne for å få i gang en revolusjon skulle skje ved at en liten, hemmelig gruppe høyt skolerte, profesjonelle revolusjonære overtok lederskapet. Deres gode kjennskap til Marx' filosofi, veien til sosialismen og deres overlegne forståelse av prosessene som styrer historiens gang skulle legitimere gruppens rett til å lede klassekampen. Ifølge Lenin var det bare partiet med dets «korrekte» bevissthet som kunne påberope seg «proletariatets bevissthet», og det uansett hva virkelighetens proletariat måtte mene om seg selv og partiet. Partiet visste hva som var i proletariatets historiske interesse og hva som burde være sistnevntes bevissthet på ethvert tidspunkt. Partiet kunne altså kalle seg proletariatets parti om det hadde aldri så lite støtte i proletariatet, og uansett om partimedlemmene var arbeidere eller ikke. Klasesammensetningen av et partis medlemmer har ifølge Lenin ingen betydning for hvorvidt partiet er et arbeiderklasseparti eller ikke, det er et spørsmål om å ha den rette ideologi, marxismen, eller ikke. Lenin var derfor av den oppfatning at for eksempel det britiske arbeiderpartiet var et borgerlig parti, til tross for at medlemmene var arbeidere, mens en liten gruppe uten noen som helst røtter i arbeiderklassen kunne erklære seg som proletariatets eneste representant så lenge den holdt seg til Marx' ideologi (Kolakowski 1978:389-391).

Lenin var alltid svært opptatt av organisatoriske spørsmål vedrørende revolusjonen: «Give us an organization of revolutionaries and we will overturn Russia!» skrev han (Walicki 1995:296). Han så ikke dette som noen lett oppgave fordi de russiske myndighetene etter hans oppfatning var en «purely military, strictly centralized organization, which is led in all its minutest details by a single will» (Walicki 1995:296). Følgelig mente han at det revolusjonære arbeiderpartiet måtte overgå sin fiende i militarisering, sentralisering og resolutt handling. Lenin fikk nok en grunn til å gå inn for et sentralisert kader-parti av yrkesrevolusjonære, et parti han ville «bygge ovenfra og ned». Lenin betraktet partiets rolle blant arbeiderklassen som en generalstab i en hær. Det måtte være slik, for Lenin var klar over at arbeiderklassens ønsker ikke alltid ville sammenfalle med partiets målsetninger, og

proletariatets egne ønsker om begrensede økonomiske reformer ville da måtte vike for partiets målsetninger om revolusjon og bygging av sosialismen.

Lenin var ikke bare motstander av meningsfrihet for befolkningen generelt, han var også motstander av meningsforskjeller og fraksjonsdannelser innad i partiet fordi han anså det for å være et sykdomstegn og en svakhet. Verken før eller etter revolusjonen nølte Lenin med å bryte med kolleger etter uoverensstemmelser om politiske spørsmål. Lenin regnet alle meningsforskjeller, ikke bare i spørsmål om viktige prinsipper og strategi, men også i spørsmål om organisering, i siste instans som en gjenspeiling av klassemotsetninger. Han mente derfor at partifellene som ikke delte hans meninger var bærere av en eller annen form for borgerlig avvik eller var symptomer på borgerlig press på proletariatet. Selv var han aldri i tvil om at det var *han* som til enhver tid best forstod proletariatets sanne og egentlige interesser (Kolakowski 1978:392-393). Frihet var etter Lenins syn farlig fordi det kunne føre til at borgerlige ideer kom inn i sosialismen:

Свобода - великое слово, но под знаменем свободы промышленности велись самые разбойнические войны, под знаменем свободы труда - грабили трудящихся. Такая же внутренняя фальшь заключается в современном употреблении слова: «свобода критики». Люди, действительно убежденные в том, что они двинули вперед науку, требовали бы не свободы новых воззрений наряду с старыми, а замены последних первыми. (Lenin 1950, 5:328)

Utsagnet viser forbindelsen mellom troen på objektive sannheter og diktatur. De som satt inne med sann kunnskap skulle ikke bøye seg for meningene til den uvitende majoriteten. For å øke sine egne synspunkters autoritet, brukte Lenin Kautskys teori om at moderne sosialistisk bevissthet oppstår «only on the basis of modern scientific knowledge», det vil si «something introduced into the proletarian class struggle from without and not something that arose in it spontaneously». Følgelig måtte arbeiderne få sin klassebevissthet utenfra, dvs. fra en sfære utenfor forholdet mellom arbeidere og arbeidsgivere (Walicki 1995:294-295).

Lenin kritiserte sosialdemokratene tidlig på 1900-tallet for manglende vilje til å ta ledelsen. Han mente at de diltet etter flokken (massene) i stedet, noe han kalte «khvostisme» etter det russiske ordet *khvost* (= hale). Med en slik holdning ville man aldri greie å bli kvitt kapitalismens utbytting, mente han. Man må søke «å høyne massenes spontanitet til bevissthet», som han selv uttrykte det. Men Lenin var klar over at proletariatets fortropp alene ikke kunne gjennomføre noen revolusjon. De var nødt til å vente til de brede masser enten støttet dem, eller var nøytrale til dem. Som den praktiske revolusjonær Lenin var, ville han ikke sitte med hendene i fanget og vente på at den dagen kom. Han ville i stedet påvirke massene for slik å fremskynde prosessen. I 1902 skrev han: «There has never been too much of *such* «pushing on from outside»...We professional revolutionaries must continue, and will continue, *this kind* of «pushing», and a hundred times more forcibly than we have done hitherto» (Inkeles 1967:17). Denne påvirkningen kan summeres opp i ordet *ubedit* (= overbevise). Dette begrepet går som en rød tråd gjennom bolsjevikenes historie.

Det er mer uklart, og det er uenighet om hvorvidt Lenins *Tsjto delat?* virkelig betyr et brudd med hovedtrekkene i marxismen. Lenin pretenderte ikke å skape noe nytt i marxistisk teori, og det har også blitt argumentert for at boken var en bekreftelse av den ortodokse marxismen. De fleste eksperter mener at flere av ideene i *Tsjto delat?* harmonerte godt med hva som generelt var akseptert i marxismen, mens andre ideer, særlig angrepet på spontaniteten, representerte noe nytt (Kolakowski 1978:386ff; Walicki 1995:293ff). Heller ikke hos Marx er arbeiderklassen født som en revolusjonær klasse, enda mindre som en klasse som kan utøve makten og bygge opp et nytt samfunn. Proletariatet er fra Marx' synsvinkel primitivt, uvitende og tilbakeliggende, fullt av fordommer og ute av stand til å gjøre noe konstruktivt i politikken. Også han betrakter partiet som en avantgarde, ledet av intellektuelle som utvikler den rette teori om klassekamp, revolusjon og sosialisme. Men han er, som han uttrykker i den tredje Feuerbach-tese, skeptisk til en todeling av samfunnet der den ene delen blir opphøyet over samfunnet. Og han er skeptisk til muligheten for å endre og skape et bedre proletariat ved hjelp av bøker og formaninger. Hans svar er i hovedsak at arbeiderklassen endrer seg gjennom sin egen økonomiske og politiske

praksis, det blir revolusjonært ved å delta i revolusjonen, og det lærer og blir herdet gjennom nederlag (Draper 1978:72-80).

Marx la stor vekt på dette punktet som sa at proletariatet gjennom den revolusjonære kampen ville forandre både seg selv og samfunnet. Marx så for seg at denne kampen ville bli langvarig. Til sine kolleger i sentralkomiteen i «Kommunistenes Forbund» sa han i mars 1850: «[...]Whereas we tell the workers: «You have fifteen, twenty, fifty years of civil wars and people's struggles to go through, not only to change the conditions but in order to change yourselves and make yourselves fit for political rule,»[...]» (Draper 1978:78). Han kritiserte en del av sine kolleger for å være utålmodige, for å anse *viljen* til revolusjon som dens viktigste drivkraft og å ønske en kort revolusjon *med en gang*. Disse revolusjonære hadde ifølge Draper (1978:78) ikke absorbert så mye av Marx' ideer. De hadde i stedet beholdt den gamle jakobinske innstillingen til revolusjoner, og hadde derfor ikke troen på en lang revolusjonær fase som skulle forandre både samfunnet og proletariatet. De hadde ikke tiltenkt proletariatet en stor rolle i det hele tatt; maktovertagelsen skulle utføres av en elite, og kuppet etterfølges av en periode preget av et undervisende og opplysende diktatur (Draper 1978:78). Parallellen til Lenin og bolsjevikenes revolusjonen er her iøynefallende.

Lenin mente at massene hadde muligheten til selv å lære av sine egne erfaringer, men han tenkte da på at massene som et resultat av sin egen spontane aktivitet, og med partiets hjelp i å summere opp hva de hadde lært av denne aktiviteten, ville akseptere prinsippene som lederskapet hele tiden hadde visst var riktige. På den måten skulle massenes egne erfaringer få dem til å innse at partiet var uunnværlig i kampen for deres interesser og få dem til å akseptere det som sin lærer og leder (Inkeles 1967:18). Det var ifølge Lenin bare to ting partiet kunne lære av massene: nye måter og teknikker å føre klassekampen på, og det rette tidspunkt og sted til å starte revolusjonen. Å vite hvor massene stod var svært viktig, å gå for fort frem med revolusjonen uten tilstrekkelig støtte blant massene var farlig fordi man kunne miste deres sympati. På samme måte var det ikke ønskelig å sakke akterut. Noe annet var det ikke massene kunne lære partiet (Inkeles 1967:18).

2.6 Fra revolusjonær bevegelse til makthavere

Generelt kan man si om revolusjoner at i visse henseender er alle myndigheter like og representerer revolusjoners rake motsetning: så snart en revolusjon har oppnådd sitt mål og de revolusjonære har tatt over makten, må det settes en stopper for videre revolusjonære forandringer, og prinsippet om kontinuitet dukker automatisk opp igjen. Carr skriver at det imidlertid er en vanlig erfaring fra revolusjoner at i revolusjonens destruktive entusiasme har hatet mot en spesiell regjering en tendens til å avføde hat mot regjeringer i sin alminnelighet. Når revolusjonen så lykkes og de revolusjonære står foran oppgaven med å danne sine egne maktorganer og styrke dem, blir de gjenstand ikke bare for fiendskap fra mannen i gata og bonden på gården, som synes alle styresett er like, men også for kritikk fra støttespillere som beskylder dem for å forråde sine egne idealer og prinsipper og tilskriver holdningsendringen en degenerasjonsprosess blant de nye makthaverne (Carr 1978, 1:5). Når så et regime som er kommet til makten ved en revolusjon alltid vil være redd for kritiske røster og avvikende meninger fordi de i siste instans kan føre til en kontrarevolusjon, vil det være naturlig å legge vekt på aktivt å forme befolkningen for å dempe kritikken og helst hindre at avvikende meninger oppstår.

Når det gjelder Russland spesielt, brøt revolusjonen ut i 1917 og tsardømmet ble styrtet uten noen nevneverdig grad av bolsjevikisk ledelse eller bevisstgjøring av massene. Bolsjevikene spilte selvfølgelig hovedrollen i oktoberrevolusjonen, og partiet utviklet april 1917 umiskjennelige leninistiske trekk som vi kan kjenne igjen fra *Tsjto delat?*. Men det syntes ikke uten videre opplagt at bevisstheten var dominerende i forhold til spontaniteten hos de store arbeider- og soldatmasser i revolusjonsåret 1917. I en del uttalelser i årene som fulgte sår Lenin sågar tvil om oktoberrevolusjonens strengt sosialistiske karakter. Han skrev blant annet at bolsjevikene vant fordi de gjorde de sosialrevolusjonæres program til sitt eget: «Но крестьяне безусловно выиграли в России от революции больше, чем рабочий класс. В этом не может быть никакого сомнения. С теоретической точки зрения

я, это, разумеется, показывает, что наша революция, в известной степени, была буржуазной» (Lenin 1950, 32:465).

Om det nå viste seg at det ikke behøvdes en så stor, bevisst og skolert arbeiderklasse for revolusjon og maktovertagelse i 1917, så måtte situasjonen stille seg ganske annerledes etter maktovertagelsen. Hvis teorien om «kjedens svakeste ledd» gir en god forklaring på selve revolusjonen fordi svakhet var en fordel for revolusjonen, så ville det være absurd å hevde at denne svakheten forvandlet seg til styrke når man etter revolusjonen skulle bygge opp et nytt samfunn. Her ser det ut til at bolsjevikene stort sett var ganske nøkterne, Bukharin skrev for eksempel i 1920: «Aber andererseits verwandeln sich nach dem Sieg des Proletariats die Ursachen des leichten Sieges dialektisch in Ursachen der größten Schwierigkeiten» (Bucharin 1970:162). Her er det imidlertid verdt å nevne at i den mer utopiske *Staten og revolusjonen*, skrevet i august 1917, later Lenin som om det ikke er noe stort problem. I kontrast til *Tsjto delat?* er *Staten og revolusjonen* blitt karakterisert som både utopisk og anarkistisk. Her understreker Lenin behovet for å ødelegge hele det borgerlige statsapparatet samtidig som han argumenterer for at proletariatet kan skape et levedyktig alternativ til den klasseundertrykkende staten. Fjerningen av undertrykkende klasser og økonomisk utbytting ville redusere behovet for sosial og politisk tvang fra statens side, en stat hvis funksjon stort sett ville reduseres til «administrasjon av ting». En slik administrasjon skulle kunne utføres praktisk talt av hvem som helst:

[...] the great majority of the functions of the old «state power» have become so simplified and can be reduced to such exceedingly simple operations of registration, filing and checking that they can be easily performed by every literate person, can quite easily be performed for ordinary «workmen's wages», and that these functions can (and must) be stripped of every shadow of privilege, of every semblance of official grandeur. (Lenin 1964, 25:420-421)

Herav også det sovjetiske slagordet:

«Каждая кухарка должна уметь управлять государством!» Lenin så her også for seg at det ikke ville bli noe stort problem å forandre massene av uvitende, primitive og grove bønder og arbeidere til siviliserte og dannede mennesker: «[...] people will

gradually *become accustomed* to observing the elementary rules of social intercourse that have been known for centuries and repeated for thousands of years in all copy-book maxims» (Lenin 1964, 25:462).

Men i praksis fikk Lenins synspunkt fra *Staten og revolusjonen* etter maktovertagelsen liten innvirkning på bolsjevikenes praktiske politikk og vektlegging av utdanning, opplysning, kultur og politisk propaganda. Etter seieren skulle bolsjevikene utøve makten, forandre verden og skape et nytt samfunn. Dette skjer ikke bare ved erobring og opprettholdelse av makten. Det nye og bedre samfunnet skulle bygges på «vitenskapelige prinsipper» og være fritt for det kapitalistiske samfunnets urettferdighet, undertrykkelse, kriger og overtro. Fordi bolsjevikene hadde til hensikt å bygge et helt nytt idealsamfunn, ville de skape en ny type mennesker som var tilpasset det. Dette ville de oppnå ved politisk skolering av hele befolkningen. Ingen stat hadde tidligere hatt tilsvarende ambisjoner, og ingen politiske ledere hadde noensinne lagt tilnærmelsesvis like stor vekt på indoktrinering. Med politisk skolering av befolkningen ønsket man å knuse den «falske» borgerlige bevisstheten og istedenfor oppdra befolkningen til en kommunistisk bevissthet.

I denne prosessen ble etter hvert alle aviser som ikke tilhørte bolsjevikene stengt etter oktoberrevolusjonen. Nesten hele pressen ble nå utgitt av partikomiteer på forskjellige plan. Skulenko (1990:135) peker på at denne typen partiorientert presse hadde en rekke fordeler for bolsjevikene. For det første var den uavhengig av kommersielle interesser siden den kunne overleve for partiets regning. For det andre ga den en ensartet og tydelig politisk linje over hele landet, man slapp forstyrrende elementer som andre politiske oppfatninger. Pressen ble dessuten en kilde til støtte for meningsfeller, og den skapte kunnskap om og støtte til bolsjevikene og deres politikk. Den totale propagandaen som vokste frem i den unge sovjetstaten var ifølge Lenin ment å være et midlertidig fenomen for å konsolidere den nye makten. Tanken om at forbud og andre begrensende tiltak i forbindelse med politisk propaganda skulle være midlertidige finnes i et dekret fra oktober 1917 underskrevet av Lenin, *Dekret Soveta Narodnykh Komissarov o petsjati*. Der heter det at:

«Как только новый порядок упрочится, - всякие административные воздействия на печать будут прекращены, для нее будет установлена полная свобода в предел

ах ответственности перед судом, согласно самому широкому и прогрессивному в этом отношении закону» (Skulenko 1990:122).

2.7 Den gamle kulturens innvirkning på bolsjevikenes politikk

Revolusjoner, uansett hvor universelle de gjør krav på å være, finner sted i et spesifikt materielt miljø og gjennomføres av personer som er oppvokst i en spesifikk nasjonal tradisjon. Ethvert revolusjonært program må tilpasses den spesielle situasjon som landet er i, og blir følgelig begrenset av den. Revolusjonens ideer blir ubevisst filtrert gjennom holdninger og tradisjoner som er et resultat både av de revolusjonæres oppvekstmiljø og landets fortid (Carr 1978, 1:4). Den russiske revolusjon ble ledet av marxister, men de var også russere, noe som skulle komme til å prege både bolsjeviker, ideologi, og propaganda i Sovjetunionen, særlig ettersom de gjennomførte en sosialistisk revolusjon i et land med overveiende bondebefolkning og en stort sett før-kapitalistisk økonomi. Carr skriver at en av de første oppgaver etter en vellykket revolusjon er å finne et kompromiss mellom revolusjonens erklærte universelle ideer og de empirisk bestemte nasjonale interessene til det territoriet som man har tatt makten over. Måten den franske revolusjonen gjorde det på er beskrevet i et kjent sitat av den franske historikeren A. Sorel:

The French republicans believe themselves cosmopolitan, but are cosmopolitan only in their speeches; they feel, think, act and interpret their universal ideas and abstract principles in conformity with the traditions of a conquering monarchy which for 800 years has been fashioning France in its image. They identify humanity with their fatherland, their national cause with the cause of all nations. Consequently and quite naturally, they confuse the propagation of the new doctrines with the extension of French power, the emancipation of humanity with the grandeur of the republic, the reign of reason with that of France, the liberation of the peoples with the conquest of states, the European revolution with the domination of the French revolution in Europe. In reality they follow the impulses of the whole of French history....Humanity takes over the title-deeds of the monarchy and claims its rights. (Carr 1978, 1:6)

Her er det en nær parallell til den russiske revolusjon. Marxistisk teori peker på at nasjonale interesser ikke er annet enn et skalkeskjul for klasseinteresser (Carr 1978,

1:6-7). Bolsjeviklederne, som var overbevist om at den sosialistiske revolusjonen snart ville bre seg til resten av Europa, hadde ikke forutsett behovet for en utenrikspolitikk. Og de hadde heller ikke noe ønske om å arbeide med normale diplomatiske metoder innenfor det bestående internasjonale statssystem. De ønsket tvert imot å undergrave dette systemet til fordel for en ny og revolusjonær verdensorden. Derav også Trotskijs uvanlige kommentar til en utenriksminister å være, om at han bare ville «udsende nogle få revolutionære proklamationer og derefter lukke hele butikken» (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:19).

Brest-Litovsk krisen gjorde det imidlertid raskt klart at et kompromiss mellom det revolusjonære programmet og sovjetstatens interesser var nødvendig. Trass i intensjonene ble de sovjetiske myndighetene utøvere og forsvarere av *russisk* statsmakt, de organiserte en *nasjonal* arme, selv om navnet «den røde arme» ikke antydte det, og de ble talsmenn for en *nasjonal* utenrikspolitikk. Den utenlandske intervensjonen i borgerkrigen var tilstrekkelig til å gjenopplive nasjonalismen blant folk. Starten på en nasjonal utenrikspolitikk og den uforutsette styrken som appellen til russisk patriotisme hadde, ble i Sovjetunionen viktige faktorer i prosessen med å forsone seg med overlevende fra det gamle regimet og legge det psykologiske grunnlaget for Stalins «sosialisme i ett land» (Carr 1978, 1:7). Etter at revolusjonens tidevannsbølge hadde skyllet over Russland gjenopptok man ikke bare gamle samfunnsinstitusjoner, men også russisk patriotisme og russiske nasjonale tradisjoner.

Årsakene kan være mange, men det er i alle fall på det rene at Russland i århundrer hadde sakkert akterut i forhold til Vest-Europa hva materiell utvikling og sosiale forhold angikk. Dette hadde vært et tema for russisk politikk og russisk tenkning lenge før bolsjevikene. Dette tidsgapet i utvikling som fortsatte oppover i historien preget alle russiske relasjoner med Vesten. Russiske tsarer hadde ved ulike anledninger opplevd ulempene ved Russlands tilbakeliegenhet, men det var de militære ulempene de var bekymret over, og russisk statsbygging ble derfor påskyndet av militære hensyn. Dette historiske utviklingsmønsteret hadde ifølge Carr (1978, 1:9) tre viktige konsekvenser. Det skapte for det første et kronisk ambivalent forhold til Vest-Europa. Vesten ble beundret som et forbilde og samtidig fryktet og

hatet som en potensiell fiende. Det ble absolutt nødvendig å etterligne Vestens utvikling for å kunne forsvare seg. For det andre ble utviklingsmønsteret preget av «revolusjon ovenfra». Reformen ble ikke gjennomført som resultat av press nedenfra, fra sosiale klasser som krevde frihet eller likhet eller rettferdighet, men av press forårsaket av ytre kriser. Et krav om en sterk statsmakt og en sterk leder vokste frem innenfor de styrende kretser. Reformen, som i Vesten som regel bidro til å spre statens makt og holde den i tømmene, førte i Russland til det motsatte. For det tredje ble utviklingen i Russland ikke preget av kontinuitet og en rolig og naturlig fremgang. Utviklingen var særdeles ujevn og gikk i rykk og napp. Flere tsarer hadde forsøkt å modernisere Russland på kort tid; Peter den Store ville forandre det tilbakeliggende landet og dets motvillige befolkning fra et middelaldersk til et moderne samfunn på bare en mannsalder.

Det samme utviklingsmønsteret fulgte industrialiseringen på slutten av 1800-tallet. Industrien var styrt, produksjonen avhang av statlige ordrer og kom ikke som et resultat av markedets krav. Det ble heller ikke produsert for forbruksmarkedet, men varer av militær-strategisk betydning, inklusive jernbane. Den forserte utviklingen hoppet over flere utviklingstrinn som den langsommere industrialiseringen i Vest-Europa hadde passert. Russland og russerne hoppet så å si rett fra barndom til voksen alder uten å passere gjennom en formende ungdomsfase, noe som ifølge Carr (1978, 1:13) førte til at industrialiseringens innvirkning på russere ikke ble direkte sammenlignbar med dens innvirkning på mennesker i Vesten; den overveldende majoritet av arbeiderne var fremdeles bare bønder i fabrikkarbeider-klær. Å få disse arbeiderne til å følge de strenge rutinene som fabrikkarbeidet forutsatte, krevde både før og etter 1917 en beinhard disiplin.

På samme måte som økonomien utviklet seg til å bli ulik Vestens økonomi, vokste ikke politiske reformer frem av egen kraft, men under fremmede impulser fra Vest-Europa; og produktet hadde, selv om det var forsøkt imitert fra Vesten, sin egen nasjonale karakter. Carr oppsummerer det slik:

From the Russian political equation, as from the economic equation, the middle term was absent. The Russian intelligentsia was no substitute for the western middle class. Institutions and social groups, deriving directly from imitation of western models,

were quickly transformed in Russian conditions into something alien to the West and distinctively national. (Carr 1978, 1:14-15)

Carr skriver at den russiske revolusjonen av 1917 passet perfekt inn i dette kompliserte nasjonale mønsteret. Lenin foraktet Russlands tilbakeliggenhet, hans tankegods var hentet fra Vesten, og Vest-Europas utviklingsnivå var et eksempel for han. Lenin hadde aldri forestilt seg at verdensrevolusjonen skulle komme i Russland, men derimot i det langt mer utviklede Vest-Europa. Kommuistenes tro på verdensrevolusjonen i 1917, og deres oppfatning av den som en forutsetning for deres egen, var et sterkt uttrykk for deres syn på Russlands tilbakeliggenhet og nødvendigheten av å kopiere og lære av Vesten. Ingenting i russisk historie hadde virket så fullstendig vestlig og fritt for nasjonale trekk som den marxistiske bevegelsen. Den russiske nasjonale tradisjon ble veid og funnet for lett på nesten alle områder. Når den proletariske verdensrevolusjonens hovedkvarter midlertidig ble satt opp i Russland, var det ikke annet enn en uventet tilfeldighet. Likevel var i løpet av få år alle nyvinningene skapt etter vestlige forbilder absorbert inn i en nasjonal ramme hvor de antok spesifikt nasjonale farger. På den måten var «sosialisme i ett land» en repetisjon av hva som hadde skjedd mange ganger før i Russlands historie (Carr 1978, 1:15).

Symptomer på denne utviklingen var imidlertid til stede i den marxistiske bevegelsen lenge før revolusjonen. Da medlemmene i Det Russiske Sosialdemokratiske Arbeiderparti på en kongress i 1903 ble splittet i synet på hvorvidt partiet skulle holde seg til sine modeller, de vestlige marxistiske partiene, eller om de skulle tilpasse russiske forhold, ble partiet splittet på samme måte som resten av samfunnet var delt i zapadniker og slavofiler, dvs. en splittelse mellom de som var for kopi av Vesten, og de som talte for at Russland skulle finne sin egen utviklingsvei. I praksis ga det seg utslag i at mensjevikene mente at partiet skulle være organisert som et bredt masseparti, mens bolsjevikene mente partiet skulle organisere seg slik at det stod godt rustet til konspiratoriske aktiviteter, som var det eneste de kunne bedrive i Russland. Også bolsjevikenes forhold til bøndene ble preget av spesifikt russiske forhold. Mer enn 80% av den russiske befolkningen var bønder, og Lenin skjønnte at ingen russisk revolusjon kunne gjennomføres uten støtte

fra bøndene. Derfor «stjal» Lenin de sosial-revolusjonæres jordbruksprogram og bakte det inn i sin egen politikk. Dermed hadde Lenin forankret den bolsjevikiske revolusjon i den russiske nasjonale tradisjon med bondeoppstander og bønder som ønsket egen jord. Det fremgår også av beskrivelsen bolsjevikene ga Sovjetunionen, *arbeidernes og bøndenes stat*. Allerede i 1917 var bolsjevismen marxisme anvendt på russiske forhold og tolket i lys av dem (Carr 1978, 1:17). Mensjevikene kritiserte da også bolsjevikenes holdning til bøndene for å være umarxistisk og kalte bolsjevikene for «slavofile marxister».

Bolsjevikenes tro på et eliteparti av profesjonelle revolusjonære som skulle lede massene og oppildne dem til handling, lignet svært mye på tidligere russiske reformforsøk, som alle ble utført ovenfra. Denne holdningen ble ytterligere forsterket etter hvert som det nye regimet ble isolert og presset av både ytre og indre fiender i en blodig borgerkrig. Nok en gang skulle Russland gjennom en brå og voldsom kraftanstrengelse på kort tid ta igjen Vesten både innen teknologi og samfunnsutvikling, og dermed hoppe over alle mellomledd som utviklingen i Vesten hadde gått gjennom. Lenin erklærte nemlig i 1917 at en russisk revolusjon skulle tjene både som siste del av borgerskapets revolusjon og en sosialistisk revolusjon. Oppfyllelsen av marxismens løfter lot imidlertid vente på seg. Carr skriver at bolsjevikene i mellomtiden måtte gjøre kompromisser mellom idealene på den ene siden, og makt og praktisk politikk på den andre. Dette var kompromisser som antok spesifikt russiske former i en russisk sammenheng (1978, 1:21).

På den ellefte partikongress i 1922 beskrev Lenin et stort problem som bolsjevikene stod overfor når de ville realisere sine idealer, og som krevde nettopp slike kompromisser:

Чего же нехватает? Ясное дело, чего нехватает: нехватает культурност и тому слою коммунистов, который управляет. Но если взять Москву - 4 7 00 ответственных коммунистов - и взять эту бюрократическую машину, гр уду, - кто кого ведет? Я очень сомневаюсь, чтобы можно было сказать, что коммунисты ведут груду. Если правду говорить, то не они ведут, а их ведут. (Lenin 1950, 33:258)

Han fortsatte med å drøfte problemet om hvorvidt seierherrene ville påtvinge sin kultur på de beseirede eller omvendt:

Если народ, который завоевал, культурнее народа побежденного, то он навязывает ему свою культуру, а если наоборот, то бывает так, что побежденный свою культуру навязывает завоевателю. Не вышло ли нечто подобное в столице РСФСР и не получилось ли тут так, что 4 700 коммунистов (почти целая дивизия, и все самые лучшие) не оказались ли подчиненными чужой культуре. Правда, тут момент как будто получить впечатление, что у побежденных есть высокая культура. Ничего подобного. Культура у них мизерная, ничтожная, но все же она больше, чем у нас. (Lenin 1950, 33:258-259)

Hvor mye verre ville det ikke da bli på landsbygda der kommunistene var enda færre? Også der ville kommunistene drukne i den fremmede kulturen, men i det tilfelle i en kultur som var enda lavere enn kommunistenes. Spørsmålet var: i hvilken grad ville kommunistene være i stand til å dominere den fremmede kulturen i kraft av sine egne kulturelle ressurser? Ville de ikke trenge hjelp fra den mer overlegne kulturen til byråkratene i byene? Samtidig som dette problemet viser hvordan bolsjevikene ble preget av kulturen i det landet de tok makten i, var det et godt argument for sterk satsing på utdanning, opplysning, høyning av det kulturelle nivået og politisk propaganda, rettet både mot kommunister og befolkningen forøvrig.

2.8 Sovjetisk propaganda todelt

For å oppsummere: bolsjevikene var ikke bare konfrontert med fiendtlige klasser og en fiendtlig, borgerlig ideologi, og deres mål var ikke bare å forandre en ideologisk fremmed og skadelig borgerlig tenkemåte og mentalitet til en sosialistisk bevissthet. De var også konfrontert med landets dype tilbakeslag og primitive økonomi og kultur. Og de hadde som oppgave å modernisere landet og forandre

massene av uvitende, overtroiske, grove og analfabetiske bønder og arbeidere til moderne mennesker med høy teknologisk, kulturell og politisk bevissthet og kompetanse. Det er imidlertid ikke dermed sagt at *hele* den førrevolusjonære politiske kulturen var uforenelig med bolsjevikenes planer. Det var deler av den som bolsjevikene kunne tilpasse sine egne formål. Statlig eierskap og regulering av økonomien var et mål for bolsjevikene minst like mye som det hadde vært karakteristisk for Tsar-Russland, og den jevnt over kollektivistiske karakteren til det sosiale og politiske liv passet godt overens med bolsjevikenes målsetninger (White 1979:64-65). Men stort sett dreide bolsjevikenes ideologiske og oppdragende arbeid seg om sosialisering til en fremtidig, ennå ikke eksisterende virkelighet. Den måtte derfor i prinsippet bli luftig, usikker og prøvende, og kunne komme i vanskeligheter fordi idealene ofte kunne synes å stå i motsetning til virkeligheten.

Det er imidlertid viktig, og etter min mening meget fruktbart, å skille mellom de to hovedkomponentene som propagandaen kan sies å bestå av. Disse komponentene var riktignok tett innfiltret i hverandre, og fra kommunistenes synspunkt var de gjensidig avhengige, men for en utenforstående observatør er de ganske distinkte: ideologisk propaganda og moderniseringspropaganda. De to komponentene i propagandaen, og viktigheten av dem, kommer godt til uttrykk i det berømte Lenin-sitatet:

«Коммунизм - это советская власть плюс электрификация всей страны».

Ideologisk propaganda bestod av indoktrinering og forherligelse av marxist-leninismen, partiets politikk, partiet og dets ledere samt indoktrinering av holdninger og adferd som det nye sovjetmennesket skulle ha. Moderniseringspropaganda var propaganda for industrialisering og modernisering av landet sammen med indoktrinering av holdninger og egenskaper som var ansett som nødvendige for å få det til, spesielt høy arbeidsmoral. Det er i den ideologiske propagandaen vi finner det sosialistiske mennesket, det spesifikke som særlig skiller den fra vestlig politisk sosialisering. Moderniseringspropagandaen tilsvarer i større grad vestlig sosialisering på området fordi det dreier seg om sosialisering til krav som stilles til mennesker i et hvilket som helst moderne industrisamfunn. Men helt likt var den likevel ikke; spesielt for Sovjetunionen var kommunismens aktive forhold til samfunnet og

historien; landet skulle moderniseres, men på et minimum av tid.

Moderniseringspropagandaen var nok sterkest på 30-tallet da industrialiseringstakten var høyest. Men propaganda for høy arbeidsinnsats, arbeidsmoral, (over)oppfyllelse av femårsplanene og oppfordringer om å studere hardt og ta høyere utdanning eksisterte hele tiden side om side med den ideologiske propagandaen.

Ettersom både modernisering og sosialisme for det tilbakeliggende Russlands vedkommende i stor grad dreide seg om noe fremtidig - og som de nye lederne ville oppnå gjennom kraftanstrengelser og store sprang på kortest mulig tid - fikk de to typer sosialisering langt på vei samme posisjon i forhold til den tradisjonelle kultur, og de ble slått sammen til *ett* propagandabudskap der det ofte kunne være vanskelig å skille de to sidene fra hverandre. Propaganda for industrialisering og produktivitet var som regel alltid forbundet med femårsplaner og drømmen om det kommunistiske samfunn. Ferdigstillingen av storslåtte byggeprosjekter ble flittig brukt av propagandaen til å skape positive følelser for regimet, og kommunistisk moral inneholdt formaninger om hardt og samvittighetsfullt arbeid for samfunnets beste.

2.9 Bolsjevikenes syn på menneskets natur

En forutsetning for å kunne skape et «nytt menneske» er troen på at menneskenaturen er foranderlig, mulig å forbedre og at den ikke bestemmes av medfødte eller arvelige egenskaper. Denne troen var i høyeste grad tilstede hos kommunistene. Ifølge marxismens historiske materialistiske prinsipper om menneskers sosiale natur bestemmes personlighet og oppførsel av omgivelsene. Med omgivelsene tenkte Marx først og fremst på basis. Men etter at bolsjevikene tok makten i 1917 oppdaget de, i den grad de noen gang hadde trodd det, at politisk og økonomisk makt alene ikke var nok til å forandre gamle vaner og forestillinger i befolkningen. Det måtte andre midler til, og her søkte bolsjevikene hjelp i datidens radikale og progressive psykologi, skriver Alexander Etkind. Blant andre støttet man seg til så usannsynlige kilder som Friedrich Nietzsche. Hans syn på psykologi som en vitenskap for fremtiden som kunne revolusjonere hele samfunnet, passet bolsjevikenes ideologi

bra. Bolsjevikiske intellektuelle som Trotskij, Bogdanov og Lunatsjarskij forsøkte å spleise Marx' sosioøkonomiske utopi med Nietzsches psykobiologiske utopi (Etkind 1996:105).

Et viktig trekk ved den radikale psykologien var at den forkastet Rousseaus skille mellom «menneskets natur», dvs. stabile biologiske og psykologiske trekk som er utenfor rekkevidde av sosial kontroll, og «menneskets kultur», som er foranderlig. Dette skillet er vanlig i liberal psykologi. Når menneskets natur smeltet sammen med menneskets kultur, betydde det at det nesten ikke var grenser for hva politiske ekstremister kunne tillate seg å gjøre til gjenstand for politisk manipulasjon. Mennesket var bare et produkt av historien, ifølge radikalerne, og det som var skapt av historiske omstendigheter kunne omskapes under nye historiske omstendigheter gjennom bevisste anstrengelser (Etkind 1996:106-107). Bolsjevikene insisterte på at alt skulle være planlagt, både i samfunnet og i menneskenes privatliv, og at ingenting skulle forbli ubevisst i menneskets sinn og adferd. Om dette sa Trotskij en gang: «Man is purging himself from top to bottom. He purged himself of God, State, and the Tsar, he freed economy of chaos and competition, and he is now purging his inner world of unconsciousness and obscurity» (Etkind 1996:108). Psykologiens premisser forble nesten uendret gjennom hele sovjetperioden. Aleksej Leontiev, en ledende psykolog på 70-, og 80-tallet skrev at: «Our entire nation might be constructed, and this is especially true about the psychological nature of man» (Etkind 1996:120).

Gitt bolsjevikenes faste tro på at menneskets natur lar seg forandre ved bevisst anstrengelse, kunne det være nærliggende å slutte at de som mest hardnakket motsatte seg forandring, nektet å følge partilinjen og våget å si sin mening høyt, måtte være syke i sinnet. Slik tenkte i alle fall en av Sovjetunionens fremste psykiatere, Dr. A. Snezjnevskij. Han kom på ideen om at politisk opposisjon i Sovjetunionen som regel var et tegn på psykiatriske abnormaliteter (Etkind 1996:120). Dette førte til at psykiatrien ble et redskap for politiske indoktrinering i de tilfeller der ikke noe annet nyttet. Personer som nektet å godkjenne den sovjetiske offisielle virkelighet i all sin prakt ble erklært sinnssyke og underlagt medisinsk behandling med psykofarmaka. De ble isolert fra vanlige mennesker og kunne holdes i mentalsykehus på ubestemt tid.

2.10 Andre delmotiv

Ovenstående gir det prinsipielle hovedgrunnlaget og hovedmotivet for sosialisering og propaganda som mange andre og mindre delmotiv kan avledes fra. I tillegg kommer en del motiver som ikke direkte kan avledes av ovenstående, men som dukket opp etter hvert.

2.10.1 *Marxismen en vitenskap*

For kommunistene var ikke marxist-leninismen en samfunnsteori blant mange, men den eneste rette. De fleste marxister var nok allerede fra slutten av det 19. århundret overbevist om riktigheten av og sannhetsinnholdet i marxistisk teori. Men først senere i sovjetperioden vokste det frem et syn på marxismen som en objektiv vitenskap på lik linje med naturvitenskaper, og begrepet «vitenskapelig kommunisme» dukket opp. Med en slik innstilling var det ingen grunn til å sette spørsmålstegn ved riktigheten av å pådytte andre dette verdenssynet. Det var ikke et spørsmål om meninger i det hele tatt, men om objektiv vitenskap, noe følgende sitater viser:

Реакционной буржуазной идеологии партия противопоставляет научную идеологию коммунизма. (KPSS... 1972, 8:290)

Мы знаем, что коммунистическое общество строится на основе науки. (Visjnjakov et al. 1967:7)

Марксизм-ленинизм - идеология рабочего класса, который в отличие от буржуазии и других классов-эксплуататоров, заинтересованных в преднамеренной фальсификации действительности, решительно и последовательно выступает за глубокое познание объективных закономерностей общественно-экономического развития и строит свою политику и деятельность с учетом этих закономерностей. И нетрудно объяснить почему. Ведь на его стороне правда истории. (Visjnjakov et al. 1967:12)

I tillegg til å være den eneste korrekte samfunnsvitenskap, hevdet kommunistene at målet, det kommunistiske samfunnet, var det best tenkelige samfunnet for alle mennesker:

Коммунистическая идеология - самая гуманная идеология. Ее идеалы - утверждение подлинно человеческих взаимоотношений между людьми, между народами, освобождение человечества от угрозы истребительных войн, установление на земле всеобщего мира и свободной радостной жизни для всех людей. (KPSS... 1972, 8:290)

2.10.2 Nytt samfunn - nytt menneske

Ifølge Marx er det et typisk trekk ved alle samfunnstyper som går forut for det sosialistiske at de herskende klasser gir innbyggerne et forvridd bilde av virkeligheten. I det kapitalistiske samfunnet vil derfor verden beskrives på en måte som har som formål å legitimere borgerskapets dominans og overbevise arbeiderne om at kapitalismen både er ønskelig og uunngåelig. Dette forvridde verdenssynet kalte Marx «falsk bevissthet». Den sosialistiske revolusjon, derimot, skulle bringe en ny virkelighetsoppfatning i tråd med den materielle virkeligheten: en enkel, rett frem, humanistisk, nøyaktig og vitenskapelig fremstilling av verden. En kommunistisk bevissthet var imidlertid ikke bare ønskelig og nødvendig for det menneske som bebodde et allerede fullt utviklet kommunistisk samfunn. En slik bevissthet var i aller høyeste grad viktig på et tidligere stadium. Den kunne ses som et mål i seg selv, den la forholdene til rette for en raskere overgang til kommunismen og den la, ifølge en resolusjon fra den 22. partikongress, forholdene til rette for en effektiv økonomisk produksjon:

В борьбе за победу коммунизма идеологическая работа становится все более мощным фактором. Чем выше сознательность членов общества, тем полнее и шире разворачивается их творческая активность в создании материально-технической базы коммунизма, в развитии коммунистических форм труда и новых отношений между людьми и, следовательно, тем быстр

ee и успешнее решаются задачи строительства коммунизма. (KPSS... 1972, 8:285)

Gradvis ville selvfølgelig en sosialistisk, og etter hvert kommunistisk, basis skape kollektivism, kommunistisk bevissthet og moral. Men det viste seg likevel i praksis mulig at bevissthet og moral kunne sakke akterut sammenlignet med dannelsen av basis. Eksempelvis het det i en bok fra 1948 basert på forelesninger i *Vyssjaja partijnaja sjkola pri TsK VKP(b)*:

За годы Советской власти большевистская партия проделала огромную работу по воспитанию у советских людей социалистической сознательности. Однако работа партийных организаций по коммунистическому воспитанию трудящихся еще отстает от задач строительства коммунизма в нашей стране. (Kalasjnikov 1948:35)

I mellomtiden kunne borgerlige, individualistiske vaner svekke den unge kommunistiske staten. Egoistiske tendenser kunne underminere kollektive løsninger på oppgavene samfunnet stod overfor, og de kunne ødelegge villigheten til å ofre seg for kollektivet, en offervilje som revolusjonens skjebne var avhengig av. Millioner av borgere deltok derfor i tallrike parader, demonstrasjoner, partimøter, offentlige møter og foredrag, alt med det mål å skape engasjement, følelse av samfunnsansvar, støtte til KPSS og dets målsetninger og vilje til å tåle harde anstrengelser under byggingen av kommunismen.

Den nye bevisstheten innebar ikke bare ytre kjennskap til og forståelse av marxist-leninismens ideer og idealer, den forutsatte en *dyp og ekte overbevisning* hos hver enkelt. I en bok beregnet for partiets utdanningssystem heter det om marxist-leninismens progressive ideer at:

Такие идеи содержат ответ на многие коренные вопросы, поставленные жизнью. Но сами по себе они ничего не могут сделать. Для того, чтобы прогрессивные общественные теории действительно проявили себя, необходимо

, чтобы они овладели умами передовых слоев общества, революционных классов, а затем и сознанием всего народа. Только в этом случае они превращаются в могучую материальную силу, преобразующую мир. (Visnjakov et al. 1967:4-5)

Det var heller ikke rom for personlig refleksjon og stillingtaken til de ideer og den praktiske politikk partiet stod for. I partiets øyne var man enten helt *for* eller helt *mot* regimet og partiet, eller som Lenin uttrykte det: «Кто не с нами, тот против нас!». Det var utenkelig å bli regnet som en patriotisk sovjetborger og samtidig være uenig i partiets maktmonopol eller noen deler av partiets praktiske politikk. Man måtte godta alt partiet stod for.

En av hovedbestanddelene av den nye bevisstheten var en ny og bedre moral, en moral ikke tillot den urettferdighet og elendighet som kjennetegnet det kapitalistiske samfunnet:

Отвергая классовую мораль эксплуататоров, коммунисты противопоставляют извращенным эгоистическим взглядам и нравам старого мира коммунистическую мораль - самую справедливую и благородную мораль, выражающую интересы и идеалы всего трудящегося человечества. (KPSS... 1972, 8:287)

Behovet for en ny moral gjorde det altså nødvendig å fortrenge den gamle moralen som stammet fra det kapitalistiske samfunnet. Kapitalistiske overlevninger bremset samfunnets utvikling fremover mot sosialismen og kommunismen (KPSS... 1972, 8:285). Og senere, i overgangen fra det sosialistiske til det kommunistiske samfunnet, var det ifølge Marx' og Engels' teorier meningen at staten skulle visne hen, eller i allfall få sterkt forminsket betydning. Statens oppgave med å regulere og administrere forhold mellom folk i samfunnet skulle minske, derfor ville en høy grad av selvdisiplin og kommunistisk moral bli desto viktigere (KPSS... 1972, 8:287).

2.10.3 Arbeidsinnsats og arbeidsmoral

Sovjetisk politikk, spesielt økonomisk politikk knyttet til moderniseringen, men også ellers, hadde alltid form av en aggressiv, gjerne krigersk, kampanjevirkosomhet. Man mobiliserte for å nå ett mål av gangen, og når dette problemet var løst, eller andre problemer ble mer presserende, mobiliserte man for det nye målet. At moderniseringen var planlagt sentralt og skulle skje i et forsert tempo, var kanskje den viktigste grunnen til dette, men at arbeidsmoralen jevnt over ikke var stabilt god nok, var sannsynligvis vel så viktig. En slik «skippertaksmentalitet» krevde et omfattende nettverk for å mobilisere befolkningen.

I tillegg til å mobilisere befolkningen var det også et helt sentralt punkt å skape en ny arbeidsmoral. I det kommunistiske samfunnet skulle alle produksjonsmidlene i samfunnet eies av alle i fellesskap og lønn skulle fordeles etter prinsippet «от каждого - по способностям, каждому - по потребностям». Videre het det i partiprogrammet av 1961 om arbeid at: «[...] труд на благо общества станет для всех первой жизненной потребностью, осознанной необходимостью [...]» (*Istorija...* 1976:591). Den viktigste drivkraften til hardt og samvittighetsfullt arbeid i det kapitalistiske system, enkeltmenneskets selvoppholdelsesdrift, egeninteresse og eget initiativ (mye og hardt arbeid blir belønnet, dårlig arbeidsinnsats går ut over en selv), ble fordømt som «grådighet og egoisme» av marxismen og av kommunistene, i hvert fall i teorien. Når marxismen satte egoismen som drivkraft for god arbeidsinnsats ut av spill, måtte alle være villige til å arbeide hardt av mer idealistiske grunner i stedet: ut fra erkjennelsen av at arbeid er et gode som gir den enkelte muligheten til selvutfoldelse, og erkjennelsen av at summen av alles arbeidsinnsats til syvende og sist også ville komme en selv til gode. Følgelig måtte man skape en personlig kommunistisk overbevisning og (arbeids)moral som kunne erstatte egeninteressen. At egeninteressen er en så dypt forankret menneskelig egenskap, forklarer hvorfor kommunistene måtte sette igang slik en enorm propagandainnsats for å skape den nye arbeidsmoralen.

2.10.4 Kommunisme og religion

En gammel overlevning fra tidligere tider som skulle bort var religionen. Den ble ansett som overtro og uforenelig med et vitenskapelig verdenssyn.

Необходимо систематически вести широкую научно-атеистическую пропаганду, терпеливо разъяснять несостоятельность религиозных верований, возникших в прошлом на почве придавленности людей стихийными силами и природы и социальным гнетом, из-за незнания истинных причин природных и общественных явлений. При этом следует опираться на достижения современной науки, которая все полнее раскрывает картину мира, увеличивает власть человека над природой и не оставляет места для фантастических вымыслов религии о сверхъестественных силах. (KPSS... 1972, 8:290)

For kommunistene må religionen også ha fortonet seg som en bremse på det materielle fremskrittet. Religionen kunne i deres øyne ikke sameksistere med et vitenskapelig verdenssyn, og det var jo nettopp det som muliggjorde teknologisk utvikling og ga mennesket makt over naturen.

Kommunistene hadde dessuten i den første tiden etter revolusjonen grunn til å frykte prestenes innflytelse på folk. Det er naturlig at kirkens menn fant marxismen syndig. Den russisk-ortodokse kirken hadde vært en viktig del av det gamle regimet, og det ville være overraskende om prestene hadde oppgitt den gamle samfunnsordenen helt uten videre. Kirken var en fiende som, i motsetning til de røde, hadde muligheten til å nå hele den russiske befolkningen gjennom sitt nasjonale nettverk.

Marxist-leninismen er en ateistisk ideologi. «Religion er opium for folket», sa Karl Marx og mente at religionen ga makthaverne en mulighet til å sløve ned de undertrykte massene på ved å hevde at de selv handlet i Guds navn og å forkynne at selv om det jordiske livet var hardt, ventet et liv i himmelen for de rettroende. Det hindret de undertrykte arbeiderne i å kjempe for et bedre liv på jorden, mente Marx. Store anstrengelser ble gjort for å begrense religionens innflytelse på sovjetborgerne. De fleste kirker, klostre, synagoger og moskeer ble stengt, brukt til andre formål, eller

rett og slett ødelagt. Barn under 18 år fikk ikke lov til å delta i religiøse seremonier eller motta religiøs undervisning utenfor hjemmet (Smith 1989:44). Det åndelige vakuumet som oppstod forsøkte man i stedet å fylle med troen på kommunismens lyse fremtid. I mange henseender ble marxist-leninismen selv en sekulær religion. Den ga en forklaring på menneskets og samfunnets utvikling. Den forutså et himmelrike på jorden fri for utbytting, urettferdighet og fattigdom, og den ba sine tilhengere om å ofre seg for at denne fremtidsvisjonen skulle bli virkelig.

2.10.5 Legitimere egen makt

Det var viktig å overbevise befolkningen om partiets ideologi, for det var til syvende og sist marxist-leninismen som legitimerte kommunistpartiets makt og rettferdiggjorde enhver gitt politikk. I demokratiske land kan myndighetene legitimere sin makt med det faktum at de er valgt av folket. Sovjetiske myndigheter, derimot, var nødt til å basere sin autoritet enten på ideologien, som tilla partiet rollen som revolusjonens fortropp, og/eller ved å vise til en god samfunnsutvikling oppnådd takket være deres lederskap. De sovjetiske myndighetene brukte da også enhver positiv begivenhet for Sovjetunionen i propagandaøyemed gjennom å gi det kommunistiske regimet hele eller deler av æren for begivenheten. De delene av propagandaen som omhandlet Sovjetunionens fantastiske fremgang på alle felter hadde således også til hensikt å legitimere styret. Av samme grunn spilte propagandaen på nasjonalistiske følelser: russerne er tradisjonelt fedrelandspatrioter, og kommunistene forsøkte derfor å knytte disse patriotiske følelsene til partiet og Sovjetunionen som en slags erstatning for, eller i alle fall et tillegg til, et mer rasjonelt grunnlag for legitimitet.

Kommunistene søkte også å legitimere regimet gjennom de overmenneskelige egenskaper som propagandaen tilla dets grunnlegger, Lenin. Adjektivet «leninistisk» ble flittig brukt om partiets kurs, partiledernes tanker eller Sovjetunionens utenrikspolitikk for å markere en særlig kvalitet. Trangen til å rettferdiggjøre partiets politikk ga seg utslag i en utstrakt tendens til å sitere Lenin. Lederne gjorde sitt ytterste for å finne passende sitater, og sitater fra Lenin har vært brukt både til å forsvare kollektiviseringen av landbruket og planer om å privatisere det, til å forsvare

nasjonal selvbestemmelsesrett for ikke-russiske minoriteter så vel som russifisering, til å forsvare både fiendtlighet overfor og fredelig sameksistens med det kapitalistiske Vesten.

Propaganda hadde også den funksjon at den var med på å overbevise *lederne selv* om at de hadde rett. Parader, selvgratulasjoner på partikongresser, utdeling av ordener til ledende kommunister, selvforherligelse og lignende skulle fungere som et speil der lederne kunne se seg selv som gode ledere, og der samfunnet de ledet skulle se rikt og mektig ut. Propagandaen skulle være selvbekreftende, og lederne ville at også andre skulle se inn i dette «tryllespeilet» istedenfor å se kritisk på virkeligheten. På den måten ga propagandaen lederne tro på det de holdt på med, og den var således med på å opprettholde maktlysten og maktevnen.

Det er imidlertid opplagt at den offisielle sovjetiske propaganda ikke var i samsvar med Marx' syn. Dens oppgave ble heller som kapitalismens «falske bevissthet», å legitimere det eksisterende systemet.

2.10.6 Motivasjonsfaktor: en lysende fremtid

I Russland med dets dårlige materielle utgangspunkt kunne man den første tiden ikke unngå å fortelle folk at de måtte arbeide for de frukter som først kommende generasjoner kunne høste. Nettopp dette var en vesentlig psykologisk bakgrunn for propaganda: man ville lette presset ved å fremstille det slik at Sovjetunionen var på rett vei mot fremtiden, både mot sosialisme, likhet og mot fremskritt målt i forhold til kapitalistiske land. Av og til kan nåtiden legitimeres ved en lysende og lykkelig fremtid, *svetloe budusjtsjee*. Andre ganger kan den legitimeres i kraft av seg selv, dens egen (påståtte) kvalitet og de landevinninger som man mener faktisk er oppnådd. Eventuelt kan man fremstille som oppfylt og realisert det som i virkeligheten ennå bare ligger i fremtiden. Som troende ventet de på, og trengte, tegn og symboler som kunne bekrefte troen. En slik virkning hadde det sannsynligvis da Stalin på midten av 30-tallet forkynte at man hadde nådd sosialismen og uttalte følgende: «жить стало лучше, товарищи, жить стало веселее». Deler av propagandaen som viste til fremgang, eller lovde en bedre fremtid, var altså ikke bare motivert av ledernes trang til å legitimere sitt eget styre, men også av et essensielt

behov for å få bekreftet sin tro som mange av lederne og aktive eller overbeviste kommunister forøvrig hadde.

2.10.7 Ideologisk krig med Vesten

Spesielt viktig var det å propagere for en kommunistisk bevissthet så lenge de sosialistiske land var omgitt av fiendtlige kapitalistiske land, for disse førte ifølge kommunistene en ideologisk krig. Den ideologiske krigen forsvarte og nødvendiggjorde kommunistisk propaganda både mot utlandet og internt: «Потерпев серьезные неудачи в наступлении против социализма военными и политическими средствами, империалисты ныне тешат себя надеждой выиграть победу в битве идей, в сфере духовной жизни» (Visnjakov et al. 1967:8). Selv i Khrusjtsjovs tid hvor «fredelig sameksistens» var offisiell politikk, gjorde Khrusjtsjov det klart at det ikke kunne være noen «fredelig sameksistens» på det ideologiske området. Den 4. februar 1969 skrev redaktøren av *Sovjetskaja Rossija* følgende leder:

Tourism, economic relations, cultural exchange and advertising are all put to use by imperialist propaganda to prettify capitalism and defame Socialism, to arouse discontent in the Socialist countries, capture people's minds there and undermine their faith in the ideology of Socialism....A direct conclusion should be drawn from this: Political work among the masses and counterpropaganda must be conducted daily, actively and aggressively....The Party makes special demands on Communists working on the ideological front - journalists, writers and people in the arts. They are in the vanguard of the struggle against the troubadours of imperialism. The Party has entrusted to them the most powerful of weapons - the press, radio, television, the theatre and cinema. Naturally the Party demands that they make excellent use of this weaponry against ideological saboteurs and that they actively assist the Party in rearing builders of a Communist society. (Hollander 1972:19)

De kapitalistiske lands løgnaktige propaganda måtte møtes med kontrapropaganda. «Нам нужна хорошо продуманная единая система контрпропаганды - динамичная и эффективная», bemerket J. V. Andropov i en tale til et plenumsmøte i Sentralkomiteen i 1983 (Ivanov 1983:41). Viktige elementer i kontrapropagandaen var å komme «klassefienden» i forkjøpet ved å forklare hendelser utfra et marxist-leninistisk synspunkt og opplyse om mulige ideologiske spekulasjoner (Ivanov 1983:43).

Om kontrapropaganda var ansett som viktig i hele sovjettiden generelt, var den spesielt viktig etter krigen da flere millioner mennesker hadde vært utsatt for «reaksjonære, borgerlige synspunkter». Den 19. partikongress i 1952 sa følgende om partiets ideologiske arbeid:

Имелись и другие обстоятельства, диктовавшие необходимость усиления воспитательной, идеологической работы. В период войны десятки миллионов людей проживали на территории, временно захваченной врагом. Миллионы людей были угнаны гитлеровцами в Германию. Много советских военнослужащих находилось в плену. Все эти люди были оторваны от Родины. В западных областях Украины и Белоруссии, в Прибалтике буржуазные националистические группы, оставленные гитлеровцами, вели антисоветскую работу среди населения. Через различные каналы из-за рубежа шло вредное идеологическое воздействие. Советские люди с презрением отвергли навязываемые им реакционные буржуазные взгляды. Но часть граждан проявляла идеологическую неустойчивость. (*Istorija...* 1976:533)

2.10.8 Sosialistisk patriotisme og internasjonalisme

Nasjonalisme og rester av gammelt fiendskap mellom ulike folkegrupper ble ansett som den overlevningen fra tidligere som det kanskje var vanskeligst å bli kvitt, og som ytte det sosiale fremskrittet størst motstand. Kommunismens ideer om fred, brorskap mellom enkeltmennesker og nasjoner, velstand og frihet fra all slags undertrykkelse var ikke forenelige med nasjonalisme. Nasjonalisme ble regnet som et av de viktigste politiske og ideologiske våpen for «imperialistisk reaksjon». Denne usunne formen for patriotisme ville man derfor forsøke å bytte ut med en sosialistisk patriotisme. En slik form for patriotisme ville virke samlende på alle nasjonaliteter, virke som en drivkraft på byggingen av kommunismen og, hvis utnyttet rett, være en kilde til støtte til myndighetene. Dessuten ville den virke styrkende på den militære forsvarsviljen i Sovjetunionen. Russerne lærte derfor å mistro og forakte utenverdenen samtidig som de lærte å være stolt av Russland, Sovjetunionen, partiet og kommunismen. Deutscher skriver at stormannsgalskap og fremmedfrykt skulle

kurere russernes mindreverdigheitskompleks, gjøre dem immune mot vestlig kultur og den demoraliserende påvirkningen av amerikansk rikdom, og forberede dem på kald krig, om nødvendig også væpnet konflikt (Deutscher 1967:604).

Det var dessuten et litt ubehagelig faktum for bolsjevikene at marxismen opprinnelig var en vesteuropeisk ideologi. Det var opplagt ikke bra for den nasjonale selvfølelsen, noe som kan ha ført til ekstra sterk vekt på nasjonalisme og patriotisme i propagandaen for å «bøte på skaden».

2.10.9 Skjule ubehagelig sannhet

Fordi kommunistene visste hvor viktig ideer var for å motivere folk, var de fast bestemt på å hindre spredningen av fiendtlige synspunkt. Lenin og andre bolsjevikere brukte ofte metaforen at ideer er våpen, derfor måtte fienden nektes å dele ut disse våpnene.

De begrenset seg imidlertid ikke bare til å stoppe spredning av fiendtlige synspunkt, men gjorde også sitt beste for å hindre spredning av ubehagelige sannheter som kunne skade deres egen sak eller egen autoritet. Fra slutten av 20-årene, da Stalins diktatur tok overhånd, åpenbarte det seg en stadig større kløft mellom på den ene siden hva den politiske propagandaen triumferende forkynte, og på den andre siden hvordan rettssystemet fungerte. Propagandaen utbasunerte lovprisninger om Sovjetunionens «народовластие», «подлинная демократия» og «торжество социалистической законности» samtidig som OGPU og NKVD's maktapparat grovt krenket demokratiske og rettslige prinsipper. Jo verre terroren ble, jo mer høylytt terpet både den muntlige og skriftlige propagandaen på fraser som «полная и окончательная победа социалистической демократии». Om Stalins utrenskninger på 30-tallet proklamerte propagandaen at det bare var snakk om «защита трудового народа от внутренних врагов» (Skulenko 1990:141).

Også i resten av Sovjetunionens historie stod enhver handling eller utsagn som kunne dra det offisielle verdensbildet i tvil i fare for å bli erklært «антисоветской агитацией и пропагандой», «диссидентскими провокациями», og «подрывом устоев» (Skulenko 1990:142). Folk ble straffet for å tenke annerledes og for objektiv kritikk av mangler og skjevheter ved systemet, og massemedia sørget for

å gi denne type avstraffelse propagandistisk støtte. Ikke sjelden ble annerledestenkende stemplet som folkefiender.

2.10.10 Dekke over forskjell mellom marxistisk teori og praktisk politikk

Den marxistiske ideologien lovde på den ene siden likhet og utjevning mellom menneskene i det sosialistiske samfunnet, løfter som var populære i store deler av befolkningen. På den annen side var ideologien knyttet til ideen om produksjonsmåtenes progressive stadier; sosialismen måtte og kunne avløse kapitalismen fordi den var mer progressiv, produktiv og moderne.

Jeg tror at disse to elementene i ideologien i økende grad kom i motsetningsforhold til hverandre, og at hvert av de to elementene virket som en bremse på realiseringen av det andre. Man ville forsøke å gjøre noe av begge deler, men ingen av delene ble så fullstendig realisert som de kunne ha blitt hvis man kunne ha sett bort fra den andre. Økonomiske og politiske hensyn var i veien for hverandre. Altså fikk man ikke full likhet eller andre populære ting, men heller ikke full produktivitet. Dette kom tydelig til syne i folks lønninger. Lønningene var ikke like. Selv om forskjellene var mindre enn i mange vestlige land, *var* det forskjeller i både lønninger og frynsegoder. Forskjellene mellom folk passet dårlig overens med kommunistenes egalitære filosofi, men var nødvendig for å stimulere til økt innsats i arbeidsliv og utdanning. Stalin satte også i sin tid inn en kampanje mot *uravnilovka* (at ulikt arbeid skulle gi like lønninger), som han mente ikke hadde noe med kommunisme å gjøre. Katerina Clark (1977:184) nevner dette og skriver at årsakene kan være flere, men at en av dem nok er at ekstrem egalitarisme virket i motsatt retning av både kvalitet og effektiv organisering.

Nettopp i spenningsforholdet mellom disse to elementene i ideologien fikk propagandaen en viktig rolle å spille, dels for å forklare at de ikke ble eller kunne bli oppfylt så langt en måtte ønske, dels for å få det til å se ut som om de var mer oppfylt enn de faktisk var. Man propagerte at Sovjetunionen var en mektig stat som hadde kanalisert produktiviteten i sin tjeneste, på den annen side ble kraften i likhetsideologien og det folkelige forsøkt mobilisert rundt en konstruert sovjetisk identitet.

3: Propagandaens innhold og propaganda i praksis

3.1 Innledende bemerkninger

I kapittelet om begrunnelse for propaganda har jeg beskrevet skillet mellom moderniserings-perspektivet, der det ble lagt vekt på det som det nye Russland i sin utvikling hadde til felles med hele menneskehetens utvikling, og det ideologiske perspektivet, der det ble lagt vekt på det som skilte Russland fra hele den øvrige, borgerlige og kapitalistiske verden. I begge perspektiver lå det krav om at Russland skal forandre seg ganske radikalt fra hva det faktisk var i 1917.

I det sovjetiske regimets propagandavirksomhet og anstrengelser for å sosialisere befolkningen til de krav som stiltes, smeltet som nevnt disse to perspektivene i stor grad sammen. Selv i arbeidet med å utforme en spesifikk kommunistisk moral finnes flere punkter som kan klassifiseres som allmennmenneskelige verdier felles for alle moderne samfunn, men her finnes også de beste eksempler på et forholdsvis rent ideologisk prosjekt, som opplæringen til et marxist-leninistisk verdenssyn. En annen sak er at den sovjetiske propagandaen ville ha sovjetborgerne til å tro at slike allmennmenneskelige verdier (et vitenskapelig verdenssyn, høy arbeidsmoral, respekt for alle typer arbeid, humanisme, moral, ærlighet, sannferdighet, uforsonlighet mot urettferdighet og diskriminering, frihet, internasjonal solidaritet og vennskap, fred, medmenneskelig respekt, gjensidig respekt innad i familien, omsorg for oppdragelsen av barn osv.) bare var realisert eller realiserbare i den sovjetiske sosialismen. Arbeidet med å fremme arbeidsdisiplin, lese- og skrivekyndighet, utdanning, kompetanse, kultur og industrireisning er først og fremst eksempler på kommunistenes moderniseringsprosjekt, selv om propagandaen også her hadde politiske overtoner.

En del av den sovjetiske propagandaen hadde stor betydning for landets anseelse i utlandet, kanskje spesielt for land i den tredje verden som Sovjetunionen søkte å være et forbilde for. Idyllisering av livet i Sovjetunionen og påstander om Sovjetunionens

store fremskritt på de fleste områder hører hjemme her. Men samtidig var denne typen propaganda sammen med forherligelse av partiet og dets ledere, sensur av kritikk og negative fenomener med på å legitimere ledernes makt internt i Sovjetunionen. Mye av det som står om symbolbruk nedenfor har sin relevans når det gjelder legitimering av makthaverne, mens andre av momentene har sin betydning i anstrengelsene for å samle befolkningen om en nasjonal, historisk identitet. Det samme kan sies om en del av punktene i partiets retningslinjer for det ideologiske og oppdragende arbeidet, som proletarisk internasjonalisme, sosialistisk patriotisme og uforsonlighet mot sosialismens fiender.

Den offisielle linje proklamert av sovjetiske psykologer og pedagoger, så vel som talsmenn for partiet, var at dannelsen av det nye «klasseløse» samfunnet hadde løst de fleste problemer med å tilpasse ungdommen til samfunnet. Den sovjetiske ungdommen ville nemlig vokse opp i et miljø så godt, så fritt for konflikter og fullt av idealisme, at stadig flere ville bli veltilpassede og lykkelige voksne individer som oppførte seg i tråd med offisielle normer. At man så sterkt insisterte på dette, er vel i seg selv grunn nok til å tvile på riktigheten av denne påstanden. Omfanget av det sovjetiske ungdomsprogrammet viste dessuten at sovjetlederne hadde liten tro på den selv. Istedenfor å stole på at ungdommen ville tilpasse seg av seg selv, ble de utsatt for en intensiv og organisert innflytelse beregnet på å produsere «den rette sort voksne» - sovjetepokens nye menneske. Den bevisste oppdragelsen stoppet ikke når ungdommen ble voksen, oppdragelsen fortsatte iallfall så lenge man var i yrkesaktiv alder. Som det vil fremgå av dette kapittelet gjaldt oppdragelsen begge perspektiver av sovjetisk propaganda, ideologi og modernisering.

3.2 Problemer med å formulere en ny, kommunistisk moral

Å rive ned det borgerlige samfunnet, dets moral, kultur og institusjoner, hadde første prioritet i revolusjonen av 1917. Men straks man var ferdig med denne destruktive fasen, stod man overfor langt vanskeligere oppgaver, blant dem oppgaven med å skape egne regler og normer for sosialistisk atferd og moral.

«Нравственность,» heter det i et kjent Lenin-sitat, «ЭТО ТО, ЧТО СЛУЖИТ РАЗРУШЕНИЮ СТАРОГО ЭКСПЛУАТАТОРСКОГО ОБЩЕСТВА И ОБЪЕДИНЕНИЮ ВСЕХ ТРУДЯЩИХСЯ ВОКРУГ ПРОЛЕТАРИАТА, СОЗДАЮЩЕГО НОВОЕ ОБЩЕСТВО КОММУНИСТОВ» (Lenin 1952, 31:268). Med andre ord, etisk er det som fremmer bolsjevismens sak. Målet helliget midlet og rettferdiggjorde enhver handling som kunne styrke bolsjevikenes makt. Men hvordan skulle *praktiske* oppgaver løses når bolsjevikene hadde tatt makten. Og hva slags *atferd* ville forene hele folket rundt proletariatet? *Hvordan* skulle en kommunist være og *hva* skulle han gjøre for å bygge kommunismen? Spørsmålet om kommunistisk moral og atferd ble et alvorlig diskusjonsemne innad i partiet etter maktovertagelsen i 1917. Partifunksjonærer følte et behov for klare retningslinjer, for ethvert selvstendig initiativ, enhver ny tanke som ikke hadde passert gjennom partiet sentralt, kunne risikere å bli betraktet som «vranglære» og et brudd på partidisiplinen. Og det hemmelige politiet, tsjekaen, trengte klare retningslinjer for hvordan en kommunist skulle være for effektivt å kunne utføre sin jobb med å luke ut partimedlemmer som gjennom sin handling og oppførsel ikke bidro til å «forene alle arbeidere». Også i skoleverket trengte man klare retningslinjer, hvordan skulle man ellers oppdra den nye generasjonen byggere av kommunismen?

Her var det imidlertid lite hjelp å få av Marx og Engels. William Rosenberg argumenterer for at det ifølge Marx' og Engels' skrifter er meningsløst å lage opphøyde og absolutte etiske regler, siden slike idealer simpelthen ikke eksisterer uavhengig av den materielle virkeligheten (Rosenberg 1993:17). De moralske og etiske regler som kapitalistiske land hevder å styre etter, er ikke annet enn en ideologisk rettferdiggjøring av sosiale forhold kjennetegnet av utbytting. På samme måte hevder Rosenberg at kommunismen ifølge Marx og Engels ikke er «rettferdig» fordi den retter seg etter et ideelt begrep om «rett», men fordi den fjerner utbytting i samfunnet (Rosenberg 1993:17). Videre hevder han at den revolusjonære prosess som skulle skape et kommunistisk samfunn, ifølge Marx ikke skulle være et resultat av moralske regler. Den skulle være en konsekvens av fundamentale sosiale motsetninger skapt av misforhold i kapitalismen mellom produksjon og distribusjon av rikdom, motsetninger som ville føre til at kapitalismen råtnet opp innenfra

(Rosenberg 1993:17). Det er klart at denne tolkningen av marxismen som Rosenberg gir, var for deterministisk for Russlands vedkommende. Siden de gjennomførte revolusjonen før tiden strengt tatt var moden, ble spørsmålet om kommunistisk moral særdeles viktig. Ikke desto mindre var det svært mange bolsjevikere som tolket marxismen dithen at det ikke eksisterte noen evig, uavhengig og absolutt moral, dermed fikk bolsjevikene store vanskeligheter. I sin tale til Komsomols tredje kongress i 1920 forkastet Lenin ideen om moralske prinsipper som absolutte bud. «Мы в вечную нравственность не верим и обман всяких сказок о нравственности разоблачаем» (Lenin 1952, 31:269). «En kan ikke bli en kommunist av å lese bøker,» mente Lenin, eller ved å «lære slagord». En etisk oppførsel stammet ifølge Lenin fra bevisstheten om utbytting og deltagelse i kampen for et nytt liv. Men Lenin sa ingenting om *hvordan* deltagelse i kampen for et nytt liv innprentet kommunistiske dyder, og ingenting om *hvilke* dyder som skulle bli innprentet (Rosenberg 1993:18).

Hvis marxismen ikke kunne foreskrive noen ideell og absolutt moral, hvordan kunne bolsjevikene da avgjøre hvordan en kommunist skulle være? Hvordan var en proletarisk sosial bevissthet som ville reflektere et fremtidig kommunistisk samfunns moral? Dette skapte stor debatt i de første årene av bolsjevikenes styre. I forsøk på å lage regler for kommunistisk atferd og moral endte partimedlemmene opp med motsigelser mellom troen på at det på den ene siden ikke fantes en evig, uavhengig og absolutt moral, og på den andre siden deres påstander om det bolsjevikiske styrets moralske overlegenhet og eksistensen av en kommunistisk etikk (Rosenberg 1993:17).

Kanskje nettopp på grunn av denne motsetningen unnlot bolsjevikene til å begynne med å etablere en formell moralkodeks, slik det senere ble gjort under Stalin og Khrusjtsjov. Man var uenige både om hvorvidt man i det hele tatt skulle lage en moralkodeks, og om innholdet i den. Istedenfor å lage en liste over kommunistiske moralske dyder, var det vanlig å nærme seg spørsmålet omvendt. Ut fra den gamle samfunnsordenens «borgerlige» moral kunne man iallfall bestemme hvordan en kommunist *ikke* skulle være. Lenins kone N. Krupskaja forklarte i en artikkel i bladet *Junyj Kommunist* utrenskningene av uønskede partimedlemmer med deres «borgerlige trekk»: de hadde «grove manerer», var «innbilske», var «uoppriktige»,

«sto langt fra massene» og «satte egne interesser foran kommunismens sak» (Rosenberg 1993:17-18).

Hvis sosialistisk frihet betydde slutten på utbytting og undertrykking i sosioøkonomisk forstand, måtte den også inkludere slutt på undertrykking på andre områder i samfunnet, resonnerte enkelte. Kjønnroller, ekteskap, familie og sexliv ble livlig debattert. Sosialisme ville bety veldig lite, etter A. Kollontajs mening, hvis ikke menns fordommer om kvinners rolle i samfunnet ble radikalt forandret. Andre var uenige, og syntes ikke at slike spørsmål var viktige fordi de var så fjernt fra mer sentrale politiske spørsmål, som organisering av samfunnet. P. Vinogradskaja mente at: «The problem of love does not have one-tenth of the significance in our lives that comrade Kollontai wishes to attach to it in her articles...» (Rosenberg 1993:115). Likevel ble særlig seksualmoralen heftig debattert i begynnelsen av 20-årene. Noen mente at veien til kommunismen gikk via fri kjærlighet, og at kjernefamilien på samme måte som statsmakten ville visne bort i fremtidssamfunnet. Andre radikale tanker gikk ut på at det under kommunismen ville bli like enkelt å tilfredsstille kjønnsdriften som å drikke et glass vann. Lenin tok imidlertid sterk avstand fra denne «vannglassteorien». I stedet utviklet legen og partiideologen A.B. Zalkind teorien om «den revolusjonære sublimering». Den sa at all seksuell og samfunnspolitisk aktivitet springer ut fra den samme menneskelige energikilde, og konkluderte med at «en ekte borger av den proletariske revolusjon» burde unngå overdrevne seksuelle utfoldelser slik at den sparte energien kunne ledes over i mer samfunnsrelevante gjøremål.

En av dem som mente det *skulle* lages retningslinjer for hvordan en kommunist skulle være, var N. Bukharin. Bukharin anså selve begrepet «kommunistisk moral» for å være ukorrekt, men hevdet likevel at atferdsregler var en nødvendighet utfra et helt edruelig, realistisk og materialistisk synspunkt (Rosenberg 1993:44). I 1922 nevnte han en del dyder som han mente kommunister burde ha. Blant disse var: «an absolutely instinctive reaction of passionate hatred toward our class opponents» (Rosenberg 1993:45); alle typer kameratslig solidaritet, som var en ubetinget nødvendighet; de burde kjempe mot tobakk, alkohol og seksuelle utskeielser; ære og stolthet skulle være et sentrale begrep for den nye generasjonen, de skulle forsvare gruppens, partiets, klassens og statens ære og ikke tåle fornærmelser. Til slutt nevner

han at et viktig prinsipp for fysisk og intellektuell trening i det nye samfunnet burde være individuell konkurranse, nettopp det kommunismen skulle erstatte. «In all various circles - football, scientific, chess - it is necessary to preserve the principle of competition, which must be placed at the forefront» (Rosenberg 1993:48). Spesielt nevner han sjakk som et utmerket spill for intellektuell trening. Sjakk var dessuten, ifølge Bukharin, et spill som store offiserer og samfunnsaktivister nesten alltid hadde behersket bra. I Bukharins retningslinjer sees altså verdier som igjen kom til heder og verdighet i 30-årene.

3.3 Moderniseringspropaganda

Kommunistene ønsket å få til en rask industrialisering av to grunner. Viktigste var Marx' og Engels' idé om det kommunistiske samfunn som et både åndelig og materielt rikt industrisamfunn. Det forutsatte en høy grad av industrialisering og utvikling av samfunnet generelt. Som før nevnt ville en sosialistisk revolusjon ifølge marxistisk teori ikke komme før kapitalismen hadde nådd sitt høyeste utviklingstrinn, først da ville samfunnet være modent nok og først da ville industrien være tilstrekkelig utviklet. Men fordi Russland i 1917 langt fra var noe avansert kapitalistisk industriland, var det nødvendig å skape den materielle basis (produktivkrefter) som tilsvarte det sosialistiske idésystemet (overbygning) og de produksjonsforhold man hadde skapt. Lenin sa i en tale til Komsomols tredje kongress i 1920:

Мы знаем, что коммунистического общества нельзя построить, если не возродить промышленности и земледелия, причем надо возродить их не по-старому. Надо возродить их на современной, по последнему слову науки построенной, основе. Вы знаете, что этой основой является электричество, что только, когда произойдет электрификация всей страны, всех отраслей промышленности и земледелия, когда вы эту задачу освоите, только тогда вы для себя сможете построить то коммунистическое общество, которое не сможет построить старое поколение. (Ленин 1952, 31Б264)

I samme tale ga Lenin uttrykk for at det ville ta 10-20 år:

«Тому поколению, представителям которого теперь около 50 лет, нельзя рассчитывать, что оно увидит коммунистическое общество.[...] И вот, поколение, которому теперь 15 лет и которое через 10-20 лет будет жить в коммунистическом обществе...» (Lenin 1952, 31:274). Stalin var mindre optimistisk med hensyn til tiden det ville ta å bygge det kommunistiske samfunnet. Han så for seg at det ville bli en langvarig prosess og at det var nødvendig å gjøre ofre i 1-2 generasjoner. Lite forbruk var et mål, overskudd skulle gjeninvesteres, ikke brukes opp. Det ble viktig å skape arbeidsvilje og stolthet over å være med på å bygge kommunismen, og propaganda var et viktig middel i denne prosessen.

Bolsjevikene var dessuten hele tiden redde for sine kapitalistiske naboland. De trodde at «kapitalistiske og imperialistiske krefter» når som helst kunne kaste seg over den nye arbeiderstaten for å knuse arbeidernes og bøndenes revolusjon mot overklassen. Man ville derfor ta igjen Vest-Europas teknologiske forsprang så raskt som mulig for å kunne forsvare staten mot ytre fiender. Stalin gjorde dette meget klart i februar 1931 i en tale til den første konferansen for arbeidere i den sosialistiske industrien:

Иногда спрашивают, нельзя ли несколько замедлить темпы, придержать движение. Нет, нельзя, товарищи!

[...] Задержать темпы - это значит отстать. А отсталых бьют. Но мы не хотим оказаться битыми. Нет, не хотим! История старой России состояла, между прочим, в том, что ее непрерывно били за отсталость. [...]

Таков уже закон эксплуататоров - бить отсталых и слабых. Волчий закон капитализма. Ты отстал, ты слаб - значит ты неправ, стало быть, тебя можно бить и порабощать. [...]

Хотите ли, чтобы наше социалистическое отечество было побито и чтобы оно утеряло свою независимость? Но если этого не хотите, вы должны в кратчайший срок ликвидировать его отсталость и развить настоящие большевистские темпы в деле строительства его социалистического хозяйства.

Других путей нет. [...]

Мы отстали от передовых стран на 50-100 лет. Мы должны пробежать это расстояние в десять лет. Либо мы сделаем это, либо нас сомнут. (Stalin 1952, 13:38-39)

Bolsjevikene var ikke alene om å ønske å modernisere Russland, også borgerlige tsaristiske politikere, som for eksempel Sergej Witte, hadde hatt som mål å modernisere Russland. Kommunistene hadde imidlertid sin egen måte å gjøre det på. Utviklingen skulle skje raskt, den skulle styres og planlegges, befolkningen skulle formes gjennom massiv satsing på utdanning, kultur, politisk skoling og en propaganda for modernisering som fikk et sterkt ideologisk preg. Propaganda for modernisering og diverse økonomiske temaer gikk igjen i hele sovjetperioden. Ikke minst Gorbatsjov understreket viktigheten av slik propaganda for å få fart på økonomien. Det gjorde han blant annet i en tale fra desember 1984 der han også siterte Lenin:

Товарищи!

Важнейшим поприщем приложения сил в идеологической работе, как во в сей деятельности партии и народа, была и остается экономика. Именно здесь в полной мере проявляется действие человеческого фактора, открываются простор инициативе масс. Непримирымый противник подмены конкретного решения организационно-хозяйственных вопросов «агитационными восклицаниями», Ленин подчеркивал, что в экономическом строительстве «будет играть все возрастающая, громадную роль агитация и пропаганда». [...]

Хорошо известно, какое внимание уделял производственной пропаганде Ленин. Он подчеркивал, что «производственная пропаганда должна быть... выдвинута на первый план», что надо «систематически поставить дело производственной пропаганды в общегосударственном размере...». (Gorbatsjov 1987, 2:85 og 90)

Befolkningen trengte først og fremst utdanning. Bare ved å kunne lese og skrive ville folket være i stand til å «lære» sosialismen, og bare utdanning kunne gi de kvalifiserte fagfolk som landet trengte. Lenin understreket viktigheten av utdanning i talen på Komsomols tredje kongress i 1920:

[...] эти задачи молодежи вообще и союзов коммунистической молодежи и всяких других организаций в частности можно было бы выразить одним словом: задача состоит в том, чтобы учиться.[...] он [молодой человек], вступив в Коммунистический союз молодежи, взял на себя задачу помочь партии строить коммунизм и помочь всему молодому поколению создать коммунистическое общество. Он должен понять, что только на основе современного образования он может это создать, и, если он не будет обладать этим образованием, коммунизм останется только пожеланием. (Lenin 1952, 31:258 og 265)

Men for bolsjevikene var elementær folkeopplysning og opplæring i sosialisme to uatskillelige ting. Bolsjevikene tenkte på propaganda som en del av opplysningen av befolkningen. Lenin sa i en tale på den allrussiske konferansen for folkeopplysningens politiske avdelinger 3. november 1920 at det ikke gikk an å skille mellom opplysning og politikk:

«[...]

ибо мы по всей линии своей просветительной работы не можем стоять на старой точке аполитичности просвещения, не можем ставить просветительную работу вне связи с политикой (Lenin 1952, 31:339).

Dette var ifølge Lenin ikke noe nytt prinsipp, for etter hans mening eksisterte det ikke noe slikt skille i kapitalistiske land heller, til tross for deres egne påstander om det:

Такая мысль господствовала и господствует в буржуазном обществе. Название аполитичность или неполитичность просвещения - это есть лицемерие буржуазии, это есть не что иное, как обман масс, на 99: униженн

ых господством церкви, частной собственностью и пр. ю...щ Во всех буржуазных государствах связь политического аппарата с просвещением является чрезвычайно крепкой, хотя признать этого прямо буржуазное общество не может. [...]

Наша основная задача состоит в том, между прочим, чтобы в противовес буржуазной «правде» противопоставить свою правду и заставить ее признаться. (Lenin 1952, 31:339)

Fra 1920 ble da også overoppsynet med propagandaarbeid utført av *Glavpolitprosvet* (*Glavnyj politiko-prosvetitelnyj komitet*) som var en avdeling innenfor Kommissariatet for Utdanning. Hovedoppgaven til *Glavpolitprosvet* var å sørge for politisk utdanning for de store masser som ikke var medlemmer av partiet, men komiteen var også med på kampanjene mot analfabetisme, den deltok i ateistisk propaganda og deltok i utbredelsen av nye landbruksmetoder på landsbygda. Komiteen hadde et stort nettverk av lesesaler, klubber, biblioteker og andre kulturinstitusjoner på landsbygda. Så lenge det eksisterte som en egen avdeling innenfor Kommissariatet for Utdanning (1920-1930), ble *Glavpolitprosvet* ledet av Lenins kone Nadezjda Krupskaja.

Og hvorfor skulle ikke utdanning og politisk indoktrinering være to uatskillelige ting? Å bringe budskapet ut til folket var en edel plikt for enhver partiaktivist. Kommunistene mente jo at de *visste* hvordan fremtiden ville bli. Å lære befolkningen opp i sosialismen må for dem ha fortont seg som elementær folkeopplysning all den stund de oppfattet marxismen som en vitenskap. Gitt kommunistenes premisser var deres egen propaganda rettferdiggjort ved det faktum at de bare viste folket den beste og raskeste veien til en forutbestemt bedre fremtid.

Kommunistene la stor vekt på å overbevise befolkningen om viktigheten av å modernisere Sovjetunionen i høy hastighet, og de satset stort på å utruste borgerne med de holdninger og kunnskaper som var nødvendige i moderniseringsprosessen. Sovjetmennesket skulle formes til å passe inn i moderniseringsprosessen, og måtte derfor tilegne seg den kunnskap, disiplin og autoritet som det nye industrisamfunnet

krevde. I vestlige land hadde denne prosessen skjedd gradvis over et tidsrom på mer enn hundre år, i Sovjetunionen skulle man ta igjen forspranget, og gå forbi, på bare noen få tiår. For å omforme konservative bønder til progressive industriarbeidere og kollektivbønder, var derfor propagandaen massiv, satsingen på opplysning og opplæring enorm, og statlige disiplineringsmetoder ekstreme. Arthur Koestler lar i sin berømte roman om Moskva-prosessene, *Mørke midt på dagen*, forhørsdommeren Gletkin reflektere over de krav om disiplin og bevisst forhold til tid som et tradisjonelt agrarsamfunn blir stilt overfor når det skal tvinges til å bli en moderne industristat på et minimum av tid:

«Jeg var seksten år,» sa Gletkin med sin vanlige korrekte stemme, «da jeg lærte at timen ble delt i minutter. Når bøndene i min landsby skulle til byen, pleide de å gå til jernbanestasjonen når solen stod opp, og så la de seg til å sove i venterommet til toget kom - som regel ved middagstid, men stundom kom det ikke før om kvelden eller neste morgen. Det er disse bønder som nå arbeider i fabrikkene våre. I min landsby finnes for eksempel i dag den største fabrikk for jernbaneskiner i verden. Det første året la formennene seg til å sove mellom to tømmer av masovnene - til de ble skutt. I alle andre land har bøndene hatt ett eller to hundre år på seg til å lære industriell presisjon og behandling av maskiner. Her hadde de bare ti år. Hvis vi ikke ga dem sparken eller skjøt dem for hver bagatell, ville hele landet kjøre seg fast, og bøndene ville legge seg til å sove på gårds plassene i fabrikkene til gresset vokste ut av skorstenene og alt ble som det var før. I fjor kom en kvinndelegasjon hit fra Manchester i England. De fikk se alt, og etterpå skrev de indignerte artikler og sa at tekstilarbeiderne i Manchester aldri ville ha funnet seg i en slik behandling. Jeg har lest etsteds at bomullindustrien i Manchester er to hundre år gammel. Jeg har også lest om hvordan arbeiderne ble behandlet for to hundre år siden, da den begynte.» (Koestler 1965:156-157)

Skolen og ungdomsorganisasjonene var et sted man gjorde store anstrengelser for å gi de nye generasjoner sovjetmennesker de nødvendige naturvitenskapelige kunnskaper og de rette holdninger til modernisering, disiplin, og arbeidsmoral. Følgende utdrag fra Komsomols 9. kongress i 1931 om arbeid blant barn, viser

hvordan man ville gjøre det blant annet ved å legge om skolens pensum og å la barn delta i praktisk arbeid:

Борьба за политехнизацию всей системы воспитания детства, за коренную перестройку школы на политической основе является важнейшей задачей работы партии, комсомола, пионерорганизации, профсоюзных и государственных органов среди детей. [...] IX

съезд ВЛКСМ считает, что основной линией комсомола в работе среди детей должно быть *построение всего дела воспитания на основе систематического участия всех детей в производственной и общественной жизни фабрик, совхозов, МТС, и колхозов.* [...]

На ближайший период перед комсомолом стоят следующие основные задачи: организация помощи со стороны пионерорганизации партии и комсомолу в борьбе за промфинплан третьего, решающего года пятилетки, за выполнение пятилетки в 4 года; [...] (Volf og Grudskij 1934:785)

Og følgende utdrag fra vedtak gjort av partiets sentralkomite i 1932 viser hvordan man la vekt på å lære barn arbeidsmoral og disiplin:

ЦК ВКП(б) постановляет: В центре внимания пионерорганизации поставить задачу выработки социалистического отношения к учебе, труду и общественно-практической работе как в своих пионерских рядах, так и среди детей. Добиться такого положения, чтобы «каждый пионер» везде и всюду - в школе, в семье, на улице, в пионерклубе, в пионерлагерях и т. д. был действительно «всем детям пример». [...]

Необходимо в кратчайший срок добиваться того, чтобы сознательное, добросовестное, аккуратное и точное исполнение каждым школьником своих учебных обязанностей, заданий по общественно-практической работе и правил внутреннего школьного распорядка стало бы «делом его чести». (Volf og Grudskij 1934:755)

Femti år senere er Sovjetunionen ennå ikke kommet til kommunismen, en sovjetisk håndbok for lærere i grunnskolen erklærer derfor at det fremdeles er et viktig mål å lære elevene økonomisk tenkning og sparsommelighet som et ledd i landets økonomiske utvikling: «-

воспитание с раннего возраста у детей и молодежи трудолюбия, бережливости, разумных потребностей, непримиримость к расточительству, бесхозяйственности, умения ценить время, рационально его использовать [...]» (Gordin 1983:10). Det var ikke bare på skolen man forsøkte å oppfostre arbeidsmoral, disiplin og den rette holdning til modernisering av samfunnet. Det gjorde man også i arbeidslivet, noe jeg vil komme tilbake til senere.

Det var ikke nok bare å oppdra og utdanne befolkningen, den skulle mobiliseres og inspireres også. Femårsplanene og alle kampanjene rundt dem skulle hjelpe til med det. Femårsplanene anga målene for samfunnsutviklingen, mål som ble satt veldig høyt for å stimulere alle til maksimal innsats, og massive kampanjer skulle sørge for å mobilisere rundt disse målene. Man visste også å bruke ferdigstillelsen av prosjekter og nye landevinninger i moderniseringen av landet i propagandaøyemed. Unge, sterke, smilende arbeidere som hyllet fremskrittet og partiet, nyhetsreportasjer fra landsbygda der partisekretærer fortalte om nye rekordavlinger, sterk fokusering på det sovjetiske romprogrammets triumfer osv., viste befolkningen at man gikk mot en lysende fremtid og inspirerte til fortsatt arbeidsinnsats.

Stalin kalte utviklingen fra midten av 30-tallet *neuklonnyj*, uavbrutt og kontinuerlig med hensyn til styrking av de prinsippene som ble vedtatt på slutten av 20-tallet om kollektivisering av landbruket, forsert industrialisering og intensivering av statens kontroll over samfunnet. (Evans 1988:85-86) Hver femårsplan skulle følge etter hverandre i en endeløs rekke som skulle sørge for å utvikle samfunnet videre i samme retning. Propagandaen i forbindelse med femårsplanene ble allestedsnærværende, og slik fortsatte det i resten av Sovjetunionens historie. Typiske eksempler er plakater med oppfordring til alle arbeidere om å yte sitt beste for å oppfylle femårsplanen, som denne oppfordringen fra 1931 som omhandlet industrireisning i byen Magnitogorsk:

ПУСТИМ В СРОК. Бросайтесь все дружно в бой за Урало-Кузнецкий комбинат. Идите на ваши сторожевые посты, наблюдайте за тем, чтобы во всех учреждениях советской власти и среди пролетарской общественности и урало-кузнецкая проблема, предрешенная ХВИ съездом партии, заняла должное место. Вперед, в бой! (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:115)

Eller det kunne være mer generelle oppfordringer som denne fra midten av 30-tallet:

«ВЫПОЛНЕНИЕ ПРОГРАММЫ ПО ЧУГУНУ, СТАЛИ И ПРОКАТУ - ДЕЛО ТРУДЯЩИХСЯ ВСЕЙ СТРАНЫ» (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:116). Denne typen propaganda endret seg ikke mye, så sent som i november 1985 kunne man på revolusjonsdagen se gigantiske plakater som dekket fasaden til GUM med oppfordringen:

«ВЫПОЛНИМ ПЛАН 1985 ГОДА, УСПЕШНО ЗАВЕРШИМ ОДИННАДЦАТУЮ ПЯТИЛЕТКУ» (White 1985:16).

3.4 Retningslinjer for ideologisk arbeid i partiprogrammet av 1961

Den 22. partikongress, som kom sammen i 1961, utarbeidet retningslinjer for partiets arbeid med å oppdra befolkningen til en kommunistisk bevissthet, og den lagde en liste over de moralske egenskapene en kommunist skulle ha. Kongressen vedtok at det ideologiske arbeidet skulle:

a) Skape et vitenskapelig verdenssyn:

[...]

первостепенное значение приобретает формирование научного мировоззрения у всех тружеников советского общества на основе марксизма-ленинизма, как цельной и стройной системы философских, экономических и социально-политических взглядов. Партия ставит задачей воспитание всего н

аселения в духе научного коммунизма, добиваясь, чтобы трудящиеся глубоко понимали ход и перспективы мирового развития, правильно разбирались в событиях внутри страны и на международной арене, сознательно строили жизнь по-коммунистически. (KPSS... 1972, 8:286)

b) Skape en kommunistisk arbeidsmoral:

В центр воспитательной работы партия ставит развитие коммунистического отношения к труду у всех членов общества. Труд на благо общества - священная обязанность каждого человека. Всякий труд на пользу общества, как физический, так и умственный, уважаем и почетен. Необходимо воспитывать всех трудящихся на лучших образцах труда, на лучших примерах ведения общественного хозяйства. (KPSS... 1972, 8:287)

c) Styrke den kommunistiske moralen, som kongressen beskrev slik:

Партия считает, что *моральный кодекс строителя коммунизма* включает такие нравственные принципы:

- преданность делу коммунизма, любовь к социалистической Родине, к странам социализма;
 - добросовестный труд на благо общества: кто не работает, тот не ест;
 - забота каждого о сохранении и умножении общественного достижения
- ;
- высокое сознание общественного долга, нетерпимость к нарушениям общественных интересов;
 - коллективизм и товарищеская взаимопомощь: каждый за всех, все за одного;
 - гуманные отношения и взаимное уважение между людьми: человек человеку - друг, товарищ и брат;
 - честность и правдивость, нравственная чистота, простота и скромность в общественной и личной жизни;

- взаимное уважение в семье, забота о воспитании детей;
 - непримиримость к несправедливости, тунеядству, нечестности, карьеризму, стяжательству;
 - дружба и братство всех народов СССР, нетерпимость к национальной и расовой неприязни;
 - непримиримость к врагам коммунизма, дела мира и свободы народов;
 - братская солидарность с трудящимися всех стран, со всеми народами.
- (KPSS... 1972, 8:288)

d) Utvikle proletarisk internasjonalisme og sosialistisk patriotisme.

e) Skape en allsidig og harmonisk utvikling av menneskets personlighet:

В период перехода к коммунизму возрастают возможности воспитания нового человека, гармонически сочетающего в себе духовное богатство, моральную чистоту и физическое совершенство. (KPSS... 1972, 8:289)

f) Fjerne kapitalistiske overlevninger i folks bevissthet og atferd:

Партия рассматривает борьбу с проявлениями буржуазной идеологии и морали, с остатками частнособственнической психологии, суеверий и предрассудков как составную часть работы по коммунистическому воспитанию. (KPSS... 1972, 8:289)

Som kapitalistiske overlevninger anses blant annet individualisme, egoisme, utbytting, religiøse forestillinger og diskriminering på bakgrunn av kjønn, opphav, nasjonalitet og rase.

g) Avsløre borgerlig ideologi:

Мирное сосуществование государств с различным социальным строем не означает ослабления идеологической борьбы. Коммунистическая партия и впредь будет *разоблачать антинародную, реакционную сущность капитализма* и всяческие попытки приукрасить капиталистический строй. Партия будет *систематически пропагандировать великие преимущества социализма и коммунизма перед отживающей свой век капиталистической системой.* (KPSS... 1972, 8:290)

Det tredje partiprogrammet, som ble vedtatt i 1961, ble stående helt til 1986. 1. mars det året vedtok den 27. partikongress enstemmig en ny redaksjon av partiprogrammet fra 1961. Avsnittet om ideologisk arbeid i den nye redaksjonen av partiprogrammet er svært likt det forrige. Alle punktene nevnt ovenfor er tatt med, om enn i noe kortere versjon. Det er likevel noen forskjeller som er verd å merke seg.

- Avsnittet er kortere og mer nøkternt, marxismens ideer hylles ikke i like stor grad som i 1961.

- Mens det under punktet *formirovanie naustjnogo mirovozzrenija* i 1961 heter at det er partiets viktigste oppgave å sørge for «et vitenskapelig verdenssyn hos alle arbeidere i Sovjetunionen på grunnlag av marxist-leninismen», heter det i 1986-programmet at målet hovedsakelig er nådd. Men programmet legger til at KPSS skal sørge for at det fortsetter slik, og at det skal arbeide for å «høyne den sovjetiske befolkningens politiske kultur» (*Materialy...* 1986:163-164).

- Partiprogrammet av 1961 avvek fra tidligere tradisjoner idet det satte opp en timeplan for når man skulle komme til kommunismen. I 1980 ville det kommunistiske samfunnet i hovedsak være bygd, og partiprogrammet avsluttet med et høytidelig løfte om at datidens generasjon skulle få leve under kommunismen. I programmet fra 1986 er alle slike konkrete løfter fra det forrige programmet fjernet. I avsnittet om ideologisk arbeid fjernet man passasjen om at statens rolle skulle reduseres.

- Det legges større vekt på at partiet må sørge for høyere respekt for ærlig arbeid og initiativ og kreativitet i arbeidet (*Materialy...* 1986:164).

- Partiprogrammet fra 1986 har også tatt med flere konkrete samfunnsproblemer enn 1961-programmet, problemer som måtte bekjempes fordi de var blitt *for* påtrengende. Dette gjelder blant annet alkoholisme, tyveri, korrupsjon, grådighet o.l. (*Materialy...* 1986:165).

- Programmet av 1986 har med et nytt punkt om massemedia og propaganda. I dette punktet nevnes verken marxisme, sosialisme eller kommunisme. Programmet angir også viktigheten av åpenhet og ærlighet:

Все ее [идейно-воспитательная и пропагандистская работа] формы и средства должны помогать мобилизации масс на выполнение стоящих перед страной задач, обеспечивая широкую гласность работы партийных, государственных органов, общественных организаций, прямоту и откровенность общения с людьми, правильное формирование общественного мнения и рост его влияния на практические дела. (*Materialy...* 1986:166)

Det er interessant å merke seg at Gorbatsjovs krav om åpenhet, *glasnost*, i samfunnet stemmer bedre overens med Lenins synspunkt på partiets ideologiske arbeid: «В. И. Ленин требовал от партийных работников, чтобы [...] говорили народу правду и только правду, ничего от него не скрывая и ничего не приукрашивая» (Visnjakov et al. 1967:18).

3.5 Forskeres beskrivelse av innholdet i sovjetisk propaganda

Statsviteren Bialer summerer opp den filosofi som sovjetiske myndigheter indoktrinerte som «a philosophy of dependency instead of self-reliance, of an all-embracing collectivism and conformity over individualism, of commitment to the equalization not only of opportunities but also of outcomes, of rigidity and extremism of beliefs, and of intolerance» (Reisinger et al. 1994:195).

En rekke andre vestlige forfattere har skrevet om sovjetborgernes ideelle egenskaper slik de i praksis gjerne fremkommer i offisiell sovjetisk propaganda.

Særlig i den sosialistiske realismens romanhelter er alle disse karaktertrekkene tydelige. På bakgrunn av dette har Gayle Durham Hollander (1972:8-9) laget et portrett av modellborgeren. Slik er han/hun:

1. A lover of labor, a willing and enthusiastic contributor to the material growth of the economy.
2. Totally politicized, implying:
3. continual subjection of the individual will to that of the Party leadership at any given time.
4. subordination of all personal emotions, needs, values, comforts, and interests to centrally determined goals.
5. uncritical and enthusiastic acceptance of all Party pronouncements and orders.
6. Always an activist, participating in civic activities, demonstrations, agitation sessions, and so on; in this way a strong sense of social duty is translated into reality.
7. Politically literate, using a firm grasp of ideology to guide actions and attitudes.
8. Unspontaneous and self-disciplined.
9. Vigilant against not only one's own «inner enemies,» the emotions, but also against others as enemies. (Friends, family members, or colleagues may be unwittingly or wittingly agents of larger, more diffuse enemies, such as imperialism, fascism, or the «capitalist conspiracy.»)
10. Conscious of a sense of solidarity with workers in all countries, and particularly with those in socialist countries.
11. Patriotic.
12. Collectivist, anti-individualistic, and anti-egoist.
13. Virtuous in ways which are not political in themselves, but which may be politically derived: honest, sober, modest, courageous, and so forth.
14. Atheistic, having no need for religion of any kind.

Russeren Alexander M. Etkind har beskrevet det nye sovjetiske menneskets psyke slik det var ønsket fra myndighetenes side. Det nye menneskets psyke skulle gjøre det i stand til å tro på det utrolige, tåle det uutholdelige og elske ting som mennesker vanligvis hater, som hardt arbeid og utrettelig kamp for en bedre fremtid. Seksuallivet skulle reduseres til et minimum sammen med andre menneskelige behov for å ikke kaste bort individets energi på uvesentlige aktiviteter. Mellommenneskelige følelser

og relasjoner skulle vike plassen for «kollektivistiske» relasjoner. Aggresjon og konkurransementalitet skulle nøytraliseres i dagliglivet og reaktiveres når landet trengte det for å bekjempe sine fiender (Etkind 1996:109). Sovjetisk kunst skildret ofte heroiske bedrifter og titaniske anstrengelser til individer som kjempet, led og overvant smerte for å nå verdifulle mål. Sjelden skildret man nytelse. Spising, drømming, sex og alle andre aktiviteter som kunne nytes i seg selv uten å tjene et eller annet samfunnstjenelig mål var suspekt, sier Etkind. Sovjetisk psykologisk kultur var allergisk mot nytelse. Sovjetiske borgere skulle motiveres til sine bedrifter av ren entusiasme over mål som var bestemt på sentralt hold. Heroisme på sovjetisk måte bestod i å overvinne den menneskelige natur og handle som om kroppen ikke betydde noe (Etkind 1996:114-115).

De ovenfor nevnte egenskapene som ble fremelsket var egnet til entusiastisk bygging av kommunismen og til blind lydighet mot partiet. Interessant er det også å se hvilke egenskaper som *ikke* ble verdsatt, verken i partiprogrammet eller i propagandaen i praksis. Sovjetborgere ble ikke oppmuntret til å ha et åpent sinn, være uavhengige, være tolerante, vise kompromissvilje eller å ha selvtillit (Hollander 1972:9). Nå skal man antagelig ikke så veldig langt tilbake for å finne at slike verdier ikke ble verdsatt i Vesten heller, men her vokste de i motsetning til i Sovjetunionen etter hvert frem. I Sovjetunionen ville slike verdier skape problemer når man skulle skape partiløse kommunister. De kunne føre til mottakelighet for farlige, borgerlige, kontrarevolusjonære ideer. Når det gjelder selvstendighet var myndighetenes holdning ambivalent. Selvstendighet i seg selv kunne være farlig sett med partiets øyne, men selvstendighet var samtidig ønskelig hvis lojaliteten lå på rett plass. Det var for eksempel ønskelig at individer viste lokalt initiativ og tok opp kampen mot korrupte lokale partipamper, svindel og slendrian på bedrifter, eller lokalt maktmisbruk når det gikk imot sentralregjeringens vilje. Personer som gjorde det ble da også fremstilt som helter i sovjetiske massemedia.

3.6 Familien

Et trekk ved den kommunistiske moralen som skilte seg radikalt fra tidligere tiders moral var skiftet i lojalitet. Man ville gjøre lojaliteten til staten viktigere enn lojaliteten til familien, både fordi staten var et større og viktigere kollektiv enn familien, og fordi man ikke kunne være sikker på at familien ville formidle de ønskede holdninger og verdier siden familien mer enn noe annet formidlet gamle tradisjoner, kultur, atferd, verdier og holdninger. Partiet anså derfor alltid barneoppdragelse som et viktig ledd i den politiske sosialiseringen. Katerina Clark har kommentert familielojalitet i den sosialistiske realismens romaner. Et av idealene litteraturen viste, skriver hun, var hvordan et høyere slektskap basert på politikk skulle erstatte vanlig familieslektskap basert på blodsband. Litteraturen sammenlignet hele sovjetstaten med en stor «familie» eller «stamme». Den beskrev hvordan romanheltene ble tiltrukket av partiets «familievarme» og brøt med sine egen politiske fortid eller familie for å arbeide for det nye samfunnet (Clark 1977:181).

Allerede i et av de første dekreter etter maktovertakelsen hadde bolsjevikene redusert inngåelse av ekteskap og skilsmisser til betydningsløse formaliteter. Ved den nye regulering av 1926 ble borgerne også fritatt den enkle registrering ved det kommunale embetskontor. Kreml bestemte at enhver kvinne kunne få utført abort om hun selv ville det, og det ble innrettet særskilte klinikker til det bruk for å sikre «likestilling mellom kjønnene». Enhver forskjell mellom legitime og illegitime barn ble opphevet, og bolsjevikenes ønske var at statlige barnehjem skulle ta seg av oppdragelsen for å unngå at de ble smittet av gamle ideer fra foreldregenerasjonen som hadde vokst opp før revolusjonen. I pakt med den nye tid var idealet ikke lenger familien, men kollektiver, eller kommuner. I kommunene skulle alle bo sammen under «kameratslige forhold,» dvs. at privatrom ble ansett som unødvendig (her hadde man ingenting å skjule!), og trangboddheten gjorde det uansett umulig å skaffe enkeltrom til alle. I kommunene levde representanter for begge kjønn. Om deres forhold til hverandre stod det i en ungdomskommunes reglement følgende: «Vi har den oppfatning at det ikke skal finne sted noen innskrenkning i de kjønnslige forbindelser. Disse skal være helt åpne. Ukameratslige forhold fører med seg ønsket om å stikke seg bort i mørke kroker, flørt og andre uønskede fenomener» (Mehnert

1959:69). Etter noe tids forløp måtte man riktignok gjøre den erfaring at et vennepars ønske om å være alene slett ikke var en følge av «ukameratslige forhold,» men heller lå i sakens natur. Samlivet mellom mennesker av begge kjønn skapte altså problemer som ingen hadde tenkt på ved grunnleggelsen av kommunen. Senere aksepterte man også ekteskap mellom kommunardene, noe som forsterket problemet ytterligere. I flere og flere kommuner klarte derfor ektefeller å tilkjempe seg retten til egne rom. I begynnelsen var det meningen at verken barn eller ekteskap skulle endre kommunens prinsipp om felleseiendom. Barn av kommunarder skulle betraktes som barn av kommunen og bli oppdratt på felles kostnad. Men etter hvert som tiden gikk, begynte familiene etter det kommunistiske eksperiment gradvis å vende tilbake til den klassiske form (Mehnert 1959:69-70).

I 1935 reviderte partiet sin familiefiendtlige politikk. I avisene kunne man lese om sosialistiske konkurranser mellom foreldre for å slå fast hvem det var som sørget best for sine barns oppdragelse, og på partimøter hendte det at det ble stilt krav til fedrene om at de skulle avlegge regnskap for barnas oppdragelse. I 1936 gjorde staten det vanskeligere å oppnå skilsmisse. Samtidig ble fosterfordrivelse forbudt, og overtredelser skulle straffes. I de nye publikasjoner om familierett ble familien lovprist som hjemmets sosialistiske form (Mehnert 1959:70-71).

Holdningen var imidlertid hele tiden at barn var unge samfunnsborgere som bare midlertidig var i foreldrenes varetekt, og deres grad av legitim autoritet avhang av hvor bra de oppdro de nye sovjetborgerne i partiets øyne. En artikkel i Pravda fra 1969 viser den offisielle holdningen til barneoppdragelse:

It is the parent's sacred duty to instill in their children from an early age such precious qualities as conscious love of the socialist homeland, devotion to the cause of Communism, honesty, diligence and the desire to serve the people loyally and to defend the gains of the Revolution. This calls for constant and concerned penetration into the spiritual world of children and patient and comprehensive upbringing work. (Hollander 1972:11)

For å hjelpe sovjetiske familier, publiserte man offisielle håndbøker om barneoppdragelse. Størstedelen av innholdet var viet vanlige, praktiske opplysninger om hygiene, mat, sykdommer o.l. Men politiske budskap var også til stede, som når det står i en håndbok skrevet av en gruppe spesialister fra *Akademiet for pedagogisk forskning* at formålet med boken er «å hjelpe foreldre å oppdra barna sine skikkelig, slik at de kan vokse opp til å bli verdige borgere i vår sosialistiske stat» (Bronfenbrenner 1973:19). Lydighet og selvdisiplin ble også sterkt understreket. En autoritet på området barneoppdragelse skriver:

Obedience in young children provides the basis for developing that most precious of qualities - self discipline.... This is an important aspect of preparing young people for life in a Communist society. We shall be asked: what about developing independence in children? We shall answer: If a child does not obey and does not consider others, then his independence invariably takes ugly forms. Normally this gives rise to anarchistic behavior which can in no way be reconciled with laws of living in Soviet society. Where there is no obedience, there is no self-discipline; nor can there be normal development of independence. (Roeder 1988:114)

I tillegg til vanlige metoder som irettesettelse, utskjelling og tap av privilegier, vektla sovjetiske barnepedagoger sterkt en metode for å skape disiplin som i Vesten er blitt kalt «tilbaketrekning av kjærlighet» (Bronfenbrenner 1973:23). Voksne ble oppfordret til å vise en reservert og kjølig holdning til barnet når det hadde vært ulydig. Av og til kunne også en strengere straffemetode være på sin plass: for en tid å la være å snakke til barnet i det hele tatt. Etter feltobservasjoner gjort i Sovjetunionen på hele 60-tallet konkluderte den amerikanske psykologen og sosiologen Urie Bronfenbrenner med at det var betydelig samsvar mellom teori og praksis (Bronfenbrenner 1973:24). Videre fant han at både barn og voksne generelt i større grad viste følelsene sine overfor hverandre i Sovjetunionen enn i USA. Men ethvert avvik fra korrekt atferd forårsaket at foreldrene ikke viste barna sine følelser. «Ved hjelp av håndbevegelser, ord, tonefall eller talende taushet legger foreldrene straks for dagen at de er såret. Barnet blir tvunget til å oppleve ikke så sterkt at atferden var gal, som at det selv har vært utakknemlig og har forrådt et kjærlig forhold» (Bronfenbrenner 1973:24). Disiplinering ved hjelp av tilbaketrekning av emosjonell støtte var også sentralt for oppdragelsen i andre sammenhenger utenfor familien i

form av tilbaketrekning av aksept fra de gruppene barnet tilhørte. Det gjaldt både på skolen og i ungdomsorganisasjonene.

Forskning utført av forskjellige forskere peker stort sett mot den konklusjonen at et varmt og svært nært forhold mellom mor og barn, en forutsetning for at «tilbaketrekning av kjærlighet» skal være vellykket, øker barnets avhengighet og fører til at det lett blir sosialisert til de voksnes normer. På bakgrunn av sine studier i Amerika på 1930-tallet karakteriserte Percival M. Symmonds barn som vokste opp i et slikt miljø som «lydige, ordentlige og føyelige», og han skrev at de sannsynligvis ville tilpasse seg mønsteret i den gruppa de ble oppdratt i (Bronfenbrenner 1973:51). Følgelig skulle også russiske barn, som ble utsatt for rikelig med moderlig varme helt fra spedbarnsalderen, bli like lydige og veltilpassede.

For å unngå at det barna lærte på skolen skulle bli motsagt av foreldrene, oppfordret barnepedagoger naboer, lærere og medarbeidere til å blande seg inn i privatlivet til andre familier. Foreldrekomiteer, som var organisert på skolen etter pålegg fra Undervisningsministeriet, hadde samme formål, og dersom foreldrekomiteenes press ikke var tilstrekkelig, kunne foreldrenes fagforening eller fabrikkomite ta affære. Et eksperiment med internatskoler, som ble innført etter en resolusjon av den 20. partikongress i 1956, var et annet tiltak for å løse problemet med sosialisering i familien og mer effektivt skape nye kommunister. Barna skulle bo på skolen seks dager i uken og bare komme hjem på søndager og i ferier. Skolene møtte imidlertid sterk motstand, særlig blant foreldre, og ble aldri noen stor suksess. Istedenfor å bli den vanligste skoleformen, ble internatskolene et unntak i skoleverket (Roeder 1988:114).

3.7 Skole

Etter hvert som barna ble eldre, ble oppgaven med politisk sosialisering gradvis og bevisst flyttet over fra foreldrene til skolen. Siden 1917 hadde skolen fire viktige politiske oppgaver (Roeder 1988:115). For det første hadde den ansvaret for å modernisere befolkningen. I en befolkning som inntil ganske nylig hadde levd i et tradisjonelt landbrukssamfunn med stor analfabetisme måtte skolen lære

grunnleggende egenskaper for et industrisamfunn - arbeidsdisiplin og evne til å leve etter klokken. For det andre var det en oppgave å forene en etnisk mangfoldig befolkning. For det tredje hadde skolen som oppgave å skape hengivenhet overfor sovjetsystemet - til Sovjetunionen som en politisk enhet, til Sovjetunionens stats- og partiorganer, og til systemets symboler. Og til slutt var det en oppgave å skape lojalitet til individuelle sovjetledere. I så henseende skilte ikke den sovjetiske skolen seg vesentlig fra skoler i andre land. Det som skilte seg ut var den sterke indoktrineringen av politisk rettroenhet. Det fremgår tydelig av følgende vedtak for 60-tallets propaganda gitt i en partiresolusjon og gjengitt i sovjetiske presse 9. januar 1960. Resolusjonen er lang og omfattende, så nedenfor gjengis kortfattet de deler som omhandler barn og unge:

Similarly young people must understand social happenings, must take firm personal convictions based on a communist morality, be intolerant towards bourgeois ideology, apolitical ideas and 'philistinism' (anti-social self-interest). The rising generation must be cheerful, manly, brave and unshakeably convinced of the triumph of communism. So youth propaganda must be versatile and interesting, lively and picturesque. It must be based on the main points of Marxist-Leninist theory, the Party and national history, the examples set by the glories of the past, the heroic deeds of the present. (Clews 1964:16 og 18-19)

Vektleggingen av politisk rettroenhet fremgår også tydelig av retningslinjene for skolen vedtatt av et plenumsmøte i Sentralkomiteen 10. april 1984:

Creating in pupils a Marxist-Leninist world view is the firm foundation of their communist upbringing. It is important that their teaching of both social-science and natural-science disciplines cultivate in pupils staunch materialist ideas, atheistic views, the ability to correctly explain natural and social phenomena and to act in accordance with our philosophical principles. (Roeder 1988:117)

I løpet av det tiårige (11-årig etter 1986) obligatoriske skolesystemet hadde elevene ingen rene politiske fag, men partiets budskap gjennomsyret likevel alle fag. Særlig persondyrkelsen av Lenin og alt han stod for var fremtredende. I en bok som var godkjent av det sovjetiske undervisningsministeriet som hjelpemateriell for

lærere, heter det at man skal lære elevene intet mindre enn:

«воспитание у учащихся горячей и искренней любви к Ленину, Родине, чувства благодарности народу, Коммунистической партии за счастливое детство»

(Makaev 1984:26). Boken forteller også hvordan sovjetiske skolebarn skulle tilegne seg marxist-leninismens teorier, leninismens idearv, kunnskaper om partiet og lederen (man bruker ordet *vozjd* om Lenin) (Makaev 1984:24). Gjennom lesing og naturkunnskap skulle elever i de tre første klassetrinnene få visse begreper om Lenin, fedrelandet, partiet, og det sovjetiske folks oppfyllelse av Lenins bud. Mot slutten av de tre første skoleårene skulle elevene tilegne seg grunnleggende kunnskaper om Lenin og leninismen. Elever i fjerde til syvende klasse skulle fortsette studiet av Lenins liv og virke, studere realiseringen av hans lære og øke sine kunnskaper om Lenin i dybde og bredde. Gjennom lesing av lettere tekster skrevet av Lenin skulle elevene bli kjent med Lenins teoretiske arv. I de høyeste skoleklassene kom politikken inn for fullt:

В старших классах последовательно и углубленно изучаются библиография В. И. Ленина, доступные и посильные учащимся ленинские произведения, документы КПСС, труды выдающихся деятелей партии и Советского государства в тесной связи с содержанием учебного материала по истории, обществоведению, основам Советского государства и права, географии, физики, химии, биологии, начальной военно-физической подготовке.
(Makaev 1984:24)

Mest opplagt var nok propagandaen i fagene historie og samfunnskunnskap. Marxist-leninismen ble ikke presentert som en av mange teorier, men som den eneste korrekte samfunnsvitenskap som lå til grunn for alle samfunnsfag. Andre verdenssyn enn det kommunistiske ble enten ikke nevnt eller de ble fremstilt som feilaktige. Historien ble skrevet om slik det passet partiet. Undervisningen var mest ensidig og nasjonalistisk på slutten av Stalin-perioden, men tendensen var den samme også senere. Isaac Deutscher beskriver historieundervisningen i de siste årene av Stalins styre slik:

Schoolchildren were given a view of history as a single sequence of wicked foreign conspiracies invariably foiled by their ancestors' vigilance and valour. No one was to doubt that Russia, and Russia alone, was the salt of the earth, the cradle of the civilization, the fount of all that is great and noble in the human spirit. (Deutscher 1967:603)

Naturfag var et egnet fag til å lære elevene Marx' materialistiske filosofi og ateisme. I tillegg la man stor vekt på å fortelle om sovjetiske forskere og sovjetisk vitenskaps suksess. Også russiske førrevolusjonære vitenskapsmenn ble vektlagt. Partiideologer og historikere var opptatt av å bevise at de viktigste oppdagelser og oppfinnelser var gjort av russere. Det er ganske riktig, og det var også allment kjent før revolusjonen, at A. N. Ladygin hadde klart å produsere elektrisk lys i 1874, fire år før nyheten om Edisons glødelampe ble offentliggjort, og at Aleksandr Popov i 1895 hadde demonstrert radiosendinger uavhengig av Marconi. Også flere andre oppfinnelser ble gjort tidlig i Russland, men var blitt glemt delvis fordi den nødvendige teknologiske basis for å anvende dem manglet i Russland (Treadgold 1990:425). Men partiideologene og historikerne lot det ikke være med det. De hevdet at dampmaskinen, telefonen, flyet, stridsvognen, traktoren, trykkpressen - faktisk nesten alt - var russiske oppfinnelser (Westwood 1980:159; Deutscher 1967:604). Slik ville man skape en stolt og patriotisk holdning blant sovjetborgerne. Også denne tendensen var sterkest i slutten av Stalin-perioden, fra 1946 til 1955. Det var da farlig å si at det hadde kommet noe bra fra Vest-Europa annet enn Marx og Engels, det kunne føre til at man ble stemplet som «fedrelandsløs kosmopolitt».

I samme periode var det vanlig at vitenskapelige stridsspørsmål ble avgjort av partiet på alt annet enn vitenskapelig grunnlag. De tapende retninger ble forbudt. Hele vitenskapsgrener, som for eksempel kybernetikken, en forutsetning for moderne automasjon i industrien, ble fordømt som «umarxistiske» og ble forbudt (Volkogonov 1991:555). Mange sovjetiske vitenskapsmenn følte et press utenfra for å forklare verden ut fra marxist-leninismen. Det ga karrierejegere innenfor vitenskapen sjansen til å bli offisielle autoriteter på sine områder med støtte fra partiet. De to beste eksemplene på dette finner vi hos biologen Trofim Lysenko og lingvisten Nikolaj J. Marr. Trofim Lysenko var genetiker og hevdet det foreldete lamarckiske prinsipp

innenfor arvelæren, som for lenge siden var blitt erstattet av Darwins teorier (AG 1982, 7:440 og 736). Dette prinsippet går ut på at egenskaper som det enkelte individ har ervervet seg ved egen anstrengelse, går i arv til avkommet, det være seg både planter, dyr og mennesker. En følge av teorien ble derfor at mennesker som lever i sosialistiske land vil føde barn med endrede gener som gjør dem bedre tilpasset livet i et sosialistisk samfunn. Teorien sa også at planters arveegenskaper bestemmes av miljøet rundt dem, hvilket betydde en katastrofe for det sovjetiske landbruket. Men Stalin likte teorien godt, og som resultat var Lysenkos arvelære den eneste offisielt godtatte i perioden fra 1938 til 1956. Alle forskere som hevdet den mendelske arvelæren, som forskerne holder på i dag, mistet sine stillinger. Lingvisten Marr forkastet den sammenlignende språkforsknings metoder og resultater. Han mente at alle språk hadde samme opprinnelse og utviklet seg i stadier svarende til endringer i tenkningen som var direkte avhengig av produksjonsforholdene (AG 1982, 8:120).

Lysenkos teori sluttet å være enerådende fra 1956 da den 20. partikongress rehabiliterte N. Vavilov og hans klassiske biologi, og ble glemt etter at Lysenko ble avsatt som direktør for Vitenskapsakademiets genetiske institutt i Moskva i 1965. MARRS språk teori ble anerkjent som marxistisk språkvitenskap inntil Stalin fordømte den i 1950.

Samfunns- og naturvitenskapene stod ikke i noen særstilling. Også andre fag skulle bidra til den kommunistiske oppdragelsen. Sentralkomiteens vedtak fra 1984 sier videre at:

The teaching of subjects in the area of the social sciences and humanities must disclose, in a vivid and easy-to-understand form, the ways and means of the revolutionary renewal of the world, the basic principles and historical advantages of socialism and the reactionary, antipopular essence of capitalism[...] In lessons in history, social studies, literature and other subjects, it is necessary to consistently instill the ability to defend one's communist convictions and implacability toward philistinism, parasitism and a consumer mentality [...] (Roeder 1988:117)

Litteratur- og russisk-timer ga god anledning til å bidra til den kommunistiske oppdragelsen. Den tidligere Moskva-korrespondenten for *The New York Times*, David Shipler, beskriver skolebøkene som russiske skolebarn brukte på slutten av 70-tallet og begynnelsen av 80-tallet. I et klasserom fant han hyller med bøker beregnet

på første- og andreklassinger. Hyllene inneholdt følgende seksjoner: «Lenin», «den store patriotiske krig», «hvordan barn levde før revolusjonen», «barns liv i utlandet», «vårt fedreland (*rodina*)», «fremstående kommunisters liv», «om planter», «om dyr», «om kosmonauter i verdensrommet», «om vitenskap og teknologi», «jeg vil vite alt», «å være sterk, modig og rask», «muntre bøker» og «barn av det sovjetiske land» (Shipler 1983:103). Leseboken for 3. klasse inneholdt et kapittel med dikt og historier om Lenin, overskriften lød: «Ленин жил, Ленин жив, Ленин будет жить»; og i lesebøkene for 9-åringer var det blant annet et stykke som het «vårt mål - kommunismen». Leseøvelsene i russisk for sovjetiske skolebarn var ofte holdt i en patriotisk tone:

Read the sentences. 1. We have a huge, beautiful, excellent motherland. 2. The most beautiful, the warmest and dearest name - motherland. 3. Motherland - this place, where we live, where we were born, where we grew up. [Og noen sider senere:] 1. On all sides spreads the land of the sovkhos. 2. There is no end to the expanse of this land. 3. There is no land richer than ours. 4. In the sky shines the sun, and on the land walks the wind. 5. Spring, summer, and fall the machine operators work the land. 6. They are pleased with the land; it gives a good harvest. (Shipler 1983:108)

Shipler forteller også om erfaringen til historikeren og dissidenten Roy Medvedev, som i Khrusjtsjov-tiden arbeidet i et forlag som utga skolebøker. Sensuren krevde at 30% av materialet i lesebøkene i russisk måtte være politisk. Til å begynne med krevde sensuren at det måtte være sitater fra Khrusjtsjov og Lenin, men etter en diskusjon om hvorvidt politikernes vanskelige og dårlige språk var egnet til å lære barn russisk, gikk man med på å bruke generelle politiske tekster isteden, som for eksempel «den sovjetiske økonomien er verdens beste». Nye innvendinger om at det heller var et emne for geografibøker ble avvist. Sensuren fikk sin vilje. Ifølge Medvedev gjaldt de samme prinsipper fremdeles under Andropov. (Shipler 1983:105)

Litteraturtimene var like politisert som timene i russisk. Klasse etter klasse av sovjetiske skolebarn terpet seg gjennom offisielt anerkjente verker innenfor den sosialistiske realismen. Av førrevolusjonær litteratur la man størst vekt på verker med sosial kritikk. Sosial kritikk ble det viktigste kriteriet for å dømme denne litteraturen som god eller dårlig.

Man møtte propaganda også i språkfagene. I engelskbøker kunne man for eksempel lese små dikt av typen: «There is a well-known portrait up on a classroom wall. We see the face of Lenin, so dearly loved by all. His eyes are kind and honest, with cleverness they burn. They tell us, Soviet children, that we must learn and learn» (ifølge personlig meddelelse). Heller ikke tegnetimene var upolitiske. Elevene kunne få beskjed om å tegne kamerat Lenin, og på 30-tallet, under de hardeste kollektiviseringsårene, tegnet barna forskjellen mellom før og nå der de bodde. Barna skulle på den måten lære å se og sette pris på den sosiale og industrielle utviklingen.

Gymnastikk hadde en spesiell betydning i sovjetiske skoler siden det var viktig for landets forsvarsevne at befolkningen var i god form. Sentralkomiteens vedtak sier også at: «Socialist society has a vital interest in seeing to it that the younger generation grows up physically fit, healthy, cheerful and prepared for work and the defense of the homeland...» (Roeder 1988:118). Forsvarsevnen ble også ivaretatt ved ren militær opplæring på skolen. Fra sjette til tiende klasse skulle elevene, både gutter og jenter, lære å behandle våpen, skyte, marsjere, lese kart og krige. I faget inngikk også en del politikk: «The military -patriotic upbringing of pupils must be based on their preparation for service in the ranks of the USSR Armed Forces, instilling love for the Soviet Army, and creating a lofty sense of pride in allegiance to the socialist fatherland and of constant readiness to defend it...» (Roeder 1988:118).

Først på skoler utover grunnskolen kom de rene politiske fagene. Alle måtte gjennom fagene «partihistorie» og «politisk økonomi» (*politekonomija*), en lett blanding av marxist-leninistisk teori med hensyn til Sovjetunionen, partihistorie og sovjetisk økonomi. Fagene var obligatoriske uansett om man gikk på universitet, høyskole eller yrkesskole. Eksempelvis måtte studenter i russisk språk og litteratur ved MGU bruke 12% av sine forelesninger og seminarer på slike fag. (Roeder 1988:118)

Som alle arbeidsplasser hadde også skoler politiske informatorer. Alle klasser fikk en time i uken besøk av han/henne. Som regel var dette en time der elevene fikk høre

om hvordan forholdene var i utlandet, hvor ille arbeidere ble behandlet i kapitalistiske land, og hvor imperialistiske og aggressive disse landenes regjeringer opptrådte.

Andre former for propaganda i skolen var slagord, korrekt honnør og sanger og historier som heroiserte partiet og Sovjetunionen. I sovjetiske skoler hang det alltid sovjetiske flagg og bilder av Lenin. I tillegg fantes det et arsenal av propagandaplakater som enten hang der hele året, eller som bare skulle tas frem ved spesielle anledninger, som for eksempel til Sovjet-armeens dag. Hver skole hadde dessuten sitt eget «røde hjørne» (*krasnyj ugolok*), et lite Lenin-museum eller krigsmuseum.

Like viktig som den politiske indoktrineringen var den moralske oppdragelsen (*vospitanie*), indoktrineringen av ønskede holdninger og oppførsel: «The aim of moral teaching...is to produce a person who will be willing and able to put all the effort of which he is capable into work for the common good, building the new society under the guidance of the Communist Party and, furthermore, finding joy and fulfillment in the task» (Roeder 1988:119). Den moralske oppdragelsen skulle fortsette utviklingen av disiplin og selvdisciplin, som ble forventet å ha begynt i familien, og utvikle den kommunistiske moral slik den er listet opp i partiets retningslinjer for ideologisk arbeid. Et sentralt punkt i denne oppdragelsen både på skolen og i ungdomsorganisasjonene var innprentingen av kollektivismen (*kollektivnost*). Dette er nærmere beskrevet under kap. 3.9.2 «Pionerene».

3.8 Organisasjoner for barn og ungdom

På samme måte som kommunistene hadde usvikelig tro på fremtiden, hadde de stor tro på ungdommens revolusjonære potensial. Lazar Shatskin, førstesekretær i sentralkomiteen i det russiske Komsomol beskrev ungdommen slik i en tale på Komsomols tredje kongress i 1920: «They show a prevalence of feelings over rationality, they have an enthusiasm and a preparedness for self-sacrifice, and a certain frivolousness» (Pilkington 1994:49). Ungdom trengte nøye og særskilt behandling på grunn av sin politiske naivitet, men nettopp derfor var de mottakelige for nye ideer og egnet til å bygge et nytt samfunn fritt for gammel ondskap. De var et

symbol på den lysende fremtiden, *svetloe budusjtsjee*. Lenin uttrykte det slik i 1906: «We are the party of the future - and the future belongs to youth. We are the party of innovators, and youth is always more open to innovation. We are the party of selfless struggle with old evil, and youth is always the first to take up the selfless struggle» (Pilkington 1994:49).

Lenin anså i det hele tatt ungdommen for å være byggere av kommunismen. I sin tale «Om ungdomsorganisasjonenes oppgaver» på Komsomols tredje allrussiske kongress 2. oktober 1920 finner vi et sitat som for mange har stått for selve essensen av kommunistenes holdning til ungdommen.

Надо, чтобы все дело воспитания, образования и учения современной молодежи было воспитанием в ней коммунистической морали. [...] А то поколение, которому сейчас 15 лет, оно и увидит коммунистическое общество и само будет строить это общество. И оно должно знать, что вся задача его жизни есть строительство этого общества. (Lenin 1952, 31:266 og 274)

Det har vært vanlig, skriver Pilkington, å tolke utsagnet dithen at det var sovjetledernes hensikt å bruke en svak og lettpåvirkelig del av befolkningen til oppgaven med å bygge kommunismen, og at de ville påtvinge dem visse holdninger og atferdsmønstre for å få det til. Det er imidlertid naturlig at man ville gi ungdommen hovedansvaret med å bygge det nye samfunnet ettersom bare *de* ville kunne leve lenge nok til å nyte fruktene av arbeidet. Og det er grunn til å tro at det ikke var Lenins formål å kynisk utnytte ungdommen som billig arbeidskraft for å bygge kommunismen. Det ville være å gjenta kapitalismens synder (Pilkington 1994:52). Hva Lenin mente, var at å bare *lære* ungdommen om kommunisme ikke ville gjøre dem til brukbare kommunister. Det var gjennom prosessen med å *bygge* kommunismen at det «nye mennesket», som var egnet til å leve i det nye samfunnet, ville bli skapt. Lenin sa i sin tale at:

Если бы только изучение коммунизма заключалось в усвоении того, что изложено в коммунистических трудах, книжках и брошюрах, то тогда слишком легко мы могли бы получить коммунистических начетчиков или хвастунов, а это сплошь и рядом приносило бы нам вред и ущерб, так как эти люди, научившись и начитавшись того, что изложено в коммунистических книгах и брошюрах, оказались бы неумеющими соединить все эти знания и не сумели бы действовать так, как того действительно коммунизм требует. [...]

Без работы, без борьбы книжное знание коммунизма из коммунистических брошюр и произведений ровно ничего не стоит, так как оно продолжало бы старый разрыв между теорией и практикой, тот старый разрыв, который составлял самую отвратительную черту старого буржуазного общества. (Lenin 1952, 31:259-260)

En av Komsomols målsetninger var derfor å organisere ungdommen slik at den kunne få være med på rent praktisk å bygge kommunismen. I 1964 ble også et nettverk av militærsporsleirer for ungdom startet. Her ble det lagt stor vekt på fysisk fostring og militær beredskap. Treningen var målrettet, og målet var å bestå en samling av prøver kalt «beredt til å forsvare hjemlandet». Viktigheten av disse leirene økte etter at det i 1967 ble vedtatt å redusere tjenestetiden i forsvaret. I en artikkel i Izvestija fra 1969 heter det følgende:

Practice shows that camp life has a beneficial influence on personality formation. Youngsters who are considered hopeless cases in school, once they have felt responsibility and come to know the strictness of army laws, pull themselves together and become disciplined. The precise daily routines, the drill and the marksmanship training, meetings with military commanders and Heroes of the Soviet Union - in short, the entire tenor of camp life - are conducive to the physical and mental tempering of future fighting men. (Hollander 1972:14)

Det ble aldri ansett som for sent å drive «personlighetstrening» ved hjelp av intensiv og «korrekt» innflytelse, ungdomsprogrammet varte derfor fra 7 til 28-årsalderen. Ungdomsorganisasjonenes offisielle rolle var ikke bare å sørge for fritidsaktiviteter for sovjetisk ungdom, men å forsterke den politiske sosialiseringen

som fant sted i skolen. I Sovjetunionen fantes det særlig tre ungdomsorganisasjoner som ivaretok denne oppgaven: Oktjabrjata, Pionerene og Komsomol. Andre ungdomsorganisasjoner eksisterte, men de var enten upolitiske, som f. eks. idrettslag, eller de var underlagt samme ideologi. Oktjabrjata, en juniordivisjon av Pionerene, var en organisasjon for dem fra 7 til og med 9 år, Pionerene for dem mellom 10 og 14, og Komsomol for dem mellom 14 og 28 år. Nesten alle barn mellom 7 og 10 år var medlem av Oktjabrjata og et overveldende flertall av barn mellom 10 og 14 år var pionerer. Rundt halvparten av alle ungdommer mellom 14 og 28 år var medlem av Komsomol (Roeder 1988:120).

En introduksjon til politiske temaer kom imidlertid før Oktjabrjata. I barnehagen begynte barn å lære om samfunnet, flagget, nasjonalhelter som Lenin og institusjoner som Sovjet-armeen, som de skulle læres ærbødighet overfor. Små dikt til ære for partiet var ikke uvanlige. To eksempler på slike dikt er:

«Я маленькая девочка, читаю и пою, я Ленина не видела, но я его люблю» og «Прошла зима, настало лето, спасибо партии за это!». Lenins fødselsdag var en anledning som ble brukt av barnehager til å arrangere forestillinger for barnas foreldre, besteforeldre og andre slektninger. Barna leste dikt, sang, marsjerte og spilte skuespill. Slike forestillinger hadde gjerne politiske overtoner og presenterte temaer som ble vevet sammen for yngre barn: Lenin, fedrelandet, militæret, naturen og verdien av arbeidet med å dyrke jorda. David Shipler (1983:102-103) beskriver en slik tilstelning som han selv overvar. Hele gruppen sang en sang om fedrelandets og den røde hærs styrke og fredsvilje mens en lærer spilte piano.

«Да здравствует великий Октябрь!» ropte en lærer. «Ура!» ropte de spinkle barnestemmene. «Да здравствует наша великая родина!» ropte læreren. «Ура!» ropte barna.

Som senere på skole og i ungdomsorganisasjoner la man stor vekt på kollektive aktiviteter i barnehagen; evne til samarbeid og å finne sin plass i en gruppe var viktige sosiale egenskaper i et kollektivistisk samfunn. Et motto som ofte ble repetert i barnehagen var «*mojo eto nasje; nasje moja*» (Bronfenbrenner 1973:28). Dette var en viktig holdning for fremtidens generasjoner kommunister.

3.8.1 Oktjabrjata

Oktjabrjata var en organisasjon som først og fremst skulle forberede barna på å bli pionerer. Opptaket skjedde enten 22. april, Lenins fødselsdag, eller 7. november, årsdagen for Oktoberrevolusjonen. Når de ble medlemmer fikk de utlevert hvert sitt merke - en femtakket rubinrød stjerne med et portrett av Lenin som barn. Hver førsteklasse utgjorde en gruppe som hadde sitt eget lille røde flagg som symbol. Hver gruppe var igjen delt inn i «stjerner», hver med fem barn for å symbolisere den femtakete sovjetiske stjernen (BSE 1974, 18:365). Gruppene ble ledet av pionerer eller komsomolere. Oktjabrjatas aktiviteter bestod for det meste av lek og korsang, og ble organisert av lærer eller gruppeleder basert på følgende prinsipper etablert av sentralkomiteen i Komsomol:

Октябрюта - будущие пионеры. Октябрюта - прилежные ребята, любят школу, уважают старших. Только тех, кто любит труд, октябрютами зовут. Октябрюта - правдивые и смелые, ловкие и умелые. Октябрюта - дружные ребята, читают и рисуют, играют и поют, весело живут. (BSE 1974, 18:365)

3.8.2 Pionerene

I fjerde klasse ble alle skolebarn meldt inn i Pionerene, med mindre de hadde vist svært dårlig oppførsel eller hadde rukket å få et kriminelt rulleblad. Som Oktjabrjata hadde også de opptak 22. april og 7. november. Pionerene fikk uniformer og røde halstørklær og minnet i det hele tatt om vestlige speidere, men forskjellen var likevel stor.

Pionerenes aktivitet var styrt av partiets vedtak om ideologi og oppdragende arbeid som beskrevet ovenfor, og det ble forventet av pionerene at de leste organisasjonens månedlige blad *Pioner* og avisen *Pionerskaja Pravda*, som kom ut to ganger i uken. Pionerene sang patriotiske sanger, lærte om Pavlik Morozov (barnehelten fra 30-tallet som anga faren sin), lærte slagord, lærte den til enhver tid «korrekte» versjonen av Sovjetunionens, partiets og Komsomols historie, lærte om den lysende fremtiden som

ventet, og de ble presentert for dogmet om at alt som er sovjetrussisk er overlegent alt annet. De lærte om Lenins liv og levnet og om prominente personer i den internasjonale kommunistiske bevegelsen. For å lære opp sovjetiske barn i «internasjonalisme», arrangerte Pionerene storstilte politiske kampanjer og solidaritetsmøter. Eksempelvis deltok hver eneste pionergruppe i hele landet i den internasjonale støttekampanjen «Sovjetunionens pionerer for Vietnam» under Vietnamkrigen. Pionerene arrangerte hvert år militære leker kalt *Зарница* (kornmo); her lærte pionerene militære ferdigheter, de studerte den røde armés historie, lagde militærmuseer og møtte soldater. I forbindelse med 100-års jubileet for Lenins fødselsdag i 1970 fikk mange pionerer reise rundt til steder Lenin hadde besøkt, de studerte historien til bedrifter og kolkhozer som var oppkalt etter Lenin og møtte gamle kommunister og heltarbeidere som hadde mottatt Lenin-ordenen. Omtrent samtidig begynte de å lage Lenin-muséer på skolene.

Ved inntredelse i Pionerene måtte man avgi et høytidelig løfte om å følge Pionerenes lover. Barna lagde selv et diplom der de skrev løftet og limte inn sitt eget bilde. Løftet nedenfor er hentet fra et diplom laget av en pioner på slutten av 60-tallet, det lød slik:

Я, (navn)

, вступая в ряды Всесоюзной пионерской организации имени В. И. Ленина перед лицами своих товарищей торжественно обещаю:
горячо любить свою Родину, жить, учиться и бороться как завещал великий Ленин, как учит Коммунистическая партия, всегда выполнять Законы пионеров Советского Союза.

1. Пионер предан Родине, партии, коммунизму.
2. Пионер готовится стать комсомольцем.
3. Пионер - верный товарищ, всегда стоит за правду.
4. Пионер чтит память павших героев войны и готовится стать на защиту Родины.
5. Пионер держит равнение на героев войны и труда.
6. Пионер настойчив в учении, труде и спорте.

7. Пионер - друг и вожатый октябрят.
8. Пионер - друг пионеров и трудящихся всех стран.

Så snart man ble tatt opp i Pionerene, ble man involvert i et program som hadde som mål å lære at arbeid er hellig og at man skal ha respekt for dets produkter. På møter i Pionerene fikk barna høre historier om heltene i den sovjetiske økonomien, A. Stakhanov og andre, som utmerket seg ved spesielt stor arbeidsinnsats og som satte nye standarder for arbeidstempo. Pionerene skrev stiler om fabrikker, kolkhozer og Komsomols sjokkbrigaders byggeprosjekter. Hver pionergruppe eller -brigade var oppkalt etter en eller annen helt, og pionerene hadde til oppgave å studere deres liv. Man arrangerte turer til fabrikker og kolkhozer slik at pionerene selv kunne få se det «ærefulle» arbeidet som de også om en stund skulle gi seg i kast med, og fremtredende arbeidere besøkte pionermøtene for å skape entusiasme for arbeidslivet. Pionerene ble fortalt at ingen arbeidsoppgaver er under en kommunistes verdighet. Det spilte ingen rolle om et arbeid var skittent og ekkelt eller at det ikke følte særlig givende. Hovedsaken var at arbeidet var nyttig for samfunnet. Grunnlaget for et lykkelig liv i Sovjetunionen var å produsere og være til nytte, ble pionerene fortalt, ikke å forbruke eller være opptatt av personlig vinning. Det var tvert imot tegn på en fiendtlig og anti-sovjetisk holdning. En dag ville man komme til den kommunistiske overflodssamfunnet der det var nok til alle, men først etter en lang tid med hardt arbeid og personlige ofre fra alle (Kassoff 1967:487).

En viktig del av oppdragelsen i Pionerene var å la barna lære viktigheten av arbeid ved å arbeide selv. Foreldre ble oppfordret til å la barn få ansvar for deler av husarbeidet. I Pionerene ble de yngste medlemmene gitt enkle oppgaver, for eksempel å hjelpe læreren å vaske av tavlen og holde orden i klasserommet, men oppgavene ble mer krevende jo eldre de ble. De eldste pionerene måtte være ledere for Oktjabrjata. Oppgavene man ble gitt i Pionerene var ikke basert på frivillighet. Voksne ledere (ofte en komsomoler) sjekket at arbeidet ble gjort og straffet dem som nektet å utføre sine plikter. Ofte var lederne i Pionerene så ivrige etter å sette medlemmene i arbeid at det gikk ut over skolearbeidet. I mange tilfeller ga man

derfor skolen i oppdrag å administrere pionerenes arbeid for å unngå kollisjon mellom skole- og pionerarbeid (Kassoff 1967:487-488).

Som pioner ble man for første gang introdusert for fenomenet *obsjtsjestvennaja rabota*, gratis arbeid for samfunnet. Hva dette arbeidet bestod i har variert avhengig av samfunnets skiftende behov. Til de pionerene som skilte seg ut ved særlig god innsats delte man ut ordener, diplomer og medaljer. Det var ikke god politikk å gi pengepremier så lenge man forsøkte å innpode en kollektivistisk, antiegoistisk innstilling til arbeidet. Heder og ære og arbeidsglede skulle være belønning god nok. I 1970 var over 500 pionerer, pionergrupper, pionerbrigader eller lokale pionerorganisasjoner oppført i Pionerenes Æresbok som ble etablert i 1954. Både gater, skoler og skip ble oppkalt etter disse heltene (BSE 1971, 5:462).

I tillegg til å utvikle positive holdninger til arbeid som sådan, deltok pionerene i studiesirkler der man tilegnet seg kunnskaper om et yrke eller fag man interesserte seg i. Det kunne for eksempel være radiobygging, elektronikk, flygeryrket, bilmekanikeryrket, «traktorspesialist», matematikk eller fysikk. Dette var et ledd i myndighetenes bestrebelser på å skaffe kvalifisert personell til det nye industrialiserte Sovjetunionen.

For å bli tilpasset et liv i Sovjetunionen, mente man at det var nødvendig å delta i ulike gruppeaktiviteter. Hensikten var å lære barna å tenke kollektivt. Gruppens mening skulle være viktig for hver av medlemmene, og barna skulle læres viktigheten av at gruppen opptrådte samlet. Et individ var ikke ordentlig kollektivisert før det var villig til å la sine personlige ønsker være underordnet gruppens interesser og avgjørelser. Mange av de pedagogiske teknikker som var i bruk for å utvikle denne kollektive tankegangen, *kollektivnost*, ble utviklet av A. S. Makarenko, en sovjetisk pedagog på 1920-tallet. Makarenkos problem på 20-tallet var alle de foreldreløse barna som bodde på gata etter revolusjonen og som overlevde ved å tigge, stjele og drepe. Teknikkene han utarbeidet la stor vekt på arbeid, gruppetilhørighet og kollektiv disiplin. I ungdomsorganisasjonene ble det derfor lagt stor vekt på kollektive aktiviteter og å lære barn å dele med hverandre. Spill og leker ble delt, barna deltok i gruppesamarbeid, de ble oppfordret til å hjelpe hverandre, og

konkurranser ble holdt mellom grupper istedenfor mellom individer, såkalt *sotsialistitsjeskoe sorevnovanie*. Særlig utbredt var konkurranser innad mellom pionergrupper, -avdelinger, -brigader, og mellom pionerorganisasjoner fra forskjellige distrikter. Egoistiske tendenser skulle fjernes og erstattes med ønsket om å tjene gruppen. På den måten skulle de læres opp til å tjene samfunnet istedenfor seg selv i voksen alder.

Sosialistisk konkurranse var på ingen måte forbeholdt Pionerene, også skolene satset hardt på kollektive metoder for å disiplinere og motivere elevene. Skolehverdagen var en evig konkurranse mellom hver pultrad i klasserommet, mellom klasser, skoler og til slutt byer og landsdeler. Konkurransen gjaldt alle former for aktivitet og atferd: skolearbeid, sport, verkstedarbeid, husarbeid, personlig pleie, moralsk oppførsel osv. Den totale status for hver elev ble vurdert av kameratene hver uke ifølge regler og fremgangsmåter som lærerne lærte dem. Ettersom hvert enkelt barns status var delvis avhengig av statusen for det kollektivet det var medlem av, var det i hver elevs egeninteresse å passe på naboen, oppmuntre den andre til gode prestasjoner og atferd og hjelpe til når den andre hadde vansker. Både belønning og straff i Pionerene og på skolen ble gitt kollektivt istedenfor individuelt. Hvis en pioner gjorde en dårlig innsats på skolen, ikke gjorde oppgavene han/hun fikk i Pionerene eller generelt hadde avvikende oppførsel, gikk det ut over hele gruppen hans/hennes, derfor ville pioneren først bli snakket til av medlemmer i sin egen gruppe. Hvis ikke dette hjalp, ville man arrangere et åpent møte, først på klassenivå, deretter på skolenivå om nødvendig. Her kunne alle de andre skoleelevene/pionerene fritt diskutere og fordømme den dårlige oppførselen mens den skyldige var til stede. Møtene kunne også kombineres med andre former for offentlig uthengning. Pionerene lagde egne veggaviser på sovjetiske skoler og her hendte det at man latterliggjorde den skyldige, noen ganger også med satiriske tegninger av den typen som brukes i bladet *Krokodil* (Kassof 1967:490). Igjen var målet å skape en kollektiv tankegang blant barna og vise dem at solidaritet med kollektivet var viktigere enn solidaritet med venner.

Et viktig trekk ved den kollektive oppdragelsen var vekten som ble lagt på at medlemmene av kollektivet skulle hjelpe og ta ansvar for hverandre. Ansvaret vises godt i systemet man hadde på skolene med *sjefstvo*, en slags gruppeadopsjon der hver klasse tok på seg ansvaret for en klasse på et lavere klassetrinn. De eldre barna fulgte de yngre barna til skolen, lekte med dem, leste for dem, hjalp dem med leksene og oppførte seg stort sett som eldre søsken. Måten de utførte denne borgerplikten på ble tatt med i vurderingen av deres totale skoleprestasjon som en vanlig del av skolearbeidet. Adopsjonssystemet omfattet også den voksne verden utenom skolen slik at hver skole kunne være adoptert av en avdeling på en fabrikk eller et offentlig kontor hvor arbeiderne brukte fritiden sin til aktiviteter sammen med sin klasse på skolen i nabolaget (Bronfenbrenner 1973:37).

Vestlige studier av gruppers makt til å kontrollere atferden til medlemmene sine indikerer at kollektiv oppdragelse er effektiv når det gjelder å skape en konform atferd. Flere eksperimenter har vist majoritetens makt til å skape og regulere gruppe-medlemmers atferd og til å tvinge avvikende individer til å tilpasse seg (Bronfenbrenner 1973:56). Men kan eksperimentene overføres til Sovjetunionen? Bronfenbrenners observasjoner i Sovjetunionen samt mer systematiske undersøkelser som er gjort av sammenlignbare grupper av barn fra Sovjetunionen, USA og andre land, peker i retning av at de sovjetiske kollektive oppdragelsesmetodene frembrakte barn som tilpasset seg de voksnes normer for «god oppførsel» - iallfall på skolestadiet. Kun unntaksvis forekom brudd på reglene og annen asosial atferd (Bronfenbrenner 1973:57-59). Kameratgrupper i Sovjetunionen støttet ikke bare atferd som var i samsvar med verdiene i det voksne samfunnet, de lyktes også i å få medlemmene til å ta personlig initiativ og ansvar for utviklingen og bevaringen av slik atferd hos andre. Bronfenbrenner konkluderer om barneoppdragelse i Sovjetunionen at:

[...]eldre barn og voksnes innblanding i arbeidet med de yngre aldersgruppene, den bevisste bruken av gruppekrefter til å forsterke den atferden man ønsker innenfor rammen av det vedvarende sosiale miljøet som kollektivet er, og overdragelsen av

ansvar til til og med helt små barn for å nå overordnede mål i klassen, på skolen og i samfunnet, - alt dette er eksempler *par excellence* på de fremgangsmåtene som vi har lagt frem og som representerer de sterkeste påvirkningskreftene på sosialiseringprosessen. (Bronfenbrenner 1973:128-129)

3.8.3 Komsomol

Det russiske Komsomol, *Kommunistitsjeskij Sojuz Molodjozji* (omdøpt til *VLKSM, Vsesojuznyj Leninskij Kommunistitsjeskij Sojuz Molodjozji*, etter Lenins død), ble opprettet i 1918. Etter et enstemmig vedtak i dens første kongress skulle det være uavhengig av, men solidarisk med, det Russiske Kommunistpartiet. Uavhengigheten tok imidlertid slutt i august 1919 da en felles resolusjon vedtatt av sentralkomiteene i det Russiske Kommunistpartiet og det Russiske Komsomol erklærte at sentralkomiteen i Komsomol skulle være underordnet sentralkomiteen i Kommunistpartiet og at de lokale komsomolorganisasjonene skulle være underordnet de lokale partikomiteene. En tendens på 20-tallet var Komsomols ønske om å være enerådende blant ungdomsorganisasjonene. Etter revolusjonen florerte ulike uavhengige ungdomsorganisasjoner, rundt 1930 var det kun et lite antall offisielle organisasjoner igjen. Ikke bare alternative politiske organisasjoner ble forbudt, men også alle organisasjoner som kunne true Komsomols rolle som «den eneste formen for massebevegelse blant arbeiderungdommen» som den russiske komsomolorganisasjonen erklærte på sin fjerde kongress i september 1920.

Komsomol ble grunnlagt som en revolusjonær fortropp, en elite blant ungdommen som skulle utdannes til neste generasjons ledere. Men organisasjonen ble snart forandret til et virkemiddel til å sosialisere store masser av ungdom og unge voksne. Under Khrusjtsjov økte Komsomols medlemsmasse betraktelig, og Komsomol utvidet sin aktivitet slik at ungdommen skulle kunne kontrolleres i sin fritid. Sammen med Pionerene organiserte Komsomol et vidt spekter av aktiviteter for ungdom: kunstklubber og annen hobbyvirksomhet på skoler, biblioteker, ungdomsorkestre, klubber og dramagrupper i «kulturpalasser», sentra for «unge naturforskere», sommerleirer og paramilitære leirer, og sportskonkurranser fra lokal- til unionsnivå. I alle disse aktivitetene var det sentrale målet å oppdra ungdommen politisk og

moralsk. I Komsomols egne statutter het det at: «The VLKSM helps the Party to bring up youth in the spirit of communism, to draw it into the practical construction of the new society, to prepare a new generation of well-rounded people who will live, work, and direct societal affairs under communism» (Roeder 1988:120).

Medlemskap i Komsomol var frivillig, men det var en forutsetning for å komme inn på videre studier etter endt 10-årig utdanning. Intervjuer med sovjetborgere i eksil indikerer imidlertid at de fleste sovjetiske ungdommer ble medlemmer av politiske eller sosiale grunner heller enn opportunistiske grunner (Smith 1989:48). Mange sa at de følte seg stolte over å bli tatt opp i Komsomol, andre sa at de ble medlem sammen med resten av klassen sin. For mange har det sannsynligvis vært en viktig grunn til medlemskap at å velge å stå utenfor ville være å isolere seg fra alle andre. Men interessen for Komsomol sank gradvis etterhvert som man ble eldre. I 1974, for eksempel, var cirka 63% av alle 15-, 16- og 17-åringene medlemmer, mens bare 20-25% av alle 26- og 27-åringene var det (Smith 1989:48). Hvis man ikke var medlem av Komsomol ble det dessuten ekstra vanskelig å få en leilighet. Attraktive jobber var også utenfor rekkevidde, for i jobbsøknader skulle medlemsbevis i Komsomol legges ved. Om de fleste oppga politiske eller sosiale grunner til å bli medlem av Komsomol til å begynne med, kom kanskje mer opportunistiske grunner inn i bildet senere. Som en tidligere student ved universitetet i Sverdlovsk sa: «Those who categorically refuse to enter the Komsomol and the Party place themselves outside the frame of the society and close all doors to themselves» (Smith 1989:48).

Om man som gutt likevel hadde klart å unngå medlemskap, ble man under militærtjenesten medlem av Komsomol enten man ville eller ikke, for alle soldater i den røde hær måtte enten være medlem av partiet eller Komsomol. Før man kunne bli medlem av Komsomol måtte man gjennom et intervju. Intervjuet ble gjort av en spesiell opptaksnemnd. Man intervjuet hele grupper av gangene, og alle måtte svare på spørsmål i de andres påhør. Et av spørsmålene man ble stilt var: «Hvorfor vil du bli medlem av Komsomol?» Det ble forventet at man svarte det nemnda ville høre, nemlig at man ville bli medlem for sammen å kunne jobbe for kommunistiske verdier, et bedre samfunn o.l. Selve det høytidelige opptaket skjedde på steder av høy symbolverdi. Komsomolere i Moskva ble tatt opp som medlemmer på den Røde Plass

eller ved den evige flamme utenfor Kreml, andre steder i landet skjedde det ved statuer av Lenin eller krigsmonumenter (ifølge personlig meddelelse).

Når pionerer gikk videre til Komsomol fortsatte indoktrineringsprogrammet langs de samme retningslinjer som tidligere, men kravene til den enkelte ble større og oppgavene mer krevende. I Komsomol forandret den politiske indoktrineringen karakter til et mer seriøst studium av marxist-leninismen og partiets politikk. I tillegg til regelmessige møter organiserte Komsomol obligatorisk lesning, foredrag, seminarer og studiegrupper for sine medlemmer.

Komsomol var ikke ansvarlig bare for sine egne medlemmer, men også for oppsyn med, og veiledning for, sovjetiske ungdommer generelt. Medlemmer av Komsomol ble forventet å være mønsterungdommer til etterfølgelse for andre.

Komsomolmedlemmer med røde armbind patruljerte ungdomssamlinger, som for eksempel dansetilstelninger, for å påse at alt foregikk innenfor organisasjonens høye standard for sømmelighet. Patruljene hadde særlig tre målgrupper. Dagdrivere og parasitter (*bezdelniki* og *tunejadtsy*) var uproduktive medlemmer av samfunnet; de oppfylte ikke sine plikter på skole eller jobb, men ble isteden ofte funnet full. *Stiljagi* hadde for korte skjørt eller var ellers for vestlig inspirert, og *khuligany* var, som ordet indikerer, bråkmakere. Komsomol mobiliserte gruppepress for å tvinge disse ungdommene til å tilpasse seg standardene for det nye sosialistiske samfunnet (Roeder 1988:122-124).

Som pionerene deltok også komsomolere i mer eller mindre frivillig samfunnsarbeid. Som regel var det litt mer ambisiøse prosjekt, som hjelp med innhøsting eller store byggeprosjekter. Komsomol spilte en stor rolle i byggingen av metroen i Leningrad, og på 50-tallet ble komsomolere bedt om å melde seg frivillig til nye jordbruksprosjekter i Ural, Vest-Sibir og Kazakhstan.

3.9 Masse-politisk arbeid

I bolsjevikisk praksis var direkte kontakt mellom representanter for partiet og massene alltid ansett som en svært viktig form for kommunikasjon, særskilt egnet til

å påvirke og skape holdninger. De forskjellige former for slik direkte kommunikasjon kaltes med en samlebetegnelse for masse-politisk arbeid. Partiets tiltro til masse-politisk arbeid illustreres godt ved størrelsen på den hær av aktivister det mobiliserte og organiserte for å bringe sitt budskap ut til folket (se kap. 1.4).

Gruppeagitasjon var en viktig variant av det masse-politiske arbeidet. En agitator talte partiets budskap først og fremst til enkeltindivider eller små grupper hvor han hadde muligheten til å bli personlig kjent med sitt publikum. I en undersøkelse hadde nær halvparten av agitatorene jobbet med grupper fra 11-25 personer, den vanligste gruppestørrelsen (Remington 1988:48).

Systemet med agitatorer var et fenomen som angikk hele den yrkesaktive befolkningen. Alle arbeidere i Sovjetunionen var delt inn arbeidskollektiver. Et arbeidskollektiv kunne være alle ansatte på en fabrikk, et kolkhoz, en forretning eller et institutt. Arbeidsplasser med få ansatte utgjorde sammen med andre små arbeidsplasser i samme bransje et arbeidskollektiv. Arbeidere i et slikt kollektiv ble delt i to grupper, medlemmer og ikke-medlemmer av partiet. Partimedlemmene i et arbeidskollektiv utgjorde en primærorganisasjon av partiet. Denne organisasjonen hadde en lønnet sekretær som jobbet med politisk arbeid på heltid. Han var ansvarlig for å organisere agitasjon, politisk informasjon, foredrag, taler, forberedelser til demonstrasjoner 1. mai og 7. november og eventuelle massekampanjer partiet kunne innlede. Sekretæren valgte ut arbeidere i arbeidskollektivet til å agitere. Vanligvis ble parti- og komsomolmedlemmer foretrukket, men også ikke-medlemmer kunne bli satt til oppgaven. På begynnelsen av 80-tallet var 70% av de politiske informatorene og 60% av agitatorene partimedlemmer (Remington 1988:57). Agitatorene fikk ikke betalt for det arbeidet de utførte, det var ubetalt samfunnsarbeid, *obsjtsjestvennaja rabota*. Fordelen med å velge agitatorene blant arbeiderne og funksjonærene i arbeidskollektivet var at de hadde god kjennskap både til de ansatte og deres arbeidsoppgaver og -rutiner. Agitatoren var i motsetning til massemedia fleksibel. Han kunne ta sitt lokale publikum i betraktning når han agiterte, og han kunne konsentrere seg om lokale problemer (Inkeles 1967:125). Det siste var spesielt viktig all den tid partiet la så stor vekt på å agitere for økt produksjon.

Før, etter eller i løpet av arbeidsskift, og noen ganger til og med i lunsjpausene, ble det holdt agitasjonsmøter. Møtene var som regel korte, femten til tjue minutter, høyst en halvtime. Agitasjon i folks leiligheter foregikk som regel bare i forbindelse med valg. Agitatorer gikk da rundt til hver enkelt arbeider og opplyste om nylig forestående valg og viktigheten av at alle var med og stemte.

Agitatorer på arbeidsplassene hadde forskjellige arbeidsoppgaver før og etter Brezjnev. Før Brezjnevs tid skulle agitatorene agitere for både politiske og produksjonsrelaterte temaer, i løpet av Brezjnev-perioden ble hans arbeidsoppgaver delt i to. Agitatorene skulle fortsette å agitere for produksjonsrelaterte temaer, mens den politiske delen ble overtatt av folk med spesiell trening i å gi informative taler og svare på spørsmål om politikk, politiske informatorer (*politinformatory*) (Remington 1988:49).

Agitasjon for produksjonsrelaterte temaer innebar å agitere for orden på arbeidsbenkene, forklare nye arbeidsnormer som partiet hadde bestemt, få arbeiderne til å øke produktiviteten, minske avfallsmengden, inspirere arbeiderne til å hevde seg i den sosialistiske konkurransen med andre bedrifter og lignende. Agitatorens politiske oppgaver (før Brezjnev-tidens skille) gikk ut på å bringe partiets budskap til folket. Det ville si å «bevare arbeidernes revolusjonære ånd», lære dem om kommunismen, få dem til å støtte partiets lederskap og handlinger, forsvare og forklare partiets politikk, overtale og overbevise, kritisere fiender av og rose tilhengere av partiet og Sovjetunionen, fjerne levninger av kapitalistiske ideer hos arbeiderne og innpode en ny «sosialistisk bevissthet». Agitatorene skulle dessuten til enhver tid være på vakt for klassefiendens agitasjon. Overhørte han kritiske bemerkninger i private samtaler, uansett hvor, på bussen, på toget eller på gata, måtte han straks bekjempe fienden ved å agitere for bolsjevismen. Agitatorene snakket i alle tilfeller med partiets røst, og han skulle være et viktig bindeledd mellom partieliten og massene (Inkeles 1967:81-83).

Partiets satsing på agitatorer skyldtes at de hadde nyttige egenskaper som andre former for massekommunikasjon ikke hadde. Stor avstand mellom parti og masser var ikke ønskelig når så store anstrengelser og personlige ofre ble forventet og krevet

av massene i byggingen av kommunismen. Det ville gjøre det vanskelig å styre dem. Agitatorene skulle bøte på dette ved å tjene som en direkte kanal for kommunikasjon med de ellers så fjerne partilederne, en måte å være «nær massene» på. I partiet var man av den oppfatning at man ikke kunne forvente disiplin, anstrengelser og ofre fra massene med mindre man selv var et mønster til etterfølgelse. Det ble derfor agitatorenes plikt å være et skinnende eksempel for arbeiderne i sin gruppe hva angikk disse dydene. Det er dessuten klart at denne typen agitasjon var mye bedre egnet enn massemedia til å oppfylle partiets ønsker om større produksjon i jordbruk og industri. Agitatorene var på arbeidsstedet til enhver tid. De kjente arbeidet, hadde peiling på hva som skulle til for å øke produktiviteten, kunne svare på spørsmål fra arbeiderne, og de kunne se til at arbeiderne gjorde som de fikk beskjed om (Inkeles 1967:70). Vestlige studier taler for at bolsjevikene hadde rett i sin antagelse om at hyppige gruppemøter med en agitator man kjenner, er gode omgivelser for holdningsskapende arbeid. I boken *Communications in modern society* skriver Bernard Berelson at: «The more personal the medium, the more effective it is in converting opinions. This means[...] that personal conversation is more effective than a radio speech, and that a radio speech is more effective than a newspaper account of it» (Inkeles 1967:123).

Under agitasjonsmøtene hadde arbeiderne mulighet til å stille spørsmål og diskutere politikk i en fri atmosfære til Sovjetunionen å være. Man var klar over at vanskelige spørsmål ville komme, men agitatorene hadde ordre om å besvare alle spørsmål like grundig, også kritiske spørsmål (Inkeles 1967:82). Agitasjonsmøtene kan likevel ikke klassifiseres som «frie» etter vestlig standard, ettersom agitatorene rapporterte videre fra sine møter. Personer som stilte for mange kritiske spørsmål, noe som kunne indikere opposisjon mot partiet, ville bli utsatt for granskning fra overvåkingspolitiet (Inkeles 1967:70).

På bakgrunn av spørsmålene under agitasjonsmøtet rapporterte agitatorene videre til partifunksjonærene om arbeidernes ønsker og interesser, og han informerte partilederne om trender i folkeopinionen som kunne utnyttes eller som måtte motarbeides. Men når det gjaldt de ideologiske aktivistenes evne til å måle folkeopinionen, hadde systemet innebygd i seg en stor svakhet. Hvis en aktivist

meldte fra til partiet om stor motstand mot agitasjonen i sin gruppe, ville han selv havne i mistenksomhetens søkelys. «Hvorfor er det slik? Er han en dårlig agitator/informant/taler?» ville man spørre seg. Systemet var derfor svært sårbart overfor feilaktig innrapportering fra aktivistenes side (Inkeles 1967:126-127).

Arbeiderne ble ikke tvunget til å delta på agitasjonsmøter eller politiske informasjonsmøter, men man hadde sine metoder. De som sjelden møtte opp på møtene kunne bli nektet goder som andre fikk nyte godt av. Det kunne være teaterbilletter, som lokale myndigheter og spesielt fagforeningene ofte var i besittelse av, eller ekstra bonus som ganske ofte ble delt ut, av og til hver tredje måned. Og gjenstridige arbeidere som med viten og vilje konsekvent lot være å møte opp, ville bli gransket av det hemmelige politiet. Likevel tyder mange rapporter på at agitasjonsmøtene kunne ha en fremmøteprosent på ned mot ti prosent, andre steder et gjennomsnitt på 25 til 30 prosent, men at den sjelden kom over 50 prosent uten spesielle tiltak (Inkeles 1967:122). Generelt gjaldt det at jo mindre og mer oversiktlig gruppemøtene var, jo større var fremmøteprosenten, og omvendt. Møter holdt for større forsamlinger enn den vanlige gruppen økte sjansen for at fraværet ikke ble registrert, noe som hadde en tendens til å medføre svakt fremmøte. At fremmøtet ved agitasjonsmøtene var dårlig er kanskje ikke så rart. Det var først og fremst gjennom agitatorene at arbeiderne følte de harde arbeidskrav regimet stilte. Hvis nye agitasjonsmøter først og fremst ble forbundet med nye krav og nye arbeidsbyrder, er det rimelig at mange arbeidere unngikk å møte opp (Inkeles 1967:129).

Som nevnt ovenfor ble agitatorens arbeidsoppgaver i løpet av Breznev-perioden delt i en politisk del og en praktisk, produksjonsrelatert del. De nye møtene ble kalt «politisk informasjon». Både agitasjonssesjonene og de politiske informasjonsmøtene beholdt imidlertid den samme møteform (små grupper), lengde og hyppighet som før. Skillet hadde praktiske årsaker. Agitasjon var konkret og lettfattelig. Den krevde ingen politisk ekspertise, dybdekunnskaper eller utdanning særlig høyt over tilhørernes nivå. Det gjorde derimot politisk informasjon. Om den politiske informasjonen het det: «(Political information) especially covers facts, events, and phenomena of the political aspect of social life - relations among classes, nations,

states. It includes economic and social events that have political significance» (Remington 1988:49).

Partiet delte politisk informasjon inn i fire grener: innenrikspolitikk, internasjonal politikk, økonomi og kultur. Siden de politiske informatorene i motsetning til agitatorene ikke var avhengige av kjennskap til produksjonsprosessene ved hver enkelt bedrift, utarbeidet mange partiorganisasjoner et system der spesialiserte talere på hvert sitt felt reiste fra plass til plass og holdt møter. Ikke alle emnene viste seg å være like populære. En undersøkelse fra slutten av 60-tallet viste at nesten halvparten av alle politiske infomøter omhandlet internasjonal politikk mens bare en firedel omhandlet innenrikspolitikk (Remington 1988:49). Partiet holdt kontroll med innholdet i de politiske informasjonsmøtene via det ukentlige bladet *Bloknot agitatora* og gjennom deltidsutdanningen informantene fikk i partiets *politsjkoly*, politiske skoler drevet av lokale partiorganisasjoner. *Bloknot agitatora* fortalte informantene om hvilke emner som skulle vektlegges, og om velprøvde metoder for å høyne entusiasmen for partiet og dets politikk. Aktiviteten til de politiske informatorene gikk i bølgedaler. Aktiviteten nådde sitt høydepunkt under kampanjer for å fullføre femårsplaner og høste avlinger, under valgkampanjer og under politiske begivenheter som partikongresser.

En annen viktig form for partipropaganda var «rapporter» (*doklady*), offentlige utendørs taler beregnet på store forsamlinger ved spesielle anledninger som «felles politisk dag» (*edinyj politden*), «åpent-brev-dager» (*dni otkrytogo pisma*) og «Lenin-fredager» (*Leninskie pjatnitsy*). Her brukte man ledende partifolk og fagforeningsmedlemmer, regjeringsmedlemmer, bedriftsledere og andre størrelser til å holde taler. Bruken av personer i ledende stillinger skulle gi informasjonen troverdighet. Hver taler ble tilvist plass og alle talte samtidig om samme emne. I mange områder ble slike forente politiske dager en månedlig foreteelse (Remington 1988:50). Også disse talene skulle forsterke inntrykket av kontakt mellom makthaverne og massene og tjene som meningsmåling for partilederne. Etter hver «rapport» samlet taleren spørsmålene publikum hadde stilt og ga dem videre til

agitasjons- og propagandaavdelingen. Personalet der sammenlignet flere slike oppsummeringer og sendte en analyse videre til rette instanser.

Et tredje viktig bidrag til partipropaganda ble utført av en organisasjon som i navnet var frivillig, men som likevel kom under partiets ledelse. Selskapet *Znanie*, grunnlagt i 1947, var en sammenslutning av foredragsholdere som holdt politiske og vitenskapelige forelesninger. Selskapet tok over funksjonen som «de militante gudløses liga» tidligere hadde hatt, og var et av de viktigste sentra for ateistisk propaganda. *Znanie* organiserte forelesninger, spørsmål-og-svar-møter, arrangerte radio- og fjernsynsprogrammer om aktuelle emner, utga bøker, pamfletter og blader, inkludert det månedlige ateistiske bladet *Nauka i Religija*. I 1976 ga de mer enn 24 millioner forelesninger. Selv om utbredelse av ateisme var selskapets opprinnelige og mest distinkte funksjon, var det engasjert i andre emner også. I 1975 handlet over 20% av forelesningene om partihistorie, og 20% var delt likt mellom internasjonal politikk og medisinske temaer (White 1979:80).

3.10 Symbolbruk

I sin konklusjon i en bok av svenske sovjetforskere om politisk bruk av symboler, tar Daniel Tarschys utgangspunkt i Max Weber. Weber la grunnlaget for den moderne diskusjon om politisk legitimitet ved sin klassiske distinksjon mellom karismatisk autoritet, tradisjonell autoritet og autoritet basert på et lovverk. Mens de to førstnevnte legitimeringsmåtene i vesentlig grad bygde på manipulasjon med symboler, berodde den sistnevnte legitimeringsmåten for det meste på rasjonell overtalelse (Tarschys 1987:175). Denne teorien kunne imidlertid ikke overleve fremveksten av totalitære diktaturer i Europa i mellomkrigstiden. De snevre kategoriene og distinksjonene var ikke i stand til å beskrive marxist-leninistiske samfunn, og etter hvert fant vestlige forskere ut at de ikke var tilstrekkelige til å klassifisere vestlige samfunn heller (Tarschys 1987:175). I sitt forsøk på å forme folkeopinionen skilte ikke kommunistiske partier mellom intellektuell og følelsesmessig kommunikasjon, mellom reformistisk kontinuitet og revolusjonære

brudd, eller mellom autoritet basert på tradisjon, karisma og lovverk; de dekte hele spekteret. Den politiske legitimeringen var *kumulativ* snarere enn *selektiv* av karakter; man spilte ikke på en og en tangent, men hamret løs på hele klaviaturet (Tarschys 1987:175). Det er imidlertid ikke det samme som å si at alt kom ut samtidig i en evig kakofoni. Forskjellige komponenter ble vektlagt på forskjellige tidspunkt, og ideologi, propaganda og symbolbruk varierte med tiden.

Når bolsjevikene gjorde revolusjon mot det bestående samfunn, gjorde de også revolusjon mot tsardømmets gamle symboler. Hele systemet med rangordning, klasseinndeling og adelskap sammen med emblemer og uniformer ble avskaffet. Målet var å forandre det bestående, og selv om en del forandringer reelt sett kanskje ikke var så store, var det viktig at det virket slik. Man gjorde symbolske endringer i stedet. Således fikk for eksempel ministrene i den nye regjeringen tittelen *folkekommisærer* og ministeriene ble omdøpt til *kommisariater*.

Den første generasjon nye politikere og deres representanter i kultursektoren følte til å begynne med ingen spesiell trang til å mytologisere kommunistenes vei til makten, og de nye symboler de tok i bruk for å symbolisere egen makt skulle være abstrakt heller enn konkret i karakter (Blomqvist 1987:10-11). Følgelig skulle monumenter hylle abstrakte ideer heller enn de personer som hadde vært med å kjempe for disse. Et eksempel i så måte er Vladimir Tatlins monument som ble planlagt bygd til den Tredje Internasjonale i 1920, et monument som skulle forsøke å manifestere «dialektisk materialisme». Blomqvist skiller i sin innledning mellom 20- og 30-årene. Stalin-epoken representerte en reaksjon mot slike abstraksjoner. Den nye ideologiske strukturen krevde individuell representasjon (Blomqvist 1987:11). Mens man på 20-tallet brukte begreper som «proletariat», «kommunisme» og «industri» når man symbolsk omdøpte byer og institusjoner, viste de stalinistiske 30-årene motsatt tendens: Tver ble Kalinin, Vladikavkaz ble Ordzjonikidze, Dusjanbe ble Stalinabad osv. Byene skulle overta de positive konnotasjonene folk hadde til personene de var oppkalt etter. Fra rasjonalisme på 20-tallet ble vekten på 30-tallet lagt på symboler som i samsvar med gamle tradisjoner appellerte til følelser (Blomqvist 1987:11). Heltedyrkelsen var et fenomen som oppfylte ønsket både om å konkretisere ideene og appellere til følelser. Heltene var mange - *stakhanovtsy*, Tsjeljusjkin-heltene (fra Tsjeljusjkins arktiske ekspedisjon i 1934) og Pavlik Morozov - alle ble brukt som prototyper både i kunst og litteratur.

Arkitekturen forandret seg også. Nye bygg ble mer monumentale enn tidligere, iallfall i de store byene. Fasader dekorert med søyler, gesimser, tilbaketrukne vinduer og statuer, store og kvadratiske inngangspartier og små vinduer skapte en aura av storslagenhet, verdighet og byråkratisk makt (Stites 1992:84). Og den nye metroen i Moskva med sin imponerende utsmykning tok med seg symbolikken under gateplanet. Det er imidlertid grunn til å tro at arkitekturens fremheving av statens storhet ikke bare hadde til hensikt å understreke enkeltindividets ubetydelighet, men at den også skulle imponere borgerne, oppleve dem, fylle dem med selvtillit og stolthet over å være sovjetborgere (Stites 1992:84).

Et annet trekk som kjennetegnet Stalin-tiden var dyrkingen av det fysiske perfekte, ungdoms- og gymnastikk-kulten. Her ligger symbolikken lett synlig, den stalinistiske statens frykt for den farligste av alle fiender: tiden. Tidens gang, overgang fra ungdom til alderdom, livets naturlige syklus med vekst og fall og til slutt oppløsning kom i konflikt med den offisielle ideen om at staten representerte en evig orden (Blomqvist 1987:14-15). I propagandaens ikonografi skjedde det på 30-tallet en forandring i retning av å bruke yngre mennesker fordi ungdom symboliserte den fremtidstro, optimisme og vilje til nyskaping som kommunistene ønsket å skape. Ifølge Richard Stites ble proletaren, som i propagandaens billedspråk før hadde blitt fremstilt som en voksen, faglært håndverker, nå stadig oftere fremstilt som en ung arbeider. Revolusjonstidens typiske kvinnelige proletar, den tynne og målbevisste kvinnen, ble riktignok i økende grad erstattet med kraftige matroner med mange barn, men til gjengjeld ble borgerkrigens robuste bondekvinne erstattet med en yngre aktivist (Stites 1992:83). Men et aspekt ved revolusjonstidens symbolikk forble uforandret. Kvinnen ble forbundet med landsbygd og jordbruk, og dermed ubevisst med tilbakeliggenhet, passivitet og oppfostring, mens mannen ble forbundet med by, industri og makt (Stites 1992:83). Symbolet fantes på mange medaljer og plakater i de første årene, mannen med hammer og kvinnen med sigd, et symbol som i 1937 ble konkretisert i Vera Mukhinas berømte statue «arbeideren og kolkhozkvinnen».

I det første tiåret etter oktoberrevolusjonen var den dominerende tonen i sovjetisk historieskriving internasjonalistisk, anti-sjåvinistisk, anti-tsaristisk og anti-religiøs. Alt som kunne minne om den gamle samfunnsordenen ble forkastet. Men med overgangen fra historikeren Pokrovskij til Jaroslavskij begynte en ny type historikere å omfortolke fortiden på en mer nasjonalistisk måte (Tarschys 1987:176). Senere sovjetiske samfunnsvitere og historikere har forsøkt å forene de to strømmingene ved å sidestille spredningen av det russiske hegemoni med utbredelsen av progressive ideer.

I Stalin-tiden, og særlig etter krigsutbruddet mellom Sovjet og Nazi-Tyskland, begynte propagandaen å utnytte arven av tradisjonelle russiske symbolverdier. Krigen ble kalt «Den store fedrelandskrigen» og det ble sagt at 1941 var en repetisjon av 1812. Nasjonalhelter fra Russlands historie ble tørket støv av, rehabilitert og brukt i krigspropagandaen. Begrepet klassekamp forsvant så lenge krigen varte, og man gjeninnførte tsaristiske hierarkiske strukturer for effektivt å bekjempe okkupantene. En ny nasjonalsang erstattet den gamle «internasjonalen», og militær pomp og prakt og medaljer ble gjeninnført. Etter den annen verdenskrig fortsatte propagandaen å spille på nasjonalistiske følelser. Under høy Stalinismen (1945-53) nådde personlighetskulten, dyrkingen av alt som var russisk, fiendtligheten overfor alt som var utenlandsk og idylliseringen av sovjetisk dagligliv i sovjetiske propaganda sitt høydepunkt (Blomqvist 1987:15-16).

Karakteristisk for Khrusjtsjovs reformperiode, som også for 20-tallet og Gorbatsjov-tiden, var at man slakket av på overdreven sentral kontroll for å stimulere økonomisk vekst samtidig som man også slakket av på den ideologiske kontrollen over det intellektuelle liv, samfunnsvitenskaper og kultur. Propagandaen forsvant likevel ikke. Symboler og symbolske handlinger som skulle henlede tanken på enhet mellom fortid og nåtid fortsatte under Khrusjtsjov. Stalin-dyrkelsen ble stoppet. Stor symbolverdi i den anledning hadde det at den 22. partikongress i 1961 vedtok å fjerne Stalin fra Leninmausoleet og omdøpe Stalingrad tilbake til Volgograd. Stalin-dyrkelsen ble bare i liten grad erstattet med personlighetsdyrkelse av Khrusjtsjov som generalsekretær, det var først og fremst Leninkulten som nå ble utviklet og nådde sitt høydepunkt på 60-tallet (Blomqvist 1987:15-16).

Khrusjtsjov hadde stor tro på og respekt for god politisk satire som et effektivt våpen. Det viktigste organet for sovjetisk politisk satire, tidsskriftet *Krokodil*, ble grunnlagt i 1923, men økte i opplag i Khrusjtsjov-tiden, fra 300.000 i 1953 til 1.700.000 i 1963 (Stites 1992:136). Satiren i *Krokodil* bestod av tegneserier og korte tekster, og satiren var hovedsakelig rettet inn mot utenlandske fiender, innenlandske problemer og sovjetiske borgere som ikke oppførte seg i tråd med offisielle normer. Når det gjaldt karikaturtegninger av utenlandske fiender forandret de seg ikke mye med tiden. De hadde en tendens til å være feite, stygge, rå, listige og arrogante. Nynazister, amerikanske krigshissere, britiske kolonialister, latinamerikanske diktatorer; det spilte ingen rolle, de så like ut alle sammen. Tegningene av sovjetiske borgere var ikke like karakteristiske, men ikke mindre satiriske. I takt med den økte friheten i pressen ble det mulig å kritisere flere innenlandske problemer enn tidligere. Latskap, alkoholisme, dårlig arbeidsmoral, dårlig kvalitet på varer og tjenester,

korupsjon, nasking, mangel på respekt for foreldre, religion, vanstyre av fabrikker og kolkhozer, dekadanse i kles-, danse- og musikkstil var blant noen av temaene som ble latterliggjort (Stites 1992:136).

Fra 1954 og fremover dro hundretusener av unge mennesker til Sentral-Asia for å dyrke opp tidligere udyrket mark. De ble fremstilt som pionerer i et grenseland, omtalen av dem hadde patriotiske overtoner og refererte til de store utbyggingsprosjektene på 30-tallet og kultfigurer som Pavlik Morozov. Vervekampanjene var overøst med retorikk om pliktfølelse og selvoppofrelse. Komsomol var den viktigste ververen, og kampanjene var omgitt av mye offisiell pomp og prakt: seremonier i Kreml før avreise og mottakelser og parader i byer på veien. Traktoren var det sentrale symbolet på kampanjen, og unge traktorførere som la under seg nytt land ble feiret som nye helter (Stites 1992:144).

Den antireligiøse bevegelsen, som hadde vært dempet siden begynnelsen av krigen, ble i 1959 gjenopplivet med fysiske angrep på kirker. Kampanjen ble deretter mildnet til en propagandakampanje med vekt på vitenskap, verdensrom, romfart og teknologi for å erstatte et religiøst verdenssyn. Denne moderniseringskampanjen kan ha hatt flere årsaker. Religionen var på fremmarsj etter en lang krig med enorme tap av menneskeliv, etter at persondyrkelse av Stalin hadde stoppet opp og prester ble løslatt fra fangeleirene. Men det kan også ha sammenheng med at man ville bryte ned den fantasiverdenen som Stalin hadde bygd (Stites 1992:146). I denne moderniseringskampanjen ble iallfall Jurij Gagarin det helt sentrale symbolet etter romferden hans i 1961. Da han kom tilbake etter romferden sa Gagarin at han ikke hadde sett noen gud der oppe. Gagarins sitat ble brukt for alt det var verdt i den antireligiøse kampanjen, og broren hans påstod at kosmonauten fikk hundrevis av brev fra troende som hadde blitt ateister etter romferden (Stites 1992:145).

Med fremveksten av *razvitoj sotsializm* i Breznev-tiden ble symboler på enhet dominerende: enhet mellom Sovjetunionens nasjoner og nasjonaliteter, enhet mellom parti og folk, enhet mellom innehavere av intellektuelt og fysisk arbeid. Propagandaplakatenes budskap lød «ЕДИНСТВО ПАРТИИ И НАРОДА НЕРУШИМО!», gjerne med tegninger av representanter for hver av gruppene i det harmoniske sovjetsamfunnet: arbeiderne, bøndene og intelligentsiaen. Det sovjetiske folk bestod ifølge propagandaen av et broderskap av 15 republikker som var bundet sammen historisk av Den store fedrelandskrigen og «sosialistisk konkurranse». Det ble kalt «et nytt historisk fellesskap», *obsjtsjnost* (Blomqvist 1987:16).

Samtidig ble fredspropagandaen mer påtrengende. Sovjetunionen var et fredselskende land og generalsekretæren den fremste garantist for fred, noe plakater, slagord

og lettfattelig kunst forkynte. Rundt Brezjnev vokste det opp en stor personkult, som riktignok ikke var like syk som Stalin-dyrkelsen, men omfattende likevel. Brezjnev fikk en bok skrevet om sin heroiske innsats under krigen, *Malaja zemlja*. Den ble gjort til pensum i den politiske undervisningen for alle skoleelever, studenter og statsansatte, men var ikke spesielt vellykket. Den skulle symbolisere Sovjetunionens og partiets heroiske innsats under krigen, men ble isteden gjenstand for mange vitser. Stites har tolket *Malaja zemlja* mest av alt som et symbol på en potensielt stor nasjon som var åndelig kvalt og presset sammen til et «lite land» (Stites 1992:148).

En del symbolbruk forble mer eller mindre uforandret gjennom mesteparten av sovjettiden. Et eksempel på det er dyrkelsen av Marx, Engels og Lenin. Kommunistenes bruk av symboler lignet veldig på symbolbruken i den russisk-ortodokse kirken. Som mange kristne bruker krusifikser, brukte troende kommunister små jakkemerker med bilde av Lenin eller andre ting knyttet til revolusjonen. Portrettene av Lenin, Engels, Marx, Stalin og andre ledere ble stiliserte og idealiserte og fikk samme funksjon som ikoner i den russisk-ortodokse kirken, og historiene om Lenins liv ble nesten like fantastiske som helgenenes liv i de gamle helgenvitaene. I bøker for barn ble Lenin portrettert som en personifikasjon av godhet, en onkel-figur som satt og snakket med små gutter og jenter på samme måte som Jesus var midtpunktet blant sine disipler. Jesu befaling om å «gå ut og gjøre alle folkeslag til mine disipler» ble byttet ut med Marx' lignende oppfordring: «Proletarer i alle land, foren dere!» Revolusjonære ledere ble guddommeliggjort, og i et glassmonter på den Røde Plass ligger Lenin ennå. Tidligere stod folk i timevis i kø selv om vinteren for å se han i et lite øyeblikk idet de gikk rundt glasskisten hans. For arbeidere, kollektivbønder, studenter og soldater som ble belønnet med en tur til hovedstaden, var et besøk i Leninmausoleet obligatorisk. Navn og bilder av Lenin og Marx fantes overalt, og nesten hver eneste faglitterære bok utgitt i Sovjetunionen inneholdt sitater fra eller referanser til Lenin eller Marx.

En av de største styrkene til den sovjetiske varianten av marxist-leninismen når det gjaldt å appellere til folk flest var dens sterkt patriotiske innhold og nærmest tilbedelse av fedrelandet. De nasjonalistiske strømningene var sterkest under Stalin, men fortsatte så lenge Sovjetunionen eksisterte. Man skrøt hemningsløst av Sovjetunionens fortreffelighet og blandet patriotiske og kommunistiske symboler slik at forskjellen mellom Sovjetunionen som et land og kommunismen som en ideologi ble utydelig inntil det usynlige. Og

propagandaen kom med mystiske appeller til fedrelandets hellighet i sterk kontrast til den fremmede, skremmende og fiendtlige omverdenen (Shipler 1983:106-107). Det sovjetiske flagget og riksvåpenet er eksempler på en slik blanding av patriotiske og kommunistiske symboler. I alle land har disse symbolene tradisjonelt symbolisert landet eller nasjonen, og dermed vært knyttet til naturlig positive følelser de fleste mennesker har til sitt fødested. Kommunistene ønsket å overføre positive følelser for fedrelandet til partiet og dets sak, derfor inneholdt både flagg og riksvåpen de samme symboler som den kommunistiske bevegelsen har brukt, det røde flagget, hammeren og sigden, og den røde stjernen. Hammeren og sigden var allestedsnærværende, preget på mynter og emblemer på politi- og soldatluer, på jernbanevogner, i dekoren i konsertsaler og som lysende skilt langs veier og på bygninger. Overalt skulle man minnes på landets og bevegelsens storhet.

En annen begivenhet som skulle minne befolkningen om landets og bevegelsens storhet var de årlige militærparadene 7. november på den Røde plass til minne om oktoberrevolusjonen. Først kom soldater marsjerende på geledd, så fulgte stridsvogner, mobile stridsraketter, militørkestre og militære drilloppvisninger. Etterpå kom arbeidere med transparenter og bannere med ideologiske slagord som «Мы осуществляем решения XXV партийного съезда», «Вся власть советам» og lignende (Shipler 1983:250-251). Bygningene rundt den røde plass var dekket av flere etasjer høye plakater med bilder av Lenin, Marx, Engels, staute soldater og arbeidere og flere ideologiske slagord. Langs ruten stod spesielt inviterte tilskuere og vinket med små sovjetiske flagg. En høytidelig forestilling som ga inntrykk av storhet, makt, orden og fremgang og som skapte nasjonal selvtillit, fremtidsoptimisme, entusiasme og patriotisme for både parti og fedreland. Det var iallfall det kommunistene håpet.

3.11 Massemedia

Leninismens elitetenkning fikk avgjørende betydning for de sovjetiske kommunistenes syn på bearbeidelse av folkeopinionen. For det første var det nødvendig å satse på utbygging av massekommunikasjonen i landet. For det andre måtte kontrollen med media ligge hos partiet, nærmere bestemt hos Propaganda- og Agitasjonsavdelingen (fra 1920) under Sentralkomiteens ledelse. Og for det tredje skulle partiet bestemme innholdet i radio, tv, presse og filmer med den begrunnelsen

at de visste best hva som var til samfunnets beste, og hvilket innhold som best ville ivareta partiets mål for samfunnet. At innholdet i radio og tv skulle være statseid og kontrollert, kan minne om det norske statsmonopolet på kringkasting begrunnet i folkeopplysning, men forskjellen var likevel stor. Lenin betegnet radio, presse og andre former for massekommunikasjon som et instrument i partiets hender. Medias oppgave var å bringe fruktene av partiets arbeid ut til folket og å mobilisere befolkningen til arbeid for å oppnå de målene for samfunnet som partiet hadde satt. Oppga man kontrollen over media, ville media synke ned til å «kun registrere massenes tanker og lidelser», eller «khvostisme» (Inkeles 1967:23ff.).

Alle informasjonskilder som kunne ødelegge partiets informasjonsmonopol ble etter hvert kneblet. Allerede på revolusjonens andre dag, 26. oktober 1917, vedtok bolsjevikene en resolusjon om pressen som sa at alle borgerlige aviser skulle stenges. I årene 1917 og 1918 stengte bolsjevikene 170 aviser tilhørende store ikke-sosialistiske partier og grupperinger, og 167 sosialrevolusjonære og mensjevnikiske aviser (Skulenko 1990:121). Parallelt med dette ble det truffet tiltak for å sentralisere all politisk informasjon og all propaganda generelt. Like etter oktoberrevolusjonen ble det opprettet et kommissariat for presse, propaganda og agitasjon, ledelsen av propagandaaktivitet ble opphøyd til et statsanliggende. I 1920 ble kommissariatets funksjoner overtatt av Sentralkomiteens propaganda og agitasjonsavdeling, *Agitprop*, som hadde oppgaver som delvis overlappet det tidligere nevnte *Glavpolitprosvet*. Gjenværende private forlag ble satt under streng statlig kontroll og sensur. *Rossiiskoe Telegrafnoe Agentstvo* (ROSTA, senere TASS) ble eneste tillatte pressebyrå. Et enhetlig statlig apparat som skulle ta seg av spørsmål vedrørende presse og forlagsvirksomhet ble opprettet - *Gosizdat*. Grunnen ble lagt for det M. I. Skulenko kaller «total propaganda». Slik beskriver han hovedtrekkene ved den sovjetiske propaganda:

Основные признаки тотальной пропаганды: подавление всех альтернативных источников пропагандистского влияния, как внутренних, так и внешних (запрет на ввоз иностранной пропагандистской литературы, глушение зарубежных радиостанций и т.д.); централизация пропагандистской деятель

ности, выражающаяся в партийно-государственном контроле и руководстве всеми вопросами пропагандистской стратегии и тактики; предельная идеологизация пропаганды, заключающаяся в массивном распространении средствами информирования мировоззренческих постулатов и в превращении этих средств в орудия обеспечения политических установок.

(Skulenko 1990:122)

Massemedia, som også hele apparatet for agitasjon og propaganda forøvrig, hadde som mål å spre det offisielle sovjetiske kommunistiske verdensbildet. Herunder inngikk informasjon og holdninger om politiske maktforhold i verden, Sovjetunionens rolle i verden, KPSS' rolle internt i Sovjet og i verden forøvrig, marxist-leninismens syn på historiens gang og lignende. Sovjetiske massemedias beskrivelse av verdenspolitikken var enkel og svart-hvit. Vesten generelt og USA spesielt ble med varierende intensitet, alt etter hvor kjølig forholdet mellom USA og Sovjet var, alltid fremstilt negativt. Med brede, svarte penselstrøk tegnet man et bilde av et mektig, truende, krigersk, aggressivt, antidemokratisk, imperialistisk, kolonialistisk Vesten som ønsket å angripe de sosialistiske landene og ville ha verdensherredømme. Vesten var kjennetegnet av politisk kaos, urettferdighet, undertrykking, utbytting av fattige arbeidere og bønder, ufrihet, overtro, løgnaktig propaganda, grådighet, egoisme, nasjonalisme, rasisme, kjønns- og rasediskriminering, ekstreme klasseforskjeller og -motsetninger, økonomisk usikkerhet, fattigdom, sult, kriminalitet, narkotika, perversjon, og all slags umoral. Og det ble fremhevet at det var et samfunn preget av generelt forfall og som var i oppløsning; «*zagnivajusjtsjee obsjtsjestvo*» og «*otzjivajusjtsjaja svoj vek kapitalistitsjeskaja sistema*» var vanlige karakteristikk. «Borgerlig» og «kapitalistisk» var utelukkende negative skjellsord. De sosialistiske landene representerte motsetningen til Vesten på alle disse punktene, og propagandaen yndet å beskrive Sovjetunionen som «en fredelig øy i det stormfulle kapitalistiske hav».

Det var ikke nødvendigvis slik at sovjetiske massemedia serverte løgner om Vesten, det var neppe nødvendig. Gjennom en selektiv utvelgelse av nyheter og bevisst fortielse av uønsket informasjon fikk man frem den ønskede effekt. Politisk

uenighet i Vesten ble registrert, og problemer i Vesten ble behørig belyst. Man lagde ofte reportasjer fra de aller fattigste strøk i USA, man intervjuet uteliggere, arbeidsledige, alkoholikere og narkomane. Demonstrasjoner fikk bred omtale, spesielt fredsmarsjer og anti-atommarsjer. Det ble gjort et stort nummer av arbeidsledigheten i Vesten samtidig som man unnlot å fortelle at det var noe som het arbeidsledighetstrygd. På den måten skapte man inntrykk av at de arbeidsløse ikke hadde penger å leve av, uten at man sa det direkte. Massemedia hadde også en tendens til å projisere et speilbilde av Sovjetunionen på USA, og dermed gjøre sovjetiske problemer til amerikanske (Shipler 1983:365). Var det jordskjelv noen steder i Sovjetunionen, var kveldsnyhetene fulle av reportasjer om rystelser i California. Hvis varmforsyningen i Moskva sviktet, viste man snøstormer i Chicago på nyhetene. Og like etter at en sovjetisk satellitt hadde falt ned i Canada og radioaktivt materiale ble spredt utover, meldte TASS at en amerikansk værballoon som inneholdt radioaktive stoffer hadde falt ned i Alabama (Shipler 1983:365).

Generelt kan man si at Sovjetiske myndigheter skapte sin egen syntetiske og surrealistiske verden gjennom utsagn og påstander som kom i en endeløs strøm fra aviser, radio, tv, taler, plakater og bannere på gater og bygninger. Alt brakte et enstemmig, optimistisk, heroisk, selvgratulerende budskap om at alt var bra og stadig ble bedre i den sosialistiske verden. Altfor ofte møtte massemedia landets problemer med makthavernes selvtilfredse slagord om fremgang i stedet for å stille spørsmål og foreslå svar. Brezjnev-tiden har senere blitt karakterisert som en periode preget av «vulgar optimism [which] covered everything with a vigorous phrase and a glistening smile» (Stites 1992:149). Et eksempel på den svulstighet, heroisme og selvgratulasjon som kjennetegnet sovjetiske massemedia finner man for eksempel i en artikkel i Pravda om «The Source of Mass Heroism»:

The working class of mankind has come to know by historical experience the selfless revolutionary heroism of the Soviet people who are blazing the trail to a bright communist future. In their difficult but glorious path, they have displayed unheard-of dedication in peaceful constructive labor and unbending fortitude in the time of ordeals. (Shipler 1983:252)

Og følgende *anekdoty* fra Brezjnev-perioden tyder så vel på skjønnmaling fra offisielt hold som skepsis til denne virkelighetsbeskrivelsen fra den vanlige sovjetborgers side:

Социологический опрос рабочих и служащих: что вы читаете? Как живете? Один отвечает: - Читаю газеты и журналы. Иначе откуда бы я знал, что то хорошо живу? * * *

Армянское радио: - Как наполнить холодильник дефицитными товарами? - Выключить его из электросети и включить в радиосеть.* * *

В поликлинике. Пациент просит записать его одновременно к главному врачу и ушному. - У вас болят глаза и уши? - Нет, но я не вижу того, о чем слышу, и не слышу о том, что вижу!* * *

Лектор: «В городе А. построена электростанция...» Его перебивают: «Я только что оттуда, нет там электростанции!»

Лектор: «В городе Б. построен новый химзавод...»

Снова: «Я там был нередко назад, никакого завода там нет!» Лектор: - А вам, товарищ, нужно поменьше разъезжать и побольше газеты читать! (Golubev 1991:109 og 136)

En minst like viktig oppgave for media var å hjelpe til med å sosialisere befolkningen i samsvar med partiets retningslinjer for ideologisk og oppdragende arbeid. Så sent som i november 1985 sa Jegor Ligatsjov, sekretær i sentralkomiteen med ansvar for ideologi, følgende i et møte med partimedlemmer ansatt i det statlige sovjetiske radio- og tv-selskapet *Gosteleradio*:

Your chief task can be formulated in the most condensed form as follows: our television and radio must be entirely and fully political television and political radio. Of course, we are not talking about uttering political slogans in every broadcast. The question is different. All television and radio programs must be subordinate to one goal - propaganda, exposition, and implementation of party policy. They must be class oriented in essence. (Remington 1988:99)

Gosteleradios sjef, S. G. Lapin, fortalte etterpå sine ansatte at de ikke behøvde å ta Ligatsjovs råd bokstavelig, spesielt ikke kravet om politisk innhold i alle sendinger. Han ble avskjediget 15. desember samme år (Remington 1988:99).

Fjernsynsprogrammene for barn i Sovjetunionen ble grundig planlagt på forhånd slik at det ideologiske innholdet skulle falle sammen med det politiske budskapet de ble utsatt for på skolen og i ungdomsorganisasjonene. Ofte ble personell fra pionerorganisasjonen brukt for å hjelpe til med å lage program. I en artikkel i det sovjetiske tidsskriftet *Radio i televidenie* heter det:

We try to transmit to our listeners the high moral principles of builders of Communism through living human characters, to show them the traits of citizens and patriots in the course of their development, the fight and conflict with the opposing contradictory old world....Our task is to use stories about the older generation and to transmit their revolutionary traditions to children, to develop in children a readiness for heroism and to change it into action which can find expression in various, sometimes unimportant events of our life. This aim is served by the broadcasts entitled «A World to Young Lenin Followers», «Courage and Valor», «Glory», «This is the Work Action of Young Pioneers» etc. (Hollander 1972:15-16)

Også programmene for den øvrige befolkningen hadde en oppdragende målsetning. Sovjetisk fjernsyn viste kveld etter kveld filmer om bolsjevikenes kamp for det nye samfunn under revolusjonen og borgerkrigen, og om folkets og partiets heltmodige innsats under den andre verdenskrig. Fjernsynet viste også programmer om dagens, og systemets, helter. Det kunne for eksempel være KGB-agenter som bekjempet farlig kriminalitet, eller det kunne være unge ingeniører som ryddet opp i korrupsjon og slendrian på fabrikker og anlegg langt ute i Sibir.

Medias rolle i byggingen av kommunismen avgjorde hvilke nyheter som skulle formidles. Retningslinjene er summert opp i «sovjetpressens hovedprinsipper» (Roeder 1988:127):

1. Lojalitet til partiet (*Partijnost*)
2. Høyt ideologisk nivå (*Idejnost*)
3. Patriotisme (*Otetsjestvennost*)
4. Sannferdig gjengivelse av leninistisk teori (*Pravdivost*)

5. En nasjonal karakter (*Narodnost*)
6. Tilgjengelighet for massene (*Massovost*)
7. Kritikk og selvkritikk (*Kritika i samokritika*)

Alle journalister måtte være medlem i Sovjetunionens journalistforening, som satte standarder for journalistikken og autoriserte emnevalg. Media og journalister var dessuten under nøye kontroll av Sentralkomiteens propagandaavdeling.

Men så lenge man holdt seg innenfor de emner som sensuren tillot og fulgte visse uskrevne regler for hvordan synspunkter kunne fremføres, var det rom for kritikk også i sovjetiske massemedia, iallfall etter Stalin. Kritikk som sett fra ledernes synspunkt var nyttig fordi den brakte uregelmessigheter i systemet frem i dagens lys, forekom hyppig. Og informasjon om negative fenomener i Sovjetunionen ble offentliggjort dersom det var ønskelig for å påvirke opinionen, med andre ord stoff som tjente til skrekk og advarsel. Kritikk i sovjetiske massemedia gjaldt særlig korrupsjon, vilkårlighet, udugelighet og problemer som det store byråkratiet skapte. Også vanlige sovjetborgere ble oppfordret til, og deltok i, den offentlige debatt om samfunnsmessige problemer, så lenge de fulgte systemets spilleregler. Lederne hadde interesse av å dra borgerne med i dagliglivets utallige avgjørelser på mikroplanet, både for å demonstrere sin demokratiske karakter og for å bli kjent med, og i en viss grad også imøtekomme, befolkningens ønsker (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:206). For den jevne borger var en vanlig form for deltagelse i den offentlige debatt å skrive leserinnlegg i avisene. For eksperter som skrev artikler i snevre fagtidsskrifter hadde innleggene imidlertid mer direkte politisk betydning. I Brezjnev-tiden økte styrets ønsker om å basere politiske beslutninger på et «vitenskapelig grunnlag», noe som økte forskjellige eksperters mulighet til å påvirke politiske beslutninger (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:207).

3.12 Sensur

Like viktig som retningslinjene for hva som skulle skrives i pressen var sensuren av uønsket informasjon. Peter Kenez mener det er umulig å fastslå hvorvidt sovjetiske

aviser løy oftere enn pressen i Vesten. Han mener at folk i Sovjetunionen hovedsakelig ble ført bak lyset av alt massemedia *unnlot* å fortelle snarere enn det de fortalte. Journalisten Robert G. Kaiser i *Washington Post* publiserte i 1984 deler av listen av forbudte emner til sensurorganet *Glavlit* (Roeder 1988:129):

- The itineraries...of members and candidate members of the Politburo.
- Information about the organs of Soviet censorship which discloses the character, organization and method of their work.
- Activities of the organs of state security and Soviet intelligence organs...
- ...The amount of crime, the number of people engaged in criminal behavior, the number arrested, the number convicted...
- Information about the existence of correctional labor camps...
- Facts about the physical conditions, illnesses, and death rates of all prisoners in all localities.
- The number of illiterate people.
- Reports about the human victims of accidents, wrecks and fires...
- Information about the consequences of catastrophic earthquakes, tidal waves, floods and other natural calamities...
- Calculations of the relative purchasing power of the ruble and the hard currency for foreign states.
- The size of the total wage fund, or the amount of money which comprises the population's purchasing power, or the balance of income and expenditure of the population...
- Information about hostile actions by the population or responsible officials of foreign states against representatives of citizens of the USSR.
- The correlation between the cost of services for foreign tourists in the USSR and the selling price of tourist trips in the USSR.
- Information about export to foreign countries of arms, ammunition, military technology, military equipment...
- Information suggesting a low moral-political condition of the armed forces, unsatisfactory military discipline, abnormal relations among soldiers or between them and the population.
- The number of drug addicts...
- Information about occupational injuries.
- Information about the audibility of the radio stations of foreign states in the USSR.

- Information about the duration of all-union training sessions for athletes; information about the rates of pay for athletes; information about the money prizes for good results in sports competitions; information about the financing, maintenance, and staff of athletic teams...

Listen over informasjon som ikke var tillatt offentliggjort var selvfølgelig mye lengre og inkluderte også den «uoffisielle» versjonen av partiets historie, informasjon om Stalin, om utlandet og om ledernes privilegier. Bare i enkelte tilfeller, når man ikke kunne unngå det, brøt massemedia sensurens regler og informerte om ulykker som inntraff i Sovjetunionen. Det skjedde gjerne når ulykkene var av et slikt omfang at ryktene uansett ville nå alle. Da var det bedre å gå ut og informere om det som hadde skjedd, og gjerne bagatellisere det hele, i stedet for å la ryktene svirre uhemmet. Derfor kunne man våren 1979 se reportasjer i sovjetisk fjernsyn om store oversvømmelser i Ukraina og Hviterussland, noe som vakte stor oppsikt (Seljevold 1984:60-61).

Det fantes også klare grenser for hva som kunne debatteres offentlig. Khrusjtsjov ble et ikke-tema etter at han ble fratatt sin stilling som generalsekretær, partiets maktmonopol hadde det aldri vært mulig å diskutere, og det var heller ikke den sentraldirigerte planøkonomien. Korrupsjon på lavt nivå kunne omtales, men ikke korrupsjonsskandaler omkring partitopper på høyere nivå. Og problemer som etterhvert ble tillatt å nevne i skjønnlitteraturen, som miljøforurensningen, ble aldri gjort til gjenstand for noen bred offentlig debatt (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:207). Det var likevel klare begrensninger på kritikken som ble tillatt i skjønnlitteraturen. Spesielt kritiske bøker måtte derfor kopieres og utgis illegalt i Sovjetunionen, *samizdat*, eller smugles inn fra Vesten, *tamizdat*. Besittelse av ulovlige bøker var farlig, men man ble ikke straffet like hardt for alle bøker. En av de farligste bøkene å ha var *Arkipelag Gulag* av Solzjenitsyn.

Enkelte ting som sensuren slo ned på kan ved første øyekast synes å ikke være ideologisk begrunnet. Vestlig populærmusikk, for eksempel, kan virke harmløs, men den ble tillagt stor ideologisk betydning av de ledende kretser i partiet. Innholdet i tekstene og livsstilen som man mente fulgte med jazz, og spesielt rockemusikk, ble

ansett som uforenelig med en kommunistisk livsstil. Vestlig populærmusikk ble derfor under hele sovjetperioden utsatt for forskjellige former for sensur.

Redselen for vestlig, borgerlig innflytelse på sovjetisk ungdom førte allerede på 20-tallet til sporadiske angrep mot jazz og vestlige danser. Etter at Maksim Gorkij i 1928 sammenlignet jazz med «homoseksualitet, narkotika og borgerlig erotikk», begynte komsomolpatruljer en aktiv kampanje for å rydde offentlige danseplasser for styggedommen (Stites 1992:49,73). Likevel var både europeiske og sovjetiske jazzband populære. Kampanjen mot vestlig musikk ble for alvor innledet av politbyråmedlemmet A. A. Zjdanov i 1946 som et ledd i en voldsom kampanje for ideologisk rettroenhet og snever nasjonalisme i kunsten, den såkalte *zjdanovsjtsjina*. For musikkens del førte det først og fremst til angrep på amerikansk jazz. Musikkampanjen kulminerte tidlig på femtitallet med arrestasjoner av tusenvis av jazzmusikere og erklæringen om at jazz var et «redskap for amerikansk imperialisme» (Pilkington 1994:66). Ifølge propagandaen var ikke steget langt mellom å spille saksofon og å bli forbryter, og man fremstilte det slik at den som lyttet til jazz den ene dagen godt kunne selge fedrelandet sitt den neste. Fra da av satte myndighetene i gang hetskampanjer mot ungdommer som de mente var offer for den vestlige innflytelsen, såkalte *stiljagi*, senere *bitniki*, hippier, heavy metal fans, punkere osv. Deres ungdomskultur var kjennetegnet av vestlig musikk og moter. Sovjetiske myndigheter oppfattet disse subkulturene som en trussel mot sovjetisk ideologi siden disse ungdommenes oppførsel og holdninger i deres øyne ikke samsvarte med de kommunistiske idealer. Kampanjene var imidlertid ikke alltid helt konsekvente. Forsøk ble gjort på å begrense angrepet på ungdomskulturen til rockemusikk ved å skille mellom akseptable jazzorkestre (som var populære blant den respektable intelligentsiaen) og «musikken til galninger» som kom fra «nordamerikanske barer og danseplasser under alkohol- og narkotikarus i en kollapsende og råtnende kapitalistisk verden». «Sistnevnte», het det, «fører til krampeaktige kroppsbevegelser», «er fremmed for oss» og «vekker ikke annet enn avsky» (Pilkington 1994:68).

Man anså ungdommen for å være et av hovedmålene i den kalde krigen som ble kjempet over eteren, og den vestlige musikkens «antisovjetiske natur» ble fra

Sovjetunionens side regnet som en viktig del av denne psykologiske krigføringen. Den gamle kampen mot vestlig musikk og dans fikk ny giv da man i 1958 oppdaget en artikkel i et NATO-tidsskrift som hevdet at spredning av vestlig musikk var en måte å vinne sovjetisk ungdom fra kommunismen. Artikkelen ble i alle år senere brukt som «bevis» for hvor farlig vestlig musikk var (Stites 1992:143). I 1984, skriver Pilkington, ble det på nytt innledet en ideologisk offensiv på musikkfronten. Målet var å få bedre kontroll over hva ungdommen lyttet til. Lovene mot undergrunnskopiering og -distribusjon av musikk ble skjerpet, og det ble laget uoffisielle svartelister over musikk som ikke skulle spilles på diskoteker. Sovjetiske rockegrupper ble oppløst, og det ble krevd at 80% av musikken som ble spilt på konserter måtte være skrevet av medlemmer av den sovjetiske komponistforeningen. Det ble satt frem påstander om at NATO's råd for ungdomssaker hadde erklært som mål å «påvirke den sovjetiske ungdommen med vestlige idealer» ved å propagere en sterkt vestlig og uavhengig livsstil gjennom rockekulturen. Ifølge en akademiker deltok tusener av spesialister i kampanjen mot Sovjetunionen. Kampanjen ble personlig koordinert av lederne for de imperialistiske landene, og den tok i bruk alle tenkelige hjelpemidler, fra de mest avanserte tekniske hjelpemidler til rykter og vitser (Pilkington 1994:79-80).

Siden Vestens kampanje var ideologisk, måtte den møtes på et ideologisk plan. Første prioritet var derfor å forbedre den politiske opplæringen slik at ungdommen ikke lenger ville være mottakelig for vestlig påvirkning. En ungdomskomite konkluderte med at fritiden for eldre tenåringer var for dårlig organisert. De ble overlatt til seg selv, og kunne komme under innflytelse fra uønskede medlemmer av samfunnet. Komiteen anbefalte utdanning av mer personell til å oppdra ungdommen på lokalt nivå, flere konkrete atferdsregler for ungdommer på offentlige steder, og utvidet adgang til eksisterende fritidstilbud, for eksempel på skoler (Pilkington 1994:81).

4: Propagandaens problemer

4.1 Innledende bemerkninger

Som vi tidligere har sett hadde propagandavirksomheten to overordnede mål: bidra til økonomisk vekst og samfunnets modernisering og skape det nye sosialistiske menneske. Som en frukt av dette skulle befolkningen i patriotisk ånd slutte opp om det politiske og økonomiske systemet og Sovjetunionens politiske ledere. I hvilken grad ble så dette oppnådd, kan vi spørre, og hvor mye av det som eventuelt ble oppnådd kan tilskrives propaganda og indoktrinering? Hvis vi foreløpig ser bort fra det første spørsmålet, var det vanskelig å se klare og direkte årsakssammenhenger mellom propaganda og ønskede eller observerte effekter. Det kan forklare hvorfor mange av propagandaens aktører ser ut til å ha mistet det overordnede mål av syne, og propagandaen ble et mål i seg selv. Den ble en avgrenset oppgave der kvantitet ble et kriterium for suksess, som i så mye annet i Sovjetunionen. Dette ble kritisert ovenfra. Kvalitet måtte være det viktigste kriteriet, og det ville komme til syne i virkelig ideologisk overbevisning og i produksjonsforbedringer som man burde kunne forvente når man gjorde så store investeringer. Det ble enda mer aktuelt mot slutten av sovjetperioden med ønsket om overgang fra ekstensiv til intensiv vekst, *nautsjno-tekhnologitsjeskaja revoljutsija*, og satsing på den menneskelige faktor.

På begynnelsen av dette århundret beskrev den kjente russiske historikeren V. O. Kljutsjevskij problemene som Peter den Store møtte da han ville forandre russerne til å bli opplyste, initiativrike individer som handlet bevisst og fritt samtidig som de forble despotiets lydige slaver. Parallellen til de problemene som de sovjetiske myndighetene møtte når de ville forme den sovjetiske befolkningen er slående.

Реформа Петра была борьбой деспотизма с народом, с его косностью. Он надеялся грозой власти вызвать самодеятельность в поработанном обществе и через рабовладельческое дворянство водворить в России европейскую науку, народное просвещение, как необходимое условие общественн

ой самодеятельности, хотел, чтобы раб, оставаясь рабом, действовал сознательно и свободно. Совместное действие деспотизма и свободы, просвещения и рабства - это политическая квадратура круга, загадка, разрешавшаяся у нас со времени Петра два века и доселе неразрешенная. (Kljutsjevskij 1958:221)

Man trenger ikke å ha lest mye av den aktuelle litteraturen om sovjetisk propaganda før man får et bestemt inntrykk av at propaganda-, agitasjons-, og det politiske informasjonsarbeidet var et sisyfosarbeid. Man får det inntrykk at det var med stor ulyst at folk gikk på møter etc. der de skulle motta informasjon eller bli utsatt for propaganda. Det var på den annen side heller ikke med så meget større lyst at folk, særlig vanlige arbeidere, ble agitatorer, politinformatorer o.l. I den muntlige propaganda var både agitatorer og tilhørere brikker i et spill som ble dirigert av andre; de ble utkommandert av høyere partiorganer. Det var således ufrivillig for begge parter, og begge mistridves. Et illustrerende faktum i så tilfelle var at det ikke var uvanlig at tilhørerne strikket eller leste bøker under de politiske informasjonsmøtene. Det var heller ingen som brydde seg om det, tilhørernes fysiske tilstedeværelse var tilstrekkelig (Shipler 1983:253). Jeg vil nedenfor kommentere en del problemer som propagandaen møtte på avsender- og mottakersiden samt forsøk på forbedringer som ble gjort.

4.2 Den ideologiske aktivist

Fra oktoberrevolusjonen til den første femårsplanen kom i 1929, var idealagitatoren en vanlig kommunist med dyp personlig overbevisning som ved å være et lysende eksempel skulle vinne massene over til bolsjevikenes side. Men selv om det var et hvert partimedlems plikt å fungere som agitator, var det for få av dem til å nå ut til hele befolkningen, derfor var det de halvprofesjonelle og omreisende agitatorene som dominerte landskapet. De reiste rundt etter ordre fra partiet og holdt taler der de på en folkelig måte forklarte og forsøkte å skape entusiasme for målsetningene til det nye regimet (Inkeles 1967:76).

Med innføringen av femårsplanene i 1929 ble partiets oppmerksomhet primært rettet mot industrialisering og økning i produksjonen. Følgelig ville man bytte ut den gamle agitortypen som populariserte partipolitikk med en ny type agitatorer som kunne organisere massene i stedet. De gamle omreisende agitatorene kunne bare snakke om økt produksjon i generelle vendinger, for de hadde naturligvis ikke inngående kjennskap til arbeidet til alle arbeidsgrupper de talte til. Man ville at den nye agitatorene i stedet skulle være i stand til å rettlede arbeiderne helt konkret i hvordan de skulle få til å forbedre arbeidsrutinene (Inkeles 1967:77). I tider preget av umenneskelig arbeidsinnsats skulle agitatorene selv helst være en eksemplarisk arbeider, *otlitsjnik*, eller sjokkarbeider, *udarnik*, som ved personlig eksempel kunne vise hvordan man skulle arbeide og overvinne problemer. Han skulle sørge for at hans medarbeidere ble med i kampanjen for «sosialistisk konkurranse» og gjennom sin agitasjon få arbeiderne til å minske produksjonskostnadene og forbedre produktene. Han skulle videre arbeide hardt for å øke sine egne kunnskaper om ideologi og politikk. Han skulle være systematisk, tenke gjennom alle spørsmål før hvert møte, vurdere tilhørernes kulturelle og politiske nivå, og besvare alle spørsmål som interesserte arbeiderne.

I 1935 fikk prototypen på denne agitatorene et ansikt. På nattskiftet 30./31. august i 1935 satte gruvearbeideren Aleksej Stakhanov ny rekord da han alene brøt ut 102 tonn kull, eller fjorten ganger så mye kull som arbeidsnormen tilsa. Det er imidlertid store forskjeller mellom måten Stakhanov *virkelig* overoppfylte arbeidsnormen og måten propagandaen fremstilte bragden. Stakhanov selv fikk nemlig en god del hjelp og instruksjoner fra sine medarbeidere (Clark 1977:185-186). Men myndighetene utnyttet dette i stor stil i sin industrialiseringspropaganda, og herav oppstod begrepet, *stakhanovets*, som ble brukt om arbeidere som utmerket seg ved stor arbeidskapasitet og som ble presentert som eksempler til etterfølgelse for alle i Sovjetunionen, også skoleelever.

Men disse *stakhanovtsy* viste seg å være langt fra ideelle agitatorer fordi mange av dem, uansett hvor motiverte de var for å bygge kommunismen, manglet både kunnskaper og egenskaper til å bli gode agitatorer. Et gjennomgangstema på 30-tallet var derfor at agitatorenes generelle kunnskapsnivå måtte høynes (Inkeles 1967:78).

På slutten av 30-tallet ble det i pakt med tidens mentalitet krevd av en agitator at han skulle være hard i sin kritikk av dem som lå etter i arbeidet eller forsinket produksjonen, og at han skulle kjempe nådeløst mot dem som viste en fiendtlig innstilling til regimet. En ny type agitatorer som kom på banen, særlig etter den attende partikongress i 1939, viste seg bedre egnet til dette formålet. Man ønsket nå å få intelligentsiaen til å utføre agitasjonsarbeid både fordi man regnet med at de nøt større autoritet blant arbeiderne, og fordi de hadde større kunnskaper enn den vanlige arbeideragitatoren. I praksis betydde det at teknikere, ingeniører og representanter for ledelsen av bedriftene også ble satt til å agitere (Inkeles 1967:79-80).

Trenden med stadig større representasjon av den sosiale og politiske elite blant agitatorene fortsatte gjennom krigen og i etterkrigstiden helt til agitatorens oppgaver ble delt mellom agitator og politisk informator. Eliten fikk tildelt oppgaven med å være politiske informatorer, mens agitasjonen i stor grad ble overtatt av vanlige arbeidere og ledere i mellomsjiktet. På midten av 80-tallet var således 70% av de politiske informatorene i Amur oblast bedriftsledere og spesialister, mens agitatorene for det meste var arbeidere og ledere på mellomnivå. En undersøkelse i Dnepropetrovsk oblast i 1979 viste at andelen av agitatorene som var arbeidere var like over 50 prosent (Remington 1988:57). Generelt kan man si at jo høyere en person befant seg på den sosiale og politiske rangstigen, jo større var sjansen for at vedkommende deltok i en eller annen form for samfunnsarbeid, *obsjtsjestvennaja rabota*, og jo større var sjansen for at dette samfunnsarbeidet var politisk arbeid. En undersøkelse av industriarbeidere i Dnepropetrovsk viste at 39% av spesialistene hadde ideologiske oppgaver, mot 28% av de høyt kvalifiserte arbeiderne, 13,5% av de middels kvalifiserte arbeiderne og 10% av de ufaglærte arbeiderne (Remington 1988:56).

4.3 Agitatorenes dilemma

Agitatoren ble ansett som svært viktig i Sovjetunionen. Det er fra sovjetisk hold blitt sagt om han at han: «fulfills the most important Party responsibility and is one of the most important figures of the proletarian revolutionary movement» (Inkeles 1967:80).

Det er imidlertid god grunn til å tro at dette var en oppgave som ikke var lett å leve med og som få ville ha.

I de tilfeller der agitatoren var en vanlig arbeider på lik linje med dem han agiterte for, var han utsatt for et konstant krysspress (Inkeles 1967:80). På den ene siden stod partifunksjonærene som instruerte han, på den andre siden hans medarbeidere. Som regel hadde de stikk motsatte interesser. Agitasjonen var som regel av en slik natur at den satte nye krav til tilhørerne: større produksjon, større disiplin osv. Det var agitatorens oppgave å kritisere sine arbeidskameraters arbeidsinnsats hvis den var for dårlig, og det var hans plikt å forsvare parti og regjering mot kritikk. Partiet krevde dessuten at agitatoren skulle svare på alle vanskelige spørsmål arbeiderne hadde, som for eksempel hvorfor det stadig var nødvendig å stå i kø i butikker når det samtidig ble hevdet at servicen overfor forbrukerne var forbedret, eller hvorfor det var rasjonering på matvarer når statistikkene stadig viste at landbruksproduksjonen økte. Disse pliktene gjorde ikke sitt til å øke agitatorens popularitet blant medarbeiderne. Siden agitatoren agiterte for arbeidere som han jobbet sammen med til daglig, og kanskje også hadde sosial omgang med på fritiden, stod han i fare for å bli frosset ut. Det ville frata han videre lyst til å agitere og i alle tilfeller redusere effekten av agitasjonen hans (Inkeles 1967:87-88). Man fant derfor ut at den beste måten agitatoren kunne løse dette problemet på var å øke arbeidernes personlige respekt for han. Agitatoren ble oppfordret til å bli ordentlig kjent ikke bare med arbeiderne, men også med familiene deres, boforhold og eventuelle personlige problemer som agitatoren kunne hjelpe til med. Et sterkt og solidarisk sosialt forhold arbeiderne imellom skulle sikre agitatorens personlige autoritet. Dette ble de også oppfordret til i *Bloknot Agitatora* (Inkeles 1967:89). Dette forhindret ikke at det var vanskelig å kombinere rollen som god venn og agitator. Jo mer agitatoren tok sine plikter alvorlig, krevde høy effektivitet og disiplin og kritiserte de svakeste, jo mer stod han i fare for å miste den personlige kontakten som var grunnlaget for hans autoritet i utgangspunktet (Inkeles 1967:90).

Disse problemene unngikk man hvis man istedenfor en vanlig arbeider valgte en overordnet til å være agitator, det kunne være en funksjonær fra ledelsen eller en teknisk ansatt med lengre utdanning. I dette tilfellet var ikke agitatorens autoritet

basert på et nært personlig forhold, men tvert imot på den sosiale avstanden mellom agitator og arbeidere, hvilket gjorde det lettere for han å introdusere nye arbeidskrav og nye arbeidsprosesser. Det var en mer naturlig del av hans jobb, og det gikk jo ikke ut over han selv. Det var heller ikke så vanskelig for en overordnet å kritisere dårlige arbeidere, han skulle ikke arbeide sammen med dem hele tiden, og hadde sannsynligvis ikke så nær personlig kontakt med dem i fritiden. For arbeideren som ble kritisert følte det nok bedre at det var en sjef eller en teknisk overordnet som stod for kritikken enn at det var en annen arbeider (Inkeles 1967:90-91).

Men også agitatorer av dette slaget hadde sine begrensninger. Selv om Sovjetunionen offisielt var et samfunn uten klassemotsetninger, er det ingen grunn til å tro at det ikke fantes noen motsetninger mellom arbeidere og ledelse der som alle andre steder. Spørsmål om hvorfor lederlønningene var så mye høyere enn enkelte arbeideres lønn var således et av spørsmålene agitatorene ble møtt med. Effekten av agitasjonen måtte nødvendigvis bli redusert av de negative følelser agitatoren vakte som representant for ledelsen i bedriften. Særlig ville krav om høyere produktivitet møte liten forståelse dersom man syntes ledelsens lønn var urettferdig stor (Inkeles 1967:82,92-93).

Selv om rollen som agitator innebar flere personlige fordeler som prestisje og kontakt med lokale partipamper, var det en tøff oppgave for de fleste, særlig i vanskelige tider. Agitatorene var fanget mellom barken og veden, mellom et parti som ikke firte på sine krav til arbeiderne, og en negativ, til og med fiendtlig innstilt gruppe arbeidere. Det var derfor mange agitatorer som forsøkte å slippe dette ansvaret eller utførte sine plikter på en slik måte at det lettet deres egne byrder, en agitasjonsmåte som partiet bedømte som utilfredsstillende (Inkeles 1967:131). Dette, sammen med den lave fremmøteprosenten på agitasjonsmøtene, må ha fungert som en konstant bremse på effekten av partiets agitasjon.

4.4 Propagandistenes, politinformatorenes og agitatorenes problemer

Stephen White har skrevet mye om sovjetisk propaganda. Han har blant annet tatt for seg forskjellige kvantitative indikatorer for suksess basert på en mengde sovjetiske undersøkelser av det masse-politiske arbeidet og det politiske og økonomiske utdanningssystemet. Det vil utgjøre hovedgrunnlaget for resten av dette kapittelet.

En god del av effekten av systemet med politisk utdanning og masse-agitasjon vil avhenge av propagandistenes holdninger, ferdigheter og kvalifikasjoner.

Undersøkelser viser at utdanningsnivået til dette personellet steg jevnt med tiden.

Også kurs for propagandistene og hjelp til dem i form av undervisningsmateriale ble forbedret etterhvert (White 1979:130-131). Undersøkelser fra midten av 70-tallet viste at rundt halvparten av alle *politinformatory* hadde høyere utdanning. De fleste av dem, ca. 70%, var medlem av partiet og hadde høye stillinger.

Utdanningsbakgrunnen til agitatorene var ikke like imponerende, færre enn 30% hadde høyere utdanning i en undersøkelse i Stavropol, og lavere tall har vært registrert andre steder (White 1979:131).

Mange agitatorer ser ut til å ha gjennomført sine møter uregelmessig, neglisjert individuelle aktivitetsformer til fordel for kollektive, og vært et dårlig eksempel på sine egne arbeidsplasser. Heller ikke de bedre kvalifiserte politiske informatorene gjorde nødvendigvis sitt arbeid godt nok. Mange gjennomførte møtene sine uregelmessig eller ikke i det hele tatt, og i mange tilfeller var deres påståtte spesialisering enten bare formell, i andre tilfeller ikke-eksisterende.

Når det gjaldt propagandister i partiets utdanningssystem og foredragsholdere (*dokladtsjiki*), var deres største problem at de hadde dårlig tid. Vanskelighet med å utføre både en vanlig jobb og politisk undervisning, og i mange tilfeller også andre partiplikter, ble konsekvent oppgitt som propagandistenes hovedproblem. En undersøkelse av propagandister på det høyeste nivå i partiets utdanningssystem i Sotsji fra rundt 1980 viste at 90% hadde flere enn bare *en obsjtsjestvennoe porutsjenie* (Ivanov 1983:39). Også mange av agitatorene og de politiske informatorene hadde for mye å gjøre med både politiske oppgaver og sitt eget arbeid.

Relativt få av dem hadde tid til å spesialisere seg på ett emne og holde seg à jour. Som et resultat hadde de en tendens til å basere sine foredrag på ferdigskrevne tekster som de leste høyt fra, noe som fikk publikum til raskt å fordufte, eller gjøre foredragene useriøse og populære for å tekkes publikum, som for eksempel å snakke om sport (White 1977:337). Som en konsekvens ble undervisningen skadelidende. Den ble ofte overfladisk og kunne også inneholde ideologiske feil.

Et annet problem var at mange propagandister måtte undervise i fag som var lite relatert til de fagene de hadde spesialisert seg i. Propagandister med kunnskap om vitenskapelig kommunisme og internasjonale forbindelser kunne bli satt til å undervise i det økonomiske utdanningssystemet, og historikere kunne bli nødt til å undervise i politisk økonomi eller filosofi. Et nøkkelproblem syntes å være at de lokale partikomiteene var mest opptatt av økonomiske og organisatoriske spørsmål, og at de hadde liten tid til ideologisk arbeid og dem som utførte det. *Pravda* skrev på slutten av 70-tallet om gjentatte klager på at partikomiteene hadde for liten kjennskap til foredragsholdere og propagandisters arbeid, at de gjennomførte tiltak pro forma og manipulerte med kvantitative indikatorer for suksess. Videre ble det klaget over at fine planer for politiske propagandakampanjer bare delvis, eller ikke i det hele tatt, ble satt ut i livet, og at de koordinerte de forskjellige sektorene av ideologisk arbeid dårlig både med hverandre og med partiets overordnede mål (White 1979:135).

Til slutt må det nevnes at det politiske foredrags- og utdanningssystemets oppgaver ble vanskeligere med tiden. Praktisk politikk ble mindre opplagt «politisk» enn tidligere, og politiske mål mer diffuse og vanskeligere å forene med hverandre. Dessuten økte den sovjetiske befolkningens utdanningsnivå, landet ble modernisert, graden av urbanisering økte og folk ble mindre tilgjengelige på arbeidsplassene med innføringen av femdagersuken i 1967 og med økende mobilitet. Og viktigst av alt var at tilgangen på eksterne informasjonskilder bare økte, særlig gjaldt dette muligheten for å ta inn utenlandsk radio. Mye av det tradisjonelle agitasjons- og propagandaarbeidet forutsatte et informasjonsmonopol som bare møtte konkurranse fra informasjons- og sosialiseringsmønsteret i det tradisjonelle agrarsamfunnet (landsby og familie), et informasjonsmonopol som altså gradvis ble redusert. Både Brezjnev og bladet *Partijnaja Zjizn* innrømte på slutten av 70-tallet at et bedre

opplyst og mer uavhengig informert publikum var noe propagandister klaget over (White 1980:342).

4.5 Mottakersiden

Man får det inntrykk at det var med stor ulyst at folk gikk på møter der de skulle motta informasjon eller bli utsatt for propaganda. Det var antakelig ikke så mye fordi de ikke ønsket å bli påvirket, men fordi de syntes det var kjedelig og bortkastet tid. Om motivet for å møte opp til agitasjonsmøter, politiske møter og politisk undervisning skriver White at det varierte sterkt, men at et mindretall, som i noen tilfeller var betydelig, oppga ytre press av et eller annet slag som grunn til fremmøte. Den manglende interessen tyder i hvert fall på at entusiasme ikke var hovedmotivet for de fleste som møtte frem. Færre enn en firedel av de spurte i en sovjetisk undersøkelse fra begynnelsen av 70-tallet kunne huske temaet for det siste politiske informasjonsmøtet de hadde vært på, og navnet på politinformatoren som hadde ledet møtet. Og mindre enn en tredel husket navnet på deres lokale agitator på arbeidsplassen, som det var meningen at de skulle være i jevnlig kontakt med (White 1985:5). Når det gjaldt politisk utdanning, var personer med høyere utdanning mindre entusiastisk enn sine kolleger med mindre utdannelse, men mangel på entusiasme var ikke på noen måter forbeholdt dem med høyere utdanning. I en undersøkelse i Leningrad svarte 75% av de spurte at partidisiplin, administrativt press eller pliktfølelse var årsaken til at de møtte opp (White 1980:326-327).

Samtidig var det mange som falt utenfor. White skriver at til tross for partiets enorme innsats på det masse-politiske området var det ting som tydet på at en god del av befolkningen falt utenfor systemet. Undersøkelser antyder at kanskje så mye som 20 - 40% av voksne sjelden eller aldri gikk på agitasjonsmøter, politiske informasjonsmøter eller politiske foredrag, og at bare rundt 20% gjorde det regelmessig (White 1980:338). Det var velkjent at spesielle problemer gjaldt for arbeidere som arbeidet nattskift, på arbeidsplasser med få partimedlemmer og i avsidesliggende deler av landet. Det muntlige propagandaapparatet hadde generelt

dårligere dekning på landet enn i byene, men også innad i byene var det forskjeller i tilgangen på politiske foredragsholdere. I tillegg var pensjonister effektivt utenfor rekkevidde av det masse-politiske systemet, og kvinner var sjeldnere på møter og foredrag enn menn. For å bøte på dette etablerte man en type masse-politisk arbeid som skulle virke i folks boligområder. Denne typen masse-politisk arbeid fikk imidlertid lavest prioritet av alle former for ideologisk arbeid og ble bare sporadisk utført, i den grad den i det hele tatt ble utført. Det var heller ingen populær form for ideologisk arbeid. I undersøkelser sa et overveldende flertall (varierer mellom 91,3 og 98,2%) at de foretrakk politisk propaganda og agitasjon andre steder enn hjemme (White 1980:338-339).

Avsender og mottaker var misfornøyde med hverandre. Som nevnt ovenfor tyder mye på at kvaliteten på det som ble tilbudt var gjennomgående lav. Dette var da også noe tilhørerne klaget over. Ifølge White (1980:330-332) viste mange sovjetiske undersøkelser av innholdet i politisk undervisning, informasjonsmøter og foredrag at tilhørerne fant mange mangler ved disse. Vanlig kritikk gikk ut på at foredragsholderne var overfladiske, unngikk vanskelige spørsmål og ikke fornyet seg. I en undersøkelse svarte 1,1% at de ville foretrekke en foredragsholder som leste en ferdigskrevet tekst fremfor andre presentasjonsformer, men det var foredrag av denne typen som dominerte. Personer med høyere utdanning stilte høyere krav til standarden på politiske foredrag, og de var mer kritiske til de foredragene de fikk. Det samme gjaldt det politiske utdanningssystemet. Kritikk for lavt ideologisk og teoretisk nivå, kritikk for overforenkling og for manglende evne til å forbinde teori med praktiske oppgaver var vanlig. Aktiviteten i klassene var ofte svært lav, og undersøkelser viste at jo høyere studienivå man kom til, jo mindre forberedte studentene seg. Og jo høyere nivå studentene befant seg på, desto mer misfornøyde var de med studiene, og desto mindre syntes de at de hadde økt sine kunnskaper i fagene.

Til gjengjeld var ikke propagandistene spesielt fornøyd med studentene sine. For eksempel mente bare 8-9% av 600 propagandister i Moskva at studentenes kunnskaper hadde resultert i fast personlig overbevisning. De var heller ikke tilfreds

med studentenes kunnskapsnivå. Objektive tester bekrefter i mange tilfeller at kunnskapsnivået var lavt. I en undersøkelse fra Moskva og Tomsk på 70-tallet kunne mindre enn en firedel av de spurte definere begrepene «proletariat» og «produktivkrefter», rundt halvparten kunne ikke definere «proletariatets diktatur» og færre enn 40% var i stand til å definere «reformisme». Dette var personer som hadde studert minst ett år i det politiske utdanningssystemet. Og i en undersøkelse fra Saransk viste det seg at mer enn halvparten av de spurte feilaktig trodde at avspenningen i verdenspolitikken også betydde avspenning på det ideologiske området (White 1980:334-335).

Undersøkelser viser at personer som regelmessig fulgte politisk undervisning eller informasjonsmøter var bedre informert om forskjellige politiske emner enn dem som ikke gjorde det. Men i følge andre undersøkelser var det høy sannsynlighet for at akkurat de samme personene leste aviser daglig, lyttet på radio og så informative og sosiopolitiske programmer på tv. Det er derfor ikke sikkert at de var bedre informert fordi de fulgte undervisning eller gikk på møter. Større interesse for samfunnet generelt kan ha vært grunn til oppmøte, uten at oppmøtet nødvendigvis økte kunnskapene (White 1980:332-333). Dette, i tillegg til det faktum at mange falt utenfor den muntlige propagandaens rekkevidde, gjør at man kan spørre seg om hvem som egentlig hadde noen nytte av den. En representant for Sentralkomiteens propagandaavdeling var iallfall bekymret for at partiets propaganda «is simply informing the informed and agitating the agitated» (White 1980:339).

Sett fra et propagandasynspunkt var det svært utilfredsstillende at tilhørerne var mest interessert i emner som hadde minst med politikk å gjøre. I politiske informasjonsmøter og foredrag var nyheter mer populært enn teoretiske emner, utenriksstoff var mer populært enn innenlandsstoff og sosio-kulturelle emner mer populære enn filosofiske eller økonomiske emner. Denne preferansen viste seg konsekvent i alle undersøkelser og varierte lite med utdannelse, yrke, nasjonalitet eller aldersgruppe. Og undersøkelser av interessen for fagene innen det politiske utdanningssystemet tegner et bilde som partiaktivister neppe kunne si seg tilfredse med. Ikke på noe nivå i systemet (grunnivå, mellomnivå, høyere nivå og Komsomol)

var det en grad av interesse som kunne klassifiseres som overveldende (White 1980:328-330).

Det samme lot til å være tilfelle med propaganda i aviser og etermediene: det var størst interesse for upolitisk stoff. White skriver at det skrevne ord ikke var mer suksessrikt enn de muntlige formene for propaganda. Han viser til undersøkelser som viser at artikler om sport og utenriksnyheter var de mest populære i avisene, lederne og de ideologiske artiklene de minst populære. Samme interessemønster gjaldt for fjernsynsseere. Videre viser han til undersøkelser gjort både i Sovjetunionen og av emigranter som viser at sovjetborgerne festet liten tillit til pressen generelt sammenlignet med utenlandske kilder og muntlig overleverte opplysninger. Det var også de unge og best utdannede som var mest skeptisk (White 1977:337).

Flere forskere og andre har kommentert den visuelle propagandaen i form av fotomontre, lysaviser, utstillinger, vegg- og takmalerier, plakater, skilt o.l., og de fleste ser ut til å være enige om at de ikke hadde særlig stor effekt. Gordon B. Smith hevder at visuell propaganda i form av slagord som «Слава КПСС!», «Слава труду!» og «Да здравствует нерушимое единство партии и народа!» plassert rundt omkring ikke syntes å gjøre noe dypere inntrykk på sovjetborgerne enn reklameplakater for forbruksvarer i Vesten (Smith 1989:49). Stephen White viser til en rekke svakheter ved visuell propaganda. Selv partisjefen i Ukraina, skriver han, klaget over at det ofte var banale og abstrakte slagord som ble satt opp, som «Ugress er åkrenes fiende!» og «Innhøsting er en alvorlig ting!». Av og til var de direkte meningsløse, som «La oss ideologisk garantere innhøstingen av avlingene!» Slagordene ble sjelden skiftet ut, og de ble ofte plassert ved siden av sikkerhets- eller branninstrukser. En undersøkelse av industriarbeidere i Minsk viste at mellom 26 og 30% av de spurte ikke var i stand til å huske noen eksempler på denne typen propaganda, en annen undersøkelse viste at bare 15-17% av dem som gikk forbi en propagandaplakat la merke til den (White 1977:337-338). «Russians scarcely notice these slogans any more. They are part of the city landscape», skriver den tidligere Moskva-korrespondenten for *The Times*, Michael Binyon. I 1981, fortsetter han, trengte de allestedsnærværende slagordene «Мы выполним решения XXV партийного съезда!» bare en rask tilføyelse av romertallet «I» for å være i fem år til

(Binyon 1984:115). Det kan virke som om visuell propaganda vakte liten oppmerksomhet, kanskje på grunn av overdreven bruk. Det hevder iallfall M. I. Skulenko i en bok om politisk propaganda:

Следует, однако, отметить, что во многих случаях использование наглядной агитации превышало реальные потребности идеологического процесса. Неоправданное увлечение наглядной агитацией, применение ее без учета научных основ теории массовой коммуникации создало эффект «информационной перенасыщенности», что в свою очередь привело к падению общественной престижности и действенности этой формы политического информирования. (Skulenko 1990:125-126)

Det er viktig å skille mellom kunnskaper/informasjon på den ene siden og holdninger og atferd på den andre. Det var ikke nødvendigvis samsvar mellom de to, jfr. Lenins syn på teori og praksis som nevnt ovenfor under «organisasjoner for barn og ungdom», en oppfatning som alle generalsekretærer til og med Gorbatsjov delte. Man kunne for eksempel være godt informert, men mangle de rette holdninger og atferd. *Stakhanovtsy* kan ses som et eksempel på det motsatte. Man kan også tenke seg at det store omfanget av propagandamøter og politisk utdanning bidro til å fremme kollektive og konformistiske holdninger selv om hver enkelt tilhører ikke fikk så mye ut av det. Det er likevel flust med eksempler som indikerer at møtene ikke bidro til mer aktivt politisk eller sosialt engasjement. White (1980:336-337) skriver at undersøkelser viser at en stor andel av deltagerne på politiske infomøter og foredrag ikke syntes at stoffet hadde noen forbindelse med dagliglivet, og at de derfor ikke følte at foredragene hadde hatt noen innflytelse på dem. Også i det politiske utdanningssystemet klaget studentene ofte over at stoffet var for fjernt fra dagliglivet og at de ikke hadde noen praktisk nytte av kunnskapene. Som en student fra Kazakhstan sa det: «Philosophy is up in the clouds, but we have to try to apply it on earth» (White 1980:337). Andre undersøkelser viste at bare et mindretall av studentene faktisk deltok mer aktivt i det økonomiske og sosiopolitiske liv, til tross for deres uttalte økte vilje til å gjøre det.

Det endelige målet på lang sikt var å skape det nye kommunistiske sovjetmennesket, men etter at Brezjnev overtok som generalsekretær ble det etter hvert allment akseptert at det kommunistiske stadiet lå langt inn i fremtiden. Det kan derfor godt tenkes at partiet var fornøyd med at propaganda- og sosialiseringprogrammet oppnådde en rekke mindre mål. Det ga partimedlemmene noe å gjøre (noe som ikke skal undervurderes), det var en måte for partiet å sjekke sin evne til å mobilisere sine krefter rundt sentralt bestemte mål, det dro mange ikke-medlemmer inn i partiarbeid, og til slutt bidro det kanskje til en liten forbedring i økonomien (White 1980:341).

4.6 Forsøk på forbedringer av det ideologiske arbeidet

Sovjetiske myndigheter var selv bekymret over det ideologiske arbeidet. Siden begynnelsen av 70-tallet erkjente flere resolusjoner med mer enn vanlig bekymring problemene i det politiske arbeidet og viktigheten av å løse dem (White 1980:342). Kritik og krav om ny offensiv og bedring av det ideologiske arbeidet kom ovenfra i systemet og ble ofte foranlediget av ytre farer og omstendigheter. I en resolusjon av 1979 ble det advart mot voldsomme propagandaoffensiver mot det sovjetiske folk fra «imperialistiske krefter» godt hjulpet av «Peking-sjåvinister» som hadde til hensikt å bakvaske Sovjetunionen, sverte sosialismen og skjule sine egne aktiviteters umenneskelige natur (White 1985:8). Standarden på det ideologiske arbeidet måtte derfor høynes. Det måtte bli slutt på formalisme, tomt snakk, propagandistiske klisjeer, mekanisk repetisjon av generelle sannheter og pompøst språk. Vekten måtte isteden legges på grundige, seriøse analyser, overbevisende argumentasjon og en livlig og tilgjengelig presentasjonsform. Videre het det at agitasjonen og propagandaen måtte høynes til et høyere vitenskapelig nivå, bli nærmere forbundet med samtidens oppgaver, og den måtte få et mer militant preg (White 1985:8).

En rekke kampanjer for å bedre arbeidet ble lansert uten at de førte til noe, kanskje fordi det ble stilt krav som var umulige å oppfylle. Forskere som har tatt for seg andre områder av sovjetsystemet har beskrevet hangen til å lansere storstilte, energiske

reformkampanjer som til slutt likevel ikke klarte å løse de problemene de skulle. Det er rimelig å anta at 70- og 80-årenes resolusjoner om forbedring av det ideologiske arbeidet ikke var noe unntak. Hver påfølgende resolusjons oppsummering av de samme manglene som den forrige resolusjon hadde påpekt er en god indikasjon på det (White 1985:9). Resolusjonenes evige runddans rundt de samme problemene viser det sisyfosaktige i arbeidet med å aktivt forme den sovjetiske befolkningen.

White (1985:11) har beskrevet propagandareformenes vanlige forløp. Det første trinnet i en propagandareform består i å identifisere en rekke mangler, helst med støtte fra en rekke tilsynelatende uavhengige forskningsrapporter. Deretter vedtar man en resolusjon som skal bøte på problemene. Resolusjonen blir gjerne fulgt opp av artikler i pressen og av taler på vitenskapelige konferanser hvor den blir beskrevet som «dyp» og «vitenskapelig», og innholdet blir karakterisert som «presise og godt utarbeidete direktiver». Det tredje trinnet i prosessen starter når en eller annen fremstående representant for partiet en stund senere kommer med kritiske merknader om at resolusjonen dessverre ikke er blitt gjennomført overalt, eller at det bare er blitt med fine ord og at den ikke er iverksatt i praksis. Krav settes frem om at resolusjonen må følges i praksis. Deretter forsvinner resolusjonen gradvis av syne inntil syklusen fullføres ved at en ny resolusjon vedtas som ramser opp de samme manglene som den forrige, og, som den forrige, også lover en rask løsning på problemene. Det er ikke vanskelig å forestille seg at partifunksjonærer som har opplevd ritualet tilstrekkelig mange ganger etterhvert vil forholde seg ganske likegyldig til slike reformer.

Som eksempler på slike propagandareformer kan kanskje nevnes Sentralkomiteens resolusjon om muntlig agitasjon av juni 1976. Den fordømte partikomiteer som ikke regelmessig instruerte sine ideologiske aktivister, ikke hjalp dem med tilstrekkelig veiledning, referansemateriale, og anbefaling av metode, og som ikke ga dem konkrete og relevante oppgaver for det aktuelle området, kollektiv, by eller distrikt (White 1979:135). To år senere var man fremdeles bekymret for partiets arbeid på det ideologiske området. En egen politbyråkommissjon ble nedsatt i november 1978 for å vurdere løsninger på disse problemene, og i mai 1979 ble det vedtatt en resolusjon «On the further improvement of ideological and political educational work» som advarte mot en lang rekke alvorlige feil og mangler, noen av

dem ekstremt alvorlige (White 1980:342). To år etter dette igjen vedtok Sentralkomiteen på nytt en resolusjon som kritiserte det ideologiske arbeidet. Og ytterligere tre år senere, i desember 1984, inngikk også Gorbatsjov i denne tradisjonen, samtidig som hans kritikk innevarslet noe nytt. Gorbatsjov krevde på en konferanse om ideologisk arbeid at forbedringer måtte gjøres. Han snakket om betydningen av den menneskelige faktoren for fremskrittet i samfunnet, og nevnte ideologisk arbeid som et spesielt viktig område i den sammenheng. En viss fremgang kunne man se, sa Gorbatsjov.

«Опыт двух истекших лет еще раз убедительно показал, каких значительных результатов можно добиться за счет усиления политической, организаторской и идеологической работы в массах» (Gorbatsjov 1987, 2:85-86). Han ga en beskrivelse av det samtidige sovjetiske menneskes modernitet og hvilke krav det stilte til det ideologiske arbeidet:

Человек, живущий и работающий в обществе с таким огромным социальным опытом, не приемлет упрощенных ответов на вопросы, чутко улавливает фальшь, порождаемую неумением или боязнью раскрыть реальную противоречивость общественного развития, истоки тех проблем, которые зlobотят и волнуют его. Говорить с ним мы обязаны только на языке правды, который не терпит обтекаемости, недомолвок, общих и ходульных фраз. Говорить всерьез, в равной мере избегая как замороженности успехами, за мазывания упущений, так и смакования недостатков. (Gorbatsjov 1987, 2:78)

Videre kritiserte han partiets og kadrenes arbeidsstil. En moderne stil trengtes ikke bare i den økonomiske tenkningen, men også i den ideologiske.

Ярым врагом живой мысли и живого дела был и остается формализм, проявление которого многолики. Суть его - некомпетентность, равнодушие, подмена партийно-политического подхода канцелярско-бюрократическим, когда главным становится не как сделать, а как покрасивее выглядеть.

Отсюда - «кипучая бездеятельность», непреодолимая тяга к заседательско
й суете, пристрастие к всевозможным кампаниям. (Gorbatsjov 1987, 2:105)

Når man skulle forbedre det ideologiske arbeidet støtte man på flere problemer. White (1985:12-16) har identifisert en del av dem, av dem er iallfall fire faktorer av spesiell betydning.

1. Den byråkratiske tendensen til å skyve ansvaret for forbedringer fra en institusjon til en annen eller fra et nivå i systemet til et annet.

2. Den kronisk lave prioriteten partikomiteene syntes å gi ideologisk arbeid sammenlignet med andre aktivitetsfærer. Det ser også ut til å ha vært ekstra stor gjennomtrekk av partifunksjonærer med ansvar for ideologi. Tsjernenko klaget på et plenumsmøte i Sentralkomiteen i 1983 over at mange partikomiteer tok for lett på deres direktiver om ideologisk arbeid, at de overlot alt arbeidet til funksjonærene og foredragsholderne det angikk, og at direktivene ikke ble satt ut i praksis. Han minnet også forsamlingen på at dette problemet ikke kunne løses med nye direktiver alene.

3. Politisk utdanning og politisk informasjon led under det faktum at det var vanskelig å avgjøre deres spesifikke bidrag til det ideologiske nivå i samfunnet sammenlignet med bidraget fra alle andre kilder til ideologisk innflytelse: markeringer av jubileer/årsdager, militær-patriotisk oppdragelse, sosialistisk kappestrid, utdanning, moralsk oppdragelse, massemedia, kunst, litteratur, ateistisk propaganda og aktiviteter i kulturorganisasjoner, sportsklubber og biblioteker. Mange partikomiteer syntes dessuten å mene at utviklingen av presse, radio og tv minsket behovet for andre former for propagandaarbeid, noe partilederne slett ikke var enige i. I tillegg til problemet med å avgjøre hver enkelt faktors effekt i det ideologiske arbeidet, kom også problemet med å definere og måle vage begreper som «følelse av ideologisk engasjement» og «ideologisk bevissthet».

4. Forskjell mellom liv og lære. Spesielt i ideologisk arbeid er det viktig å gå foran med et godt eksempel for å opparbeide seg den personlige autoritet som skal til for å kunne høyne andres moralske standard. Tidsskriftet *Kommunist* kunne likevel fortelle om partimedlemmer, inkludert noen i ledende stillinger, som hadde gjort seg skyldig i tyveri, mottatt bestikkelser og favorisert venner og slektninger.

Det må dessuten nevnes at det alltid var et problem å måle effekten av det ideologiske arbeidet. Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet hadde man tradisjonelt gjort det ved å bruke kvantitative kriterier. Thomas Remington skriver i boken *The Truth of Authority*:

Despite numerous pleas from higher levels to make real conviction and real improvement of production the criteria of effective ideological work, both instructors and the PPOs (Primary Party Organizations) they oversee find it far more satisfactory to assess ideological work in terms of stable and predictable procedures, especially those that can be measured quantitatively. Best of all are plans, where categories and numbers of measures to be taken can be recorded, approved, and checked off as they are fulfilled. (Remington 1988:38)

Men sentrale myndigheter hadde lenge sett seg lei på at suksessen til det ideologiske arbeidet ble målt i *antall* agitatorer, informanter, talere og foredragsholdere, *antall* møter og *antall* fremmøtte. Sentralkomiteen fattet derfor i 1981 en resolusjon om at man ville innføre kvalitative metoder istedenfor kvantitative metoder. Om man ikke klarte å heve kvaliteten, oppnådde partiet i alle fall at man fra 1982 sluttet å rapportere om tall på møter, talere og tilhørere. Det nye slagordet ble *lutsjsje mensje, da lutsjsje*, hentet fra Lenin (Remington 1988:54). Men spørsmålet som må ha dukket opp for partiet er da: hvordan skulle man måle «virkelig overbevisning og produksjonsforbedringer» ?

5: Propagandaens resultater

5.1 Innledende bemerkninger

Før jeg drøfter resultatene av propagandaen, kan det være nyttig med noen metodologiske betraktninger. Oppgaven består i å vurdere den faktiske virkelighet på slutten av sovjetperioden fordi propagandaen da hadde virket lengst, men i noen tilfeller vil jeg også kommentere situasjonen i tidligere perioder. I hvilken grad ble målene nådd? Nå kan man trolig si at ikke *alle* målene stod fast, noen av dem ble justert etter hvert. Samtidig ble det etter hvert et stadig mer markant innslag i propagandaen å hevde fra offisielt hold at i alle fall noen mål ble oppnådd.

Vi kan antakelig fastholde noen mål som noenlunde stabile. Hvis vi går tilbake til begrunnelsene for propaganda, så slo jeg fast at det var to fundamentale mål: modernitet (modernisering) og det nye sosialistiske menneske. For begge gjelder at et gitt resultat kan tenkes å ha en rekke ulike årsaker hvor propagandaen bare utgjør en større eller mindre del. Det er vanskelig, kanskje til og med umulig å svare på hvor stor del som faller på propagandaen. Som hovedregel må man nøye seg med å vurdere hvorvidt virkeligheten har beveget seg i samme retning, motsatt retning, eller en annen retning enn det ideologiske arbeid ønsket, uten å implisere at propagandaen har spilt hovedrollen.

Modernitet er noe man i hvert fall delvis kan måle empirisk, ved hjelp av statistikk med sosiale, demografiske og økonomiske indikatorer. Det kan måles diakront og synkront; diakront når man sammenligner tilstanden med tidligere tider i samme land, synkront når man sammenligner med andre land på samme tidspunkt. Men det er nærmest umulig å bestemme hvor viktig propagandaen var for moderniseringen. Resultatet av myndighetenes bevisste satsing på industrialisering og økt utdanning til alle ville kanskje ha ført til den samme modernisering av landet også uten bruk av propaganda. På samme måte kan en forandring av folks verdsetting og prioritering av utdanning like gjerne opptre på grunn av forandringer i samfunnet, modernisering,

som på grunn av eksplisitte anstrengelser fra regimets side på å innprente slike verdier. En del av forklaringen på hvorfor så mange flere enn tidligere etter hvert valgte å ta høyere utdanning er nok også at muligheten til å ta slike utdannelse ble bedre, og at samfunnet i takt med moderniseringen fikk mer bruk for personer med høy kompetanse.

Ideen om det sosialistiske menneske er blant annet konkretisert i avsnittet om ideologisk arbeid i partiprogrammet av 1961 med dets oppstilling av de egenskaper som en god kommunist skulle ha. Nå foreligger det ikke empirisk materiale med kartlegging over folks holdninger som står i et en-til-en forhold til denne listen over ønskede egenskaper. Noe av grunnen kan være at flere av disse egenskapene (eller fravær av dem) bare i liten grad gir seg utslag i form av meninger som man lett kan lage spørreundersøkelser om og/eller bare i liten grad har vært oppfattet som spesielt interessante, og at de derfor i ubetydelig grad vært gjort til gjenstand for spørreundersøkelser. Det gjelder for eksempel punkter under retningslinjene for ideologisk arbeid som «å skape en allsidig og harmonisk utvikling av menneskets personlighet», «gjensidig respekt i familien og omsorg for barneoppdragelse» og «ærlighet, sannferdighet, moralsk renhet, enkelhet og beskjedenhet i det offentlige og private liv».

Det empiriske materialet jeg har å forholde meg til er redegjort for i første kapittel under avsnittet «metode». Naturlig nok er mange av de vestlige undersøkelsene fra sovjetepoken preget av ønsket om å undersøke de «store» spørsmål, som sovjetborgernes holdninger til det sovjetiske politiske og økonomiske systemet, og deres interesse for og engasjement i politikk. Det vil nødvendigvis også måtte gjenspeile seg i min vurdering av effekten av propaganda.

5.2 Modernisering og positive holdninger som følge av den

Av propagandaens to overordnede målsetninger ser det ut til at kommunistene lyktes best med å skape økonomisk vekst og modernisere samfunnet. Suksessen på dette

området fikk igjen positive virkninger for andre holdninger man ønsket å skape: patriotisme, støtte til systemet og aksept for regimet.

5.2.1 Modernisering og fremskritt

Det er ingen tvil om at det lyktes kommunistene å modernisere Sovjetunionen på mange områder. Blant annet er urbanisering en målestokk på det. Flyttestrømmen fra landsbygda til byene begynte under det første industrialiseringsfremstøtet på 30-tallet. Fra 1926 til 1939 steg andelen av befolkningen som bodde i byer fra 18 til 32%. I 1950 var andelen steget til 39%, og i 1984 var den nådd opp til 65%. Det var imidlertid regionale forskjeller. Det var først og fremst i den europeiske delen av Sovjetunionen at den store migrasjonen fra land til by fant sted. Parallelt med denne utviklingen økte antallet store byer. Mens det i 1959 var 25 byer med over 500.000 innbyggere og bare tre med mer enn en million, var tallene i 1984 henholdsvis 52 og 22 (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:215).

Vandringen fra land til by ble ledsaget av en kraftig økning i befolkningens utdanningsnivå. I 1959 utgjorde antallet personer med høyere eller sekundær utdanning 58,7 millioner, eller 36,1% av befolkningen over 10 år. I 1984 var dette tallet steget til 155,3 millioner, eller 68,6%. Antallet personer med en fullstendig høyere utdanning steg i samme tidsrom fra 3,8 millioner (2,3%) til 18,5 millioner (8,2%) (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:216). Samtidig falt prosentandelen av den yrkesaktive befolkningen som bare hadde grunnskole fra 57% i 1959 til 20% i 1979 (Sacks 1993:52).

I løpet av sovjetperioden sank antallet sysselsatte i landbruket etter at det ble kollektivisert og mekanisert. I 1940 arbeidet halve arbeidsstyrken i landbruket, i 1970 var andelen blitt redusert til en firedel. I 1987 arbeidet 19% av arbeidsstyrken i landbruket (Sacks 1993:52).

Den totale industriproduksjonen økte, ifølge vestlige korreksjoner av sovjetiske tall, til det tyvedobbelte i perioden fra 1917 til 80-årene (Daniels 1993:92). Forbruket for den jevne borger steg jevnt fra Khrusjtsjov-tiden. Selv om det kanskje var beskjedent sammenlignet med vestlige land, var forbedringen godt synlig for

sovjetborgerne. Realinntekten vokste et sted mellom fire og seks prosent årlig i Brezjnev-styrets første tiår. Millioner av mennesker flyttet fra overfylte fellesleiligheter hvor hver enkelt familie hadde ett enkelt rom og delte kjøkken og bad med andre beboere. De flyttet til nye leiligheter som riktignok var små, men som var familiens egen. Hvitevarer, radio, tv og telefon ble allemannseie, og mange klarte også å skaffe seg privatbil, selv om ventetiden kunne være opptil syv år (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:213). Men også i sammenligning med vestlige land var det flere områder der Sovjetunionen hevdet seg helt i verdenstoppen. Spesielt gjaldt det innen idrett, vitenskap, teknologisk spisskompetanse, romfart, utdanningsnivå, legedekning og lav arbeidsledighet, selv om det kan diskuteres om det siste egentlig var en fordel. Og på den internasjonale arena var Sovjetunionen sentrum i et internasjonalt system av kommunistiske stater og den ene av to supermakter med et våpenarsenal tilstrekkelig til å skape frykt, respekt og stor innflytelse på resten av verdenssamfunnet. Sammen med gode jobbmuligheter, forsiktig åpning overfor Vesten og stabilitet i samfunnet generelt ga det innbyggerne et inntrykk av rolig, men markert fremskritt.

5.2.2 Entusiasme for modernisering

Periodevis syntes moderniseringspropagandaen sammen med andre faktorer å ha hatt positive effekter i den unge generasjon, spesielt med hensyn til dens bidrag til moderniseringen og utviklingen av næringslivet.

Like etter at Komsomol ble dannet i august 1918, stod den post-revolusjonære generasjon plutselig overfor muligheten til umiddelbar forandring av samfunnet, og ungdommens deltagelse i oppbyggingen av det nye livet var frivillig, ønsket og spontan. Komsomoleres memoarer viser at de unge ikke ble tvunget inn i den revolusjonære bevegelsen, men at de var ivrige etter å ta del i kampen for en bedre fremtid drevet av sin tro på «the possibility of realizing the people's eternal dream of a free and prosperous life» (Pilkington 1994:52-53).

På 1920-tallet var Komsomol preget av militær disiplin, frustrasjon over manglende oppgaver etter slutten av borgerkrigen og frustrasjon over den

midlertidige rettetten til NEP. Dermed var komsomolene ikke bare klare til, men også ivrige etter å etterkomme Stalins appell om «soldater» i kampanjen for en rask modernisering (Pilkington 1994:58). I 1932 deltok over to tredeler av Komsomols medlemmer i «sjokk-bygningsarbeider». Entusiasmen som Komsomol kunne skape ble høyt verdsatt av Stalin fordi den utgjorde et vell av energi som kunne tappes. Ungdommens entusiasme legemliggjorde tidens ånd. Gater og veier ble oppkalt etter «entusiaster», og bilder av entusiaster kunne sees overalt. Entusiasmen dro også tusenvis av komsomolere til tidens gigantiske byggeprosjekter. En komsomol-organisator beskrev sin erfaring fra byggingen av Kharkov traktorfabrikk i 1930 slik: «I believed that the construction of socialism in our country would radically change the future of the nation, and that by a high degree of mechanization of labour and scientific achievements the doors would be flung open to cultural growth and a life free of care» (Pilkington 1994:59).

Siden fremtiden var basert på maskiner og teknologi, spilte Komsomol en viktig rolle i utdanningen av ungdommen. Den første oppgaven Komsomol påtok seg var å utrydde analfabetismen. I 1922 vedtok Komsomol å opprette skoler for bønder, og i 1928 erklærte Komsomol krig mot analfabetisme, alkoholisme og umoral og sendte ut 100.000 «kultursoldater» for å utføre denne oppgaven. Året etter var tallet på kultursoldater en kvart million. Komsomols entusiastiske deltagelse i intensive utdanningsprogrammer betydde at i 1933 var over 60% av alle spesialister som jobbet i industriforetak unge mennesker (Pilkington 1994:60). På midten av 50-tallet var det på ny bruk for massiv innsprøytning av arbeidskraft til nye byggeprosjekter og oppdyrking av tidligere udyrkete områder i Ural, Kazakhstan og Sibir, sentrale punkter i Khrusjtsjovs utviklingsplaner. Partiet oppfordret folk til å bidra til å utvikle landet, og det er estimert at 500.000 komsomolere svarte på partiets oppfordring ved å melde seg frivillig til oppgaver i det sosialistiske landbruket mellom 1955 og 1966. I tillegg fulgte 400.000 unge komsomolere frivillig partiets oppfordring om å flytte til avsidesliggende områder der nye byggeprosjekter ble iverksatt (Pilkington 1994:69).

Det var imidlertid ikke bare i årene med høyest moderniseringstempo at det var stor entusiasme for moderniseringen å spore i den sovjetiske befolkningen. Også senere viste sovjetborgerne stolthet over militær supermaktstatus og materiell,

sosioøkonomisk, teknisk og vitenskapelig fremskritt, hvilket skulle tyde på at ideen om modernisering og påstander om Sovjetunionens fremskritt ble godt mottatt.

5.2.3 Sovjetisk nasjonalisme/patriotisme

Det er ikke overraskende om den faktiske fremgangen og moderniseringen førte til stor sovjetisk patriotisme og identifisering med Sovjetunionen som stat. Det synes også å være tilfelle. Forskere og andre har på forskjellige tidspunkt i Sovjetunionens historie pekt på russernes patriotisme.

Basert på Harvard-prosjektet konkluderte Bauer, Inkeles og Kluckhohn (1961:265-266) med at det eksisterte en utbredt generell sovjetisk patriotisme i befolkningen som var spesielt tydelig blant de yngre generasjonene. Forfatterne mente at det var klare tegn som tydet på at det de kalte «the world-building and world-beating components in Soviet ideology and propaganda» appellerte til de unge. I 1984 skrev den tidligere Moskva-korrespondenten for *The Times*, Michael Binyon, at han syntes russerne var ekstremt patriotiske:

Young Russians, however unpolitical and materialist, are unashamedly chauvinistic. They complain to foreigners about shortages, beg for jeans and records, and yet all the time clamour for approval of their country and system. Never having been outside the Soviet Union, many argue passionately about the superiority of their way of doing things. By definition «ours» must be better, because it is ours. (Binyon 1984:134)

Og noen år senere skrev Gordon Smith (1989:50) at nasjonalismen stakk dypt i sovjetborgerne. Selv unge, urbane russere som følte seg tiltrukket av vestlige moter og vestlig ungdomskultur, var ivrige fedrelandspatrioter, fortsatte han. Lojaliteten til Russland hevet seg over politiske uenigheter. Det er sannsynligvis ikke bare *russisk* patriotisme de har registrert, men også *sovjetisk* patriotisme. For i undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra november 1989 svarte flestparten, 57%, av de spurte følte seg først og fremst som Sovjetborgere, mens 33% først og fremst følte seg som borgere av sine respektive republikker. Det var imidlertid store forskjeller mellom

republikkene. Blant hviterusserne var det 70% som først og fremst regnet seg som borgere av SSSR, i Russland var tallet 64%, mens det blant armenerne og esterne var henholdsvis 83 og 97 prosent som mente at de først og fremst var borgere av sine republikker (Levada 1993:49).

5.2.4 Holdninger til systemet

Flere undersøkelser viser nokså samstemmig generell likegyldighet og svakt negative holdninger til det sovjetiske systemet som helhet. Men i motsetning til de politiske trekkene ved systemet, var det en betydelig støtte til de økonomiske og sosiale trekkene. Jeg vil derfor referere til det sovjetiske *systemet* som det sosiale og økonomiske rammeverket i samfunnet, og det sovjetiske *regimet* som det politiske systemet, de politiske institusjonene og lederne.

De spurte i Harvard-prosjektet ga stor støtte til et omfattende statlig eierskap i industrien. Riktignok ønsket de en noe mindre grad av statlig eierskap enn tilfellet var i Sovjetunionen, men de ønsket likevel mer statlig styring enn i ikke-sosialistiske land. Det sovjetiske helse- og utdanningssystemet fikk stor støtte, og emigrantene støttet opp om resultatene av Sovjetunionens økonomiske og kulturelle utvikling. Et unntak var det kollektive landbruket som ikke nøt stor popularitet.

Både Stephen White's undersøkelse fra 1976 av 37 jøder som hadde flyttet fra Sovjetunionen til Israel (White 1978:389-390) og resultatene fra «the Soviet Interview Project» (SIP) viser nøyaktig de samme tendensene, hvilket skulle tilsi stor kontinuitet i politiske holdninger og verdier. 52% av alle de spurte i SIP uttrykte sterkest mulig enighet med utsagnet «staten bør sørge for et gratis helsevesen for alle sine innbyggere». Selv blant emigrantene som var mest fiendtlig innstilt til Sovjetunionen (de som svarte at USA ikke kunne lære noe av Sovjetunionen), ga 48% sterkest mulig støtte til et gratis offentlig helsevesen. At tungindustrien skulle eies av staten var også en akseptert politikk. 38% uttrykte sterkest mulig støtte til en statseid tungindustri. Støtten til statlig kontroll over landbruket var derimot ikke stor. 59% av alle emigrantene ga sterkest mulig støtte til utsagnet: «all produksjon og

distribusjon av landbruksprodukter bør ivaretas av private», igjen i overensstemmelse med Harvard-prosjektet (Silver 1987:111, 113).

Undersøkelser har imidlertid vist at støtten til det sovjetiske økonomiske systemet varierte mellom ulike grupper i befolkningen. Reisinger et al. (1994:198-203) fant i en undersøkelse av politiske verdier i Russland, Ukraina og Litauen i 1990, 1991 og 1992 at det eksisterte klare generasjonsforskjeller. Etter Stalins forandring av samfunnet var innsatsen på det ideologiske området økende, eller i hvert fall like stor som før, og relativt stabil inntil Gorbatsjov kom til makten. Men partiets bestrebelser på økonomisk indoktrinering (fiendtlig innstilling til markedsøkonomi) både i Russland, Ukraina og Litauen ble likevel stadig mindre effektive fra de eldste til de yngste generasjonene. Støtten avtok gradvis for hver aldersgruppe. Undersøkelsen fant også en negativ sammenheng mellom utdanning og støtte til det sovjetiske økonomiske systemet. I både Russland, Ukraina og Litauen var det de best utdannede, yngre og urbane informantene som i minst grad støttet regimets økonomiske doktriner.

SIP (the Soviet Interview Project) fra begynnelsen av 80-tallet fant de samme tendensene. James Millar konkluderte med at støtten til statlig kontroll og drift av viktige sektorer i samfunnet avtok for hvert trinn på utdanningsstigen, og at generasjonseffekten kanskje var det mest signifikante resultatet av hele prosjektet. De yngste var mest kritiske til alle sider ved det sovjetiske samfunnet generelt (Millar 1987:26-28). Av samtlige generasjoner var det generasjonen født mellom 1946 og 1960 som i minst grad støttet statlig kontroll over økonomien (Silver 1987:118).

Silver (1987:128) fant også en negativ korrelasjon mellom interesse for politikk og støtte til det økonomiske systemet. Innenfor hvert utdanningsnivå var det slik at emigrantene med størst interesse for politikk støttet privat kontroll over økonomien oftere enn dem som var lite interessert i politikk.

Silver (1987:124,130-131) viser videre at det var en sammenheng mellom sovjetborgernes oppfatning av materiell velstand og deres støtte til det økonomiske systemet, en sammenheng som kan bidra til å forklare generasjonsforskjellene og betydningen av utdanning som beskrevet ovenfor. Subjektiv oppfatning av økt

materiell velstand hang sammen med større støtte til myndighetenes norm om statlig kontroll over økonomien. Forbedring av de objektive materielle levevilkårene påvirket den subjektive oppfatningen av levevilkårene på en positiv måte. Men Silver understreker at det ikke var en direkte sammenheng mellom objektive materielle forhold og støtte til systemet. Statistiske tester viste at effekten av objektive materielle forhold på støtten til systemet var fullstendig avhengig av hvordan disse forholdene subjektivt ble oppfattet av individene. Blant emigrantene i SIP gjaldt at jo høyere utdanning de hadde, jo mindre fornøyd var de med sine materielle levevilkår. Og yngre mennesker var mindre fornøyd med de materielle levevilkårene enn eldre folk, selv etter at man hadde tatt hensyn til forskjeller i utdanning.

Det har vært skrevet mye om hvorvidt sovjetborgernes holdninger skyldtes propaganda eller ikke. Gorbatsjovs økonomiske reformpolitikk møtte etter hvert skepsis. Man ville ikke uten videre gi slipp på den tradisjonelle sikkerheten for å få jobb, systemet med faste, statsregulerte priser og de relativt små lønnsforskjellene mellom folk. Dette fikk i 1988 den amerikanske journalisten Arch Puddington til å konkludere med at «communism may have failed in any number of respects, but it has not failed to change the way people think about economic life» (Sitert i Feldman 1989:89). Men en påstand som dette ser ut til å forutsette at Russland i 1917 var et land hvor innbyggerne hadde «amerikanske meninger» om økonomi. Det var imidlertid ikke tilfelle, kollektivistiske og egalitære holdninger eksisterte i Russland også lenge før revolusjonen. Jeg finner det heller ikke rart at mange var skeptiske til å forlate et system som tross svakheter iallfall ga garanti for jobb, faste, overkommelige priser og andre sosiale goder. Det er lite trolig at russere anno 1917 var imot slike goder. Også White (1977:339) påpeker at det var en betydelig støtte allerede *før* 1917 for mange institusjoner som nå regnes som typisk sovjetiske, som et sterkt sentralt lederskap og statlig regulering av økonomisk aktivitet. Og den sovjetiske velferdsstaten fant god grobunn i de kollektivistiske tendenser som fantes i Russland før revolusjonen. Sosialiseringsprogrammet er ikke nødvendig for å forklare aksepten for disse.

5.2.5 Holdninger til regimet

Selv om sovjetborgernes holdning til regimet ikke på langt nær var så positiv som holdningen til det sovjetiske sosioøkonomiske systemet, var det likevel trolig ikke mange som følte seg direkte undertrykt og ønsket forandringer i det politiske systemet. Folk flest hadde nok med sitt, tok sitt styresett for gitt og regnet i det hele tatt med at deres politiske system ikke var noe verre enn andres. Og i den grad de hadde avvikende meninger, lærte de seg å leve med å holde slike tanker for seg selv.

Dette skriver også White i en artikkel basert på intervjuer med tidligere sovjetborgere som hadde flyttet til Israel. Undersøkelsen, skriver han, avliver først og fremst oppfatningen som eksisterte i Vesten om at flertallet av befolkningen følte seg undertrykt av den styrende elite. White siterer en historiker fra Moskva som hadde hatt rimelig god kontakt med sovjetiske arbeidere gjennom sin virksomhet i opposisjonsbevegelsen. Historikeren mente at størstedelen av befolkningen slett ikke led under mangelen på frihet. Han mente at slagordet *Partija i narod ediny!* var 90% korrekt. Dette faktum ble ofte undervurdert i Vesten, mente han, hvor det var en utbredt oppfatning at en liten klikk mennesker styrte landet mot det store flertalls vilje. Ingenting kunne være lengre unna sannheten. Lønningene rakk til presserende behov, som for eksempel vodka (*na vodku khvataet*), og mye av regimets politikk var populær, som invasjonen i Tsjekkoslovakia i 1968 og den sovjetiske regjeringens pro-arabiske holdning i Midt-Østen. Det ble også antatt av intervjuobjektene at regimet oppnådde støtte og autoritet på grunn av den store rolle Sovjetunionen spilte i internasjonal politikk og den faste og besluttsomme lederstilen det utviste innenlands (White 1978:385). Etter min mening understøttes den sovjetiske historikerens oppfatning av omfanget av dissidentbevegelsen. Den hadde på midten av 70-tallet godt over 2000 aktive medlemmer og mange flere sympatisører (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:218). Men av en befolkning i Sovjetunionen på 273 millioner (1984) utgjorde de en forsvinnende liten andel. Og i undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra november 1989 svarte bare 3,5% av de spurte at de hadde følt seg urettferdig behandlet (испытывали несправедливое отношение к себе) på grunn av politiske synspunkt (Levada 1993:298).

Sovjetborgerne syntes generelt ikke å ha noe imot det politiske systemet og de politiske institusjonene, skriver White. Selv om de fleste emigranter naturlig nok hadde en tendens til å være fiendtlig innstilt til sovjetiske myndigheter generelt, og enkelte representanter for myndighetene spesielt, viser de fleste undersøkelser at de ikke nødvendigvis var så kritiske til de sovjetiske politiske institusjonene (White 1979:103). White refererer også til Bauer og Inkeles' *The Soviet Citizen*, basert på materialet fra Harvard-prosjektet, hvor de skriver at den sovjetiske borgers ideal syntes å være en paternalistisk stat med ekstremt vide fullmakter som den utøvde med styrke for å kontrollere nasjonens skjebne, men som likevel sørget for sine innbyggere, ga dem personlig frihet og avstod fra å gripe inn i deres private anliggender (White 1979:104). «Most Soviet citizens [...] do not seem profoundly troubled by the gross fact of extreme concentration of power in the USSR; indeed, they seem to regard it as inevitable if not downright proper» (Bauer et al. 1961:262). I de tilfeller der emigranter i Harvard-prosjektet klaget over det politiske systemets absolutistiske karakter og terror og urettferdighet fra det hemmelige politiske side, ble det som regel oppfattet som maktmisbruk, og ikke som innebygde svakheter ved regimet. Fiendtlighet mot regimet ble i stedet hovedsakelig rettet mot de politiske topplederne. Det var ingen som foreslo at innbyggerne best kunne beskyttes mot overgrep ved hjelp av konstitusjonelle begrensninger av myndighetenes makt som i de fleste demokratier. De tidligere sovjetborgerne var mer opptatt av moralsk rettferdighet og offentlig velferd enn av formelle prosedyrer (White 1979:104).

Heller ikke 25 år senere kunne sovjetiske emigranter fortelle om noen vesentlig politisk systemkritikk i Sovjetunionen. Ingen av de spurte emigrantene i en undersøkelse fra 1976 ville hevde at regimet møtte noen betydelig innenlands opposisjon, men det var heller ingen av de spurte som mente at det eksisterte noen stor entusiasme blant den sovjetiske befolkningen for regimet. De spurte mente at sovjetere flest var av den oppfatning at regimet «ikke var noe verre enn andre» og at «bortsett fra enkelte ting kan det aksepteres» (White 1978:386). White var i 1979 av den oppfatning at den sovjetiske politiske kulturen best kunne beskrives som en blanding av konformitet og meningsavvik, av ekte følelse av forpliktelse overfor sovjetsystemet og stolthet over oppnådde resultater kombinert med en anselig

mengde kynisme med hensyn til de som var ansvarlige for styret av landet (White 1979:111).

Også andre statsvitere har kommentert russernes paternalistiske innstilling til staten og mangel på systemkritikk. Basert på spørreundersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra 1989 konkluderer Levada med at 56% av de spurte hadde en paternalistisk innstilling til staten. Bare 32% hadde en holdning typisk for det han kaller «гражданское общество». Blant den siste gruppen var det flere unge (særlig mellom 25 og 29 år), flere utdannede og flere personer fra republikkhovedsteder og andre store byer. Den paternalistiske holdningen kom godt til uttrykk i svarene på spørsmålet om staten skulle kunne begrense utreisen til utlandet. Halvparten svarte at staten ikke burde ha noen rett til det. Den andre halvparten var villig til å tillate forskjellige forbehold og begrensninger med henvisning til landets forsvarsevne eller borgernes helse. Med andre ord, skriver Levada, halvparten av befolkningen syntes at staten som før skulle være en formynder over enkeltmennesket. Når det gjelder systemkritikk skriver Levada at den første kritikken som ble rettet mot parti og stat var kritikk mot «mangler» og «ytterligheter», (manglende omsorg og unødvendig vold). Det var ikke systemkritikk som kom frem, begrepet «заботливое государство» beholdt en bemerkelsesverdig plass i folks bevissthet (Levada 1993:35).

Grunnen til at så få sovjetborgere stilte spørsmålstegn ved selve det politiske systemet kan ha flere årsaker. M. I. Skulenko peker i en bok fra 1990 på en sannsynlig årsakssammenheng. Propagandaens krigerske kampanjekarakter, enkle slutninger, dogmatiske påstander og skjematisk og sjablonaktige fremstilling av virkeligheten hadde sin innvirkning på folks politiske bevissthet og samfunnets politiske kultur, skriver han. Propagandaen utbredte med stor styrke svart-hvite stereotyper blottet for nyanser og som ofte var uten noen forbindelser med virkeligheten. Blant typiske slike stereotyper var «монолитное единство советского народа», «СССР - оплот демократии», «кто не с нами, тот против нас», «загнивающее капиталистическое общество» o.l. Resultatet var at folks politiske bevissthet holdt seg på et nivå preget av primitive og forenklete forestillinger (Skulenko 1990:148).

Den offisielle sovjetiske propaganda forkynnte med vanlig selvtilfredshet at marxist-leninismens ideer hadde seiret i folks bevissthet:

Полная и окончательная победа социалистического общества в Советском Союзе, возникновение и успешное развитие мировой системы социализма являются наиболее убедительным свидетельством того, что идеи марксизма-ленинизма овладели сознанием миллионов людей труда, победоносно шествуют на земном шаре. (Visnjakov et al. 1967:6)

Men Bauer, Inkeles og Kluckhohn (1961:168-169) anslo på bakgrunn av Harvard-prosjektet at andelen av befolkningen som var fullstendig lojal mot regimet - på grunn av overbevisning, av opportunistiske grunner eller begge deler - til under 5%. På den andre siden av skalaen hadde man en liten prosentandel av befolkningen som var så pro-vestlig eller anti-sovjetisk at de ville samarbeide aktivt i ethvert seriøst forsøk på å styrte regimet. Mellom disse to ytterpunktene var den altoverveiende majoriteten av befolkningen hvis følelser var blandede eller som ganske enkelt passivt og uten å reflektere nærmere aksepterte regimet. Disse var ikke følelsesmessig knyttet, «emotionally committed», til regimet. Resultater fra den sovjetiske undersøkelsen fra 1989 underbygger konklusjonen til Bauer og Inkeles. Et av spørsmålene var:

«Где, на ваш взгляд, человек скорее всего может найти ответ на вопросы, которые его заботят?» Nesten halvparten oppga at man måtte støtte seg til sin egen sunne fornuft, bare 5,6% oppga den marxist-leninistiske læren som en kilde til svar (Levada 1993:292).

Jeg finner det rimelig å anta at troen på marxismens løfte om en lysende fremtid var sterkest mens regimet fremdeles var relativt nytt og så lenge folk kunne se at utviklingen gikk fremover. På samme måte er det rimelig å anta at troen ble svekket jo lengre tid som gikk uten at man nådde den kommunistiske fasen, og etter hvert som den materielle fremgang ble erstattet av stagnasjon og tilbakegang fra midten av 70-tallet. David Shipler registrerte i alle fall at:

Many Russians can remember when they believed in this, when they genuinely foresaw the advance of their society toward the flowering of communism. The recollection of the hope puts a bitter edge on today's despair. Something has died. The ideology still shapes perceptions of events, but the vital sense of forward motion is gone. (Shipler 1983:263)

Daniel Chirot (1991:xiv) har beskrevet samme utvikling. Til slutt hadde kommunistpartiene i Øst-Europa mistet sin moralske legitimitet fordi folk ikke lenger trodde på ideologien, skriver han. Det hadde foregått gradvis over lang tid slik at ettpartistaten ikke lenger hadde stor støtte i en krisetid. Selv elitene, med noen få unntak, som Gorbatsjov, hadde sluttet å tro på ideologien.

Det er mulig at propagandaen i sin iver etter å lovprise partiets ufeilbarlighet gjorde partiet en bjørnetjeneste. I løpet av nesten hele Sovjetunionens historie la man stor vekt på propagandakampanjer i forbindelse med partikongresser. M. I. Skulenko (1990:128) påpeker at praktisk talt alle viktige vedtak gjort av kongressene ble erklært «epokegjørende» og «historiske». Selv om Khrusjtsjovs og Brezjnevs styremåter var svært forskjellige, var ikke propagandaen i «de store eksperimenters tid» og stagnasjonsperioden veldig forskjellig. Om vedtak, lover og beslutninger som ble fattet het det at de var

«*новые шаги в дальнейшем совершенствовании социалистической демократии*». Til syvende og sist, hevder Skulenko, førte denne ubeherskede lovprisningen til det stikk motsatte resultat av det som var ønsket. I samfunnet fikk apatien fotfeste og mistilliten til partiets direktiver vokste. Situasjonen begynte ikke å bedre seg før etter Gorbatsjovs reformer. Likegyldigheten overfor politikk ble snudd til stor oppmerksomhet og spent interesse da vedtak og lover ble fattet etter en bred demokratisk debatt med deltagelse fra folkevalgte som tok hensyn til sine velgere. Straks fikk politikk personlig betydning for millioner av mennesker. Særlig stor var interessen for tv-overføringer fra Folkekongressen og det Øverste Sovjet fra 1989 av. Disse begivenhetene som ikke hadde noe til felles med den gamle målrettede politiske propagandaen, viste seg å ha en mye større ideologisk effekt enn hundrevis av artikler og referater fra gamle dagers lukkede møter (Skulenko 1990:142).

Det er imidlertid ting som tyder på at propaganda beregnet på de aller yngste falt i bedre jord enn propagandaen beregnet på et voksent publikum. Intervjuer med emigranter tyder på at de fleste sovjetiske ungdommer ble medlem i Komsomol av politiske og sosiale grunner, heller enn opportunistiske. En emigrant sa: «I joined the Komsomol for purely ideological reasons when I was fourteen or fifteen years old and when I truly believed in the cause of the Party and the general cause of Soviet power». Men interessen for Komsomol avtok etterhvert når studentene ble eldre. I 1974, for eksempel, var rundt 63% av alle fjorten- og femtenåringer medlemmer, mot bare 20-25% av tjuseks- og tjuesjuåringene (Smith 1989:48). Intervjuene og tallene kan tyde på at de aller yngste svelget den propaganda de fikk, men at entusiasmen og overbevisningen skallet av etterhvert. Jeg tror også det er rimelig å anta at de aller yngste i ethvert samfunn vil tro det de blir fortalt av voksne. De har ingen forutsetninger for å trekke sannhetsinnholdet i tvil.

Men selv om de voksne sovjetborgerne stort sett ikke reflekterte stort over sitt politiske system og ikke var spesielt overbeviste eller entusiastiske kommunister, mente i alle fall Bauer og Inkeles at sovjetborgerne hadde en del marxistiske oppfatninger som de selv ikke var klar over. Sovjetborgere generelt praktiserte den offisielle «religionen» ikke av dyp overbevisning, men for å unngå offentlighetens vrede og straffereaksjoner som fulgte med avvikende adferd, skriver de. Men ikke desto mindre ble de etterhvert så vant til de å gjenta de offisielle synspunktene, at de til slutt kom nesten helt automatisk, uansett hvor kynisk man hadde forholdt seg til dem i utgangspunktet. Til tross for kynisme, apati og rituelle gjentakelser av tomme ord spilte kommunistiske ideer en viktig rolle. Av emigrantene i Harvard-prosjektet som ble klassifisert som intelligentsia og som var født etter revolusjonen gjorde minst 15% konstant bruk av marxistisk dialektikk for å forklare og forutsi samfunnsfenomener. (Men antagelig er dette tallet for lavt fordi emigrantene i Europa antakelig med vilje lot være å bruke uttrykk fra sitt marxistiske vokabular da de var klar over at sjansen for å få reise til USA ville svekkes betydelig hvis de så ut til å være marxister). De aksepterte at klassekampen var uunngåelig, godtok at historien ble drevet frem i samsvar med historiske lover som mennesket ikke kunne endre, og de aksepterte forskjellen mellom «materialisme» og «idealisme». De hadde lært

leksene sine godt, og marxistiske doktriner hadde ubevisst blitt en del av deres tankegods. Likevel var dette personer som svarte «Nei!» - i de fleste tilfeller oppriktig - på spørsmålet: «Hadde marxismen som teori gyldighet?». Forfatterne konkluderte med at det ikke var noen tvil om at et betydelig antall av den sovjetiske intelligentsiaen oppfattet natur og samfunn gjennom marxistiske briller - ofte uten at de var klar over det selv (Bauer et al. 1961:37-38).

Bauer og Inkeles fant som nevnt ovenfor at den altoverveiende majoriteten av befolkningen hadde blandede følelser for regimet, eller aksepterte det ganske passivt og uten å reflektere nærmere over det. Blant medlemmene av majoriteten som reflekterte over regimet i det hele tatt, fant man et «indre jeg», som ikke på noen måter var enig med alt, og et «ytre jeg», som for sikkerhets skyld måtte late som om det var enig i alt. «Jeg skjøv all tvil til side» var et hyppig svar fra emigrantene som i perioder hadde vært vel tilpasset sovjetsamfunnet. Oppskriften på et godt liv i Sovjetunionen var å vise sin lojalitet til regimet så ofte som mulig (Bauer et al. 1961:168-169). Det har blitt hevdet at den sovjetiske ungdommen, selv om den la for dagen en sterk troskap til regimet, hadde høy sannsynlighet for å bli utilfreds når de ble voksne og forstod systemet bedre. Bauer og Inkeles fant i samme undersøkelse ut at unge gikk gjennom en krise i sitt forhold til regimet når de ble voksne, men at kun et lite mindretall faktisk ble motstandere av systemet på grunn av sin misnøye. I de fleste tilfeller var de i stand til å blegge sine konflikter. Den unge generasjonen godtok som naturlig flere aspekter ved livet i Sovjetunionen og det sovjetiske systemet som den eldre generasjonen var opprørt over. Det var relativt usannsynlig at unge ble motstandere av regimet, til tross for erfaringer som man i Vesten ville tro førte til opprørsånd (Bauer et al. 1961:254-255). Ungdommens aksept for det sovjetiske systemet og regimet på 30-tallet står i motsetning til den senere fasen av sovjetisk historie da det var lettere å få oppslutning fra eldre generasjoner enn fra ungdommen.

Også senere observatører har kommentert sovjetborgernes evne til hykleri og dobbeltenking. Utad var man gode, partiljale kommunistiske borgere, eventuell tvil og kritikk holdt man for seg selv. Shipler (1983:254-255) forteller om møter med

velintegreerte, lykkelige og patriotiske russere som ikke følte noen trang til verken å forlate landet sitt eller å snakke fritt og åpent om politikk. De snakket åpent med Shipler først etter at de hadde blitt godt nok kjent til å kunne stole på hverandre. Shipler mente at de «accepted the duality of their existence, the dichotomy between private and public thought, as if it were as natural as day and night». Denne dualiteten kom etter Shiplers erfaring også til uttrykk i barneoppdragelsen. Få foreldre oppfordret barna sine til å stå på sitt, de foretrakk å oppdra barna til å bli lydige og føyelige slik at de kunne få en trygg fremtid.

Parents say, «don't talk too much,» explained a Russian in his twenties whose father is a ranking party member. They say it to defend themselves and the child. They say, «Quiet, don't think about it.» They believe it is better to sit in a party meeting thinking about your lover, but with a serious face, raising your hand to vote at the right time - and everything is fine. (Shipler 1983:116)

Også Michael Binyon registrerte sovjetborgernes dobbelthet. «[...] the party line is generally accepted, and strongly influences people's views of society and the world». En del av årsaken, sier Binyon, er at folk gjerne *vil* tro det de hører, vil høre at det går bedre, vil bli forsikret om at de har det bra. I de tilfeller der egen erfaring gjør det vanskelig å tro offisielle påstander, beholder de *en* offisiell mening og *en* personlig mening. Ikke sjelden klarer de til slutt å overbevise seg selv om det offisielle standpunktet (Binyon 1984:134). At sovjetborgerne hadde en egen evne til dobbelttenkning er det ikke bare vestlige observatører som har hevdet. Russeren Alexander Etkind (1996:119) mener at dualiteten oppstod i begynnelsen av 50-årene da det han kaller «den monolittiske psykologiske kulturen» begynte å vike plassen for en psykologisk kultur preget av dobbelttenkning. Offentlig måtte folk «convey their enthusiasm for socialism, appear to be hard-working, demonstrate moral fiber, exhibit gender-free qualities, and so on». Men i privatlivet kunne de i stor grad tenke og oppføre seg slik de ønsket, så lenge det ikke var synlig på den offentlige arena. Motsetningen mellom menneskets natur og kultur ble reflektert i motsetningen mellom den private og offentlige sfære.

Harvard-prosjektet viste at stabiliteten i sovjetsystemet og innbyggernes lojalitet i stor grad avhang av innbyggernes egen tro på at systemet var stabilt og det faktum at de ikke hadde noe alternativ til å tilpasse seg systemet. Videre viste materialet at lojaliteten til regimet for den gjennomsnittlige borgeren var en blanding av apati, passiv aksept og kynisme. Skulle man finne ekte lojalitet til, tro på og engasjement i systemet, måtte man lete blant makteliten i samfunnet. Men også her fantes det karrierejegere som egentlig bare var lojale mot seg selv (Bauer et al. 1961:256). Også i Whites undersøkelse av eksiljøder i Israel i 1976 var det enstemmighet blant de spurte om at det kommunistiske regimet var fast, kanskje endog urokkelig etablert. Regimet ble beskrevet som «uforanderlig i de neste 20 eller 30 årene», som «evig» eller i det minste «sannsynligvis det samme i overskuelig fremtid» og «et av de mest stabile regimene i verden». Dette ble delvis forklart ved makt og tvang, eller frykt for at disse virkemidlene kunne bli anvendt. Propaganda ble også antatt å spille en rolle i kombinasjon med en begrenset kunnskap om politiske alternativer, iallfall utenfor intelligentsiaens rekke. De fleste spurte mente imidlertid at det var andre faktorer som var minst like viktige. De fleste trakk frem den russiske politiske tradisjonen med dens arv av enevelde og undertrykkelse, og at regimet lyktes i å skaffe flestparten av sine innbyggere en beskjeden, men likevel tålelig og stadig økende levestandard (White 1978:384-385).

Harvard-prosjektet viste at det var en sterk tendens blant vanlige innbyggere til å etablere en «vi-dem deling» av samfunnet. Vanligvis, men ikke alltid, gikk dette skillet mellom partimedlemmer og ikke-medlemmer. «Vi» syntes at «de» ikke tok noe hensyn til «våre» følelser, fratok «oss» en rettferdig belønning, terroriserte «oss» uten grunn og viste generelt liten tillit til og respekt for befolkningen. Alle klasser så ut til å kanalisere mestparten av sitt fiendskap og aggresjon på denne måten (Bauer et al. 1961:251). Denne fremmedgjøringen fra makten ser ut til å ha holdt stand, for i 1988 beskrev Gordon Smith (1989:50) sovjetborgernes innstilling til politikk som et klassisk eksempel på en vi-dem tvedeling: *vi*, folket, og *dem*, makthaverne. Folk flest så makthaverne som adskilt fra massene, og for de fleste var dette skillet helt greit. De var tilfredse med å overlate politikken til politikerne og selv beskjeftige seg med

dagligdagse bekymringer, som for eksempel hvordan skaffe seg en større leilighet, kjøpe bil, få tak i vestlige klær o.l. Så lenge den sovjetiske økonomien fortsatte å vokse sakte men sikkert, virket folk flest tilfredse med å forholde seg apolitisk. Erfaring hadde vist dem at å si sin mening høyt eller stille krav til myndighetene bare brakte undertrykkelse og elendighet.

5.2.6 Kilder til legitimitet

Kommunistpartiets offisielle holdning var gjennom hele sovjetperioden at det alene hadde rett til å styre landet fordi partiets elite var de som best hadde forstått den eneste rette samfunnsvitenskap, den marxistiske ideologi med dens lære om historiens lovmessige utvikling mot et kommunistisk samfunn. Dermed var det partiet som visste best hva som *egentlig* var i folks interesse, ikke folk selv, og partiets maktmonopol var en nødvendighet for å drive utviklingen i den retning som ville være til det beste for alle. Et av propagandaapparatets mål var derfor naturlig nok å få befolkningen til å dele partiets syn på dets legitime lederrolle. Undersøkelser tyder imidlertid på at regimet lånte sin legitimitet på andre måter.

Sovjetborgernes høye verdsetting av offentlig helsevesen, gratis utdanning til alle og utvidete muligheter til å gjøre karriere og bevege seg oppover i det sosiale hierarki var viktige kilder til støtte til regimet selv i Stalin-tiden. Det viste spørreundersøkelser av flyktninger i Harvard-prosjektet. Regimet fikk dessuten æren for de store fremskrittene i den teknologiske utviklingen i landet, noe sovjetborgerne var åpenlyst stolte av. Den militære styrken og den sterke posisjonen landet hadde i internasjonal sammenheng var også noe som ga regimet respekt. Sovjetborgerne viste en fremragende lojalitet til moderlandet uansett religion, politiske holdninger og personlighet. Lojaliteten var koblet sammen med en ektefølt frykt for utenlandsk aggresjon. Harvard-prosjektet konkluderte med at uvitenheten om og det forvrengte synet på utenverdenen var mer omfattende og mer utbredt - også blant intelligentsiaen - enn tidligere antatt. «It is almost impossible to exaggerate the ignorance of the outside world prevalent among Soviet citizens». Selv om følelsene overfor det amerikanske folk generelt hadde distinkt positive trekk, var det en generell mistillit til

amerikanske intensjoner og frykt for «kapitalistisk aggresjon» (Bauer et al. 1961:250-251).

Som det fremgår av den ovennevnte holdningen til system, regime og modernisering, fortsatte fremgangen i samfunnet å skape aksept for regimet. Resultater fra SIP viste at folk flest var rimelig tilfreds med livet i Sovjetunionen. Mer enn to tredeler av emigrantene svarte at de i løpet av siste normale periode i Sovjetunionen var ganske eller veldig fornøyd med levestandard, jobb, bolig og offentlig helsevesen. Bare på spørsmål om tilgang på varer var majoriteten verken ganske eller veldig fornøyd. Mindre enn en firedel av emigrantene var ganske eller veldig fornøyd med varetilgangen (Silver 1987:105). Også historieverket *Ruslands historie* påpeker at regimet var legitimt fordi det hadde gjort Sovjetunionen til en supermakt og skapt det sovjetborgerne lenge opplevde som et markant økonomisk fremskritt (Rosenfeldt og Pape 1992, 3: 208).

I tillegg mener forfatterne av *Ruslands historie* at regimet opplevdes som «rettmessig» fordi det hadde eksistert så lenge at de fleste mennesker ikke hadde kjent til annet. Det var «riktig» fordi det hadde gjennomlevd store prøvelser, ikke minst andre verdenskrig med dens millioner av ofre og endelige triumf (Rosenfeldt og Pape 1992, 3: 208). En teori hevder at et regimes legitimitet er en funksjon, iallfall delvis, av tiden regimet har eksistert. Et regime som har eksistert lenge nok til å ha preget de politiske minnene til minst halvparten av den voksne befolkningen fra barndommen av, vil ifølge denne teorien gradvis vinne legitimitet. Det skjer ved at en stadig større andel av befolkningen ikke kjenner til andre systemer enn det de selv har vokst opp under. Emigrantundersøkelser viste imidlertid at regimet ikke nøytt økt støtte i befolkningen med tiden. White (1979:188) konkluderte med at hans undersøkelser av emigranter antydte at tidens forløp i seg selv ikke var nok til å forsterke legitimiteten til sovjetregimet, iallfall hva det politiske systemet angikk. Til forskjell fra Harvard-prosjektet var det særlig ungdommen som var negativt innstilt til flere av regimets politiske normer i Whites undersøkelser. Denne tendensen er også blitt registrert i andre undersøkelser, som undersøkelsen fra Russland, Litauen og Ukraina og SIP (se nedenfor under holdninger til demokratiske verdier). En del av forklaringen kan være at legitimiteten til regimet i stor grad hvilte på de konkrete

resultatene regimet kunne vise til. White (1979:184) viser til sovjetiske forskere som har påpekt at Sovjetunionens tidlige kriser ikke var av stor personlig betydning for de yngre, og at tidligere oppnådde resultater i stor grad så ut til å bli tatt for gitt. Akkurat denne tendensen til å ta tidligere oppnådde resultater for gitt kan ha gjort at disse gamle prestasjonene ikke var nok til å legitimere styret blant yngre generasjoner på samme måte som blant de eldre, som hadde levd lenge nok til å oppleve dem selv. Unge mennesker var i stedet mer tilbøyelig til å sammenligne Sovjetunionens prestasjoner og levekår med forholdene i andre land og vurdere regimet etter de prestasjoner de kunne iaktta i sin livstid.

5.2.7 Propagandaens rolle

I hvert fall i en viss grad kan man spørre seg om ikke mange av de positive holdninger som er referert i det foregående har blitt formet uavhengig av den spesielle kommunistiske misjon og propagandaens ideologiske oppdragelse, og om man ikke ville ha funnet slike positive holdninger i ethvert land som kunne vise til slike resultater uavhengig av ideologisk farge. Kommunistene brukte også moderniseringen for det den var verd i propagandasammenheng for å skape støtte for regimet. Man kan imidlertid spørre om de ikke kunne ha oppnådd samme grad av legitimitet også med mindre propagandainnsats all den stund den økte levestandarden og Sovjetunionens supermaktstatus talte sitt eget tydelige språk.

Men jeg tror det er sannsynlig at den sovjetiske sensuren og propagandaens ensidige og mangelfulle informasjon om forholdene både i og utenfor østblokken har hatt en del å si for aksepten for regimet, systemet og den sovjetiske patriotismen. I størstedelen av sovjetperioden var det svært vanskelig for vanlige borgere å danne seg et noenlunde objektivt bilde av både Sovjetunionen og utenverdenen (se nedenfor under «verdensbilde»), noe som nødvendigvis må ha ført til at det sovjetiske regimet, dets system og Sovjetunionens fremskritt fremstod i et bedre lys enn de ellers ville ha gjort.

5.3 *Det nye sosialistiske mennesket?*

Nå var det også et mål for propagandaen å skape det nye sosialistiske mennesket med fast ideologisk overbevisning og dertil hørende atferd; sett under ett var ideologisk arbeid og oppdragelse kanskje det viktigste satsingsområdet for sovjetisk propaganda.

Den sovjetiske propagandaen forkynte ved flere anledninger i sin sedvanlige pompøse og selvgratulerende tone at denne oppgaven i hovedsak var løst. Leonid Brezjnev erklærte på den 25. partikongress i 1976 at den lange erfaringen med sovjetisk styre hadde skapt et nytt sovjetisk menneske som kombinerte ideologisk overbevisning med enorm menneskelig energi, en brennende patriot og en konsekvent internasjonalist. Et menneske som (i følge lederen i *Pravda* 14. mars 1976) alltid og i alt er en hengiven og aktiv forkjemper for partiets store sak, for de kommunistiske ideers triumf (White 1977:329). Andre sovjetiske talsmenn har hevdet om marxist-leninismen at den « has conquered the consciousness of the absolute majority of the Soviet people [and] has become the inspiration of their socio-political and labour activism» (White 1980:323). Og i forbindelse med 60-års jubileet for oktoberrevolusjonen i 1977 het det i en erklæring fra Sentralkomiteen at:

[...] over the six decades of Soviet rule a new Soviet man has come into existence whose labour achievements, bravery in war and class solidarity have shown his deep commitment to the ideals of communism, fiery patriotism and internationalism; a man who combines in himself ideological conviction and enormous vital energy, a constant striving for the heights of knowledge and culture [and] a feeling of collectivism and comradely mutual assistance, the content of whose life has become inspired labour for the sake of communism. (White 1980:325)

Det finnes imidlertid gode grunner til å tvile på disse offisielle påstandene, for virkeligheten var mer uoversiktlig enn som så. Noen egenskaper som inngikk i idealbildet av det nye mennesket, og som propagandaen søkte å fremme, kunne relativt mange sovjetere se ut til å ha tilegnet seg, mens andre egenskaper så ut til å mangle. Og mens noen egenskaper var nyttige og viktige for moderniseringen, viste atter andre egenskaper seg i økende grad å være vanskelig å kombinere med moderniseringen.

I vestlig statsvitenskap er moderniseringsteorien utbredt, en teori som på mange måter er en direkte etterkommer av 1800-tallets evolusjonære teorier som så menneskeheten passere gjennom forskjellige utviklingsstadier til en perfekt tilstand ble nådd. Moderniseringsteorien legger vekt på langtidsvirkningen som sosioøkonomisk utvikling har på et samfunns politiske strukturer. Ifølge moderniseringsteorien sprer teknologisk fremgang et pragmatisk verdensbilde i strid med dogmatiske læresetninger. Det følger derfor at et politisk styre må institusjonalisere beslutningsprosesser på en måte som skaffer dem legitimitet i et høyt differensiert samfunn, hvilket bare institusjoner basert på fornuft og samtykke, det vil si demokratiske institusjoner, kan oppnå. En av dens fremste talsmenn er Talcott Parsons. Stephen White oppsummerer Parsons' syn på kommunistiske regimer slik det fremkommer i en bok fra 1964:

Even more than other systems of this kind, Parsons argues, Communist systems are bound to be undermined by the extent of their own success. The dictatorship of a single party will be unable in the long run to secure legitimation; emerging scientific and cultural elites will press for a greater measure of autonomy from the political decision-makers; and the increasing differentiation of the social structure will make a centrally dominated social order increasingly difficult to sustain. As a result of their own internal dynamics, Parsons writes, the Communist states must therefore evolve in the direction of the restoration - or where it has not yet existed, the institution - of political democracy. This is the only possible outcome - except for general destruction or breakdown. (White 1979:171)

White refererer også en annen kjent statsviter, Robert Dahl, som i en bok fra 1971 beskriver sammenhengen mellom modernisering og politikk. Jo høyere det sosioøkonomiske nivået er, skriver Dahl, jo mer konkurransepreget er det politiske systemet, og omvendt. En avansert økonomi og dens dertil hørende sosiale strukturer vil automatisk fordele politiske ressurser og politiske ferdigheter til et bredt spekter av individer, grupper og organisasjoner. Blant disse ferdighetene og ressursene er kunnskap, inntekt, respekt, evnen til å organisere og kommunisere, og tilgang til organisasjoner, eksperter og eliter. Det politiske maktmonopolet som lederne i de kommunistiske landene har, blir derfor underminert av deres eget program for sosial og økonomisk utvikling. Hvis de forsøker å bevare sitt politiske hegemoni med makt alene, vil de bli konfrontert med enorme kostnader og ineffektivitet forbundet med å

administrere et avansert samfunn med virkemidler mer passende for et samfunn på et enklere stadium (White 1979:172).

Andre forskere har vært mer skeptiske til hvorvidt moderniseringsteorien passer på Sovjetunionen. Reisinger et al. (1994:201) nevner i den anledning Stephen White og Kenneth Jowitt. Før Sovjetunionens oppløsning understreket White sovjetsamfunnets gammeldagse karakter, og mente at den politiske kulturen i store trekk bare var en fortsettelse av den politiske kulturen som eksisterte før revolusjonen. Han forutså at fremtiden ville medføre «little more than marginal changes in the distinctive blend of tradition and modernity, «autocracy» and «industrialism», by which that political culture may presently be characterized». Et lignende resonnement finner man hos Kenneth Jowitt i en bok fra 1992. Han hevdet at industrialiseringen som fant sted i sovjetperioden ikke var ekvivalent med industrialiseringen i Vesten, og at den derfor ikke medførte de samme endringer i verdier og atferd. Derfor forventet han heller ikke at de tidligere sovjetrepublikkene skulle være åpne for demokrati og markedsreformer.

Hvis vi likevel forutsetter at det i Sovjetunionen fant sted en genuin modernisering, vil det være av interesse å sammenholde sovjetborgernes holdninger til demokratiske verdier og politikk generelt med de verdier som sovjetisk propaganda søkte å innprente, og som i mange henseender var det motsatte av demokratiske verdier. Dernest må vi drøfte hvordan moderniseringen forholdt seg til idealet om det «sosialistiske mennesket».

5.3.1 Holdning til demokratiske verdier

Ved hjelp av data fra tre store spørreundersøkelser utført i Litauen, Ukraina og den europeiske delen av Russland i 1990, 91 og 92 ville forskerne Reisinger, Miller, Hesli og Maher teste tre hypoteser for å forklare politiske verdier i de post-sovjetiske landene; hvorvidt skyldtes disse verdiene fortrinnsvis historisk nedarvet politisk kultur, regimets indoktrinering eller effekten av moderniseringen av samfunnet? Undersøkelsene bygger på spørsmål fordelt på to kategorier: økonomiske og politiske.

Informanter fra Russland, Ukraina og Litauen ble spurt om hvor mange av følgende rettigheter de mente alltid burde beskyttes, og hvor mange de syntes burde beskyttes bare under visse omstendigheter: ytringsfrihet, religionsfrihet og organisasjonsfrihet. Litauerne scoret høyere enn ukrainerne, som igjen scoret høyere enn russerne. Men selv i Russland svarte tre av ti spurte at alle tre rettighetene burde være absolutte, mens en annen tredel av de spurte mente at to av rettighetene burde være absolutte. Forfatterne konkluderer med at bevisstheten omkring borgerrettigheter var vel etablert i alle de tre tidligere sovjetrepublikkene. Også når det gjelder demokratiske verdier som holdning til flerpartisystem og retten til å opponere mot myndighetene viste det seg at litauerne scoret høyest, men i alle de tre tidligere sovjetrepublikkene var likevel støtten til demokratiske verdier stor blant store deler av befolkningen. I hvert land var det et mindretall som havnet på den nederste delen av scoringsindeksen. Undersøkelsen viser videre at blant dem som støttet demokratiske verdier mest var det flere urbane personer og flere menn, de var yngre, mer utdannet, mindre religiøs, mer velstående, mer politisk aktiv og hadde mindre til overs for kommunistenes syn på økonomien (Reisinger et al. 1994:211-217).

Hvis indoktrineringen i sovjetperioden hadde hatt en ønsket og varig effekt, burde svarene ha indikert stor støtte til kommunistiske verdier, og de burde ha vært større i Russland og Ukraina enn i Litauen siden sistnevnte land hadde tilbrakt kortere tid under sovjetisk styre (Reisinger et al. 1994:196). Trass i at litauerne la for dagen litt større støtte til borgerrettigheter og demokratiske verdier, konkluderer forfatterne med at regimets ideologiske indoktrinering var en dårlig forklaring på massenes politiske verdier på begynnelsen av 90-tallet i alle tre landene, og at undersøkelse av demografiske skiller som følge av moderniseringsprosessen ga en bedre forståelse av folks verdier (Reisinger et al. 1994:218).

Forskerne påpeker imidlertid at den vide utbredelsen av demokratiske verdier ikke behøvde å være et resultat av moderniseringsprosessen alene, den kunne også være en følge av Gorbatsjovs politikk etter 1985. *Perestrojka* og *glasnost* hadde til hensikt å demokratisere samfunnet, kritikk ble gjort mulig og demokrati ble et honnørord, og da etter hvert i den vestlige pluralistiske forståelsen av begrepet i motsetning til

tidligere kommunisters bruk av ordet. Uten å vite om de unge generasjoner og de bedre utdannede viste samme demokratiske holdninger også før *perestrojka*, kunne ikke forskerne utelukke effekten av Gorbatsjov-tidens holdningskampanjer for demokratisering, omstrukturering og åpenhet verdier (Reisinger et al. 1994:220-221). Men som det vil fremgå nedenfor tyder tidligere undersøkelser på at det var de samme grupper i befolkningen som støttet demokratiske verdier mest også før 1985. Jeg tror derfor at Gorbatsjov-tidens propaganda kan ha øket den samlede støtten til demokratiske verdier i samfunnet, men at den ikke var årsak til måten støtten fordelte seg på i ulike grupper i samfunnet.

Men uansett årsak gir tallene i alle fall en indikasjon på at de kommunistiske ideene som det ble propagert for i flere generasjoner ikke kan ha slått særlig sterk rot i folks bevissthet, når en så kort periode som 7 år var nok til å skape så stor aksept for demokratiske ideer som denne undersøkelsen fant.

Også Gibson, Duch og Tedin konkluderte i 1992 basert på en spørreundersøkelse i Moskva i februar/mars 1990 at den daværende sovjetiske politiske kulturen ikke var et stort hinder for demokratisering av landet. Det viste seg at mange vanlige moskovitter sluttet opp om mange forskjellige demokratiske verdier. De fant utstrakt støtte for frie valg, muligheten til å ha avvikende meninger og generelle normer for et demokrati (for eksempel likhet for loven). I tillegg verdsatte de fleste borgerrettigheter høyt selv i en urolig tid (Gibson og Duch 1993:69).

Men som også undersøkelsen fra februar/mars viste, viste en undersøkelse gjort i mai 1990 av et utvalg representativt for hele den europeiske delen av Sovjetunionen en mer blandet politisk toleranse og støtte til uavhengige media. Gibson og Duch antar at den begrensede støtten til helt uavhengige media skyldtes det faktum at folk ikke hadde utviklet full tillit til media og ikke var vant til at media kunne avsløre og refse myndighetene for egenmektighet og vilkårlighet i styre og stell. Likevel støttet så mange som halvparten av de spurte et alternativ til statskontrollerte media (Gibson og Duch 1993:88). Når det gjelder toleranse var sovjetborgerne svært villige til å kreve rettigheter for seg selv, men ikke like villige til å gi andre de samme rettighetene. Å garantere politiske minoriteter retten til å bli politiske majoriteter var

ikke noe som fikk bred støtte. Sovjetborgerne var ganske motvillige mot å la sine argeste politiske fiender få kjempe om politisk makt. For noen gjaldt dette fascister, for andre gjaldt det stalinister. Forfatterne skisserer to forklaringer. For det første mener de at nivået på politisk toleranse ikke er så høyt i Vesten heller, iallfall når det gjelder ytterliggående meninger. For det andre var sovjetborgerne etter årtier med forbud mot avvikende meninger og instruksjon om hvordan «fiender av staten» skal behandles ikke vant til å godta et mangfold av politiske meninger. De var lært opp til intoleranse. I datidens skjøre demokratiseringsprosess var det dessuten naturlig at det ville ta litt tid før borgerne tolererte sine politiske fiender (Gibson og Duch 1993:88-89).

Men undersøkelsen viser at unge mennesker støtter mer opp om demokratiske verdier enn eldre. Og forfatterne konkluderer med at i den grad det var et mål for utdanningssystemet å *ikke* indoktrinere demokratiske verdier, var systemet *ineffektivt*. Personer med mer utdanning viste seg å støtte demokratiet sterkere enn personer med lav utdanning (Gibson og Duch 1993:89).

5.3.1.1 Kollektivets vs. individets rettigheter

Informasjonen under dette punktet er hentet fra forskjellige artikler som alle baserer seg på «the Soviet Interview Project».

De to dimensjonene av statlig kontroll som ble undersøkt, kontroll over økonomien og kontroll over enkeltmennesket, var ikke like populære. Deltagerne i undersøkelsen var langt mer villige til å akseptere statlig eierskap og sentral planlegging enn restriksjoner på borgerrettigheter (Bahry og Silver 1990:836). Men det var store variasjoner i svarene. 17% var enig i det mest ekstreme synspunktet på borgerrettigheter, nemlig at «å beskytte samfunnets interesser er viktigst, selv om det medfører at uskyldig dømte personer av og til blir satt i fengsel». 11% inntok det mest ytterliggående synet på streik, nemlig at streik overhodet ikke skulle være tillatt fordi det var dyrt for samfunnet. Men bare 8% var enige i at man måtte opprettholde systemet med boligtillatelse for å få lov til å bo i de største byene (Silver 1987:113).

Det ble også registrert hvordan støtten fordelte seg i befolkningen. Med økende utdanning sank støtten til statens rettigheter til fordel for individets rettigheter

(Millar 1987:27-28). Siden yngre generasjoner etter hvert hadde gått forbi eldre generasjoner i utdanningsnivå, kunne man tenke seg at forholdet mellom utdanning og støtte til regimet var en effekt av generasjonsmotsetninger, men det viste seg at innenfor *hver* generasjon førte økende utdanning til avtagende politisk støtte (Silver 1987:118).

Innenfor hvert utdanningsnivå var det slik at økende interesse for politikk hang sammen med mindre støtte til at samfunnets rettigheter skulle gå foran individets rettigheter. Men sammenhengen her var ikke så sterk som sammenhengen mellom interesse for politikk og støtte til privat kontroll over økonomien (Silver 1987:128).

Undersøkelsen viser også at emigrantenes alder spilte en rolle for støtten til kollektivets vs. individets rettigheter. De yngste generasjonene var mindre villige enn de eldre til å akseptere samfunnets rettigheter på bekostning av individets rettigheter, selv etter å ha justert for ulikt utdanningsnivå (Silver 1987:122). Når de unge, relativt sett, også var de best utdannede, forsterket generasjons- og utdanningseffekten hverandre (Millar 1987:28).

Subjektiv oppfatning av økt materiell velstand hadde en effekt. Jo høyere følelse av materiell velstand, jo større støtte til kollektivets rettigheter på bekostning av individets rettigheter, men effekten var svak (Silver 1987:124,131).

5.3.1.2 Ytringsfrihet, pressefrihet, flerpartisystem, religionsfrihet, toleranse

Den offisielle sovjetiske holdningen til det de oppfattet som Vestens ustanselige mas om menneskerettigheter var at dette bare var en tvilsom borgerlig propagandakampanje mot sosialismen og Sovjetunionen. V. N. Ivanov skrev i en artikkel i 1983 at den ikke var særlig vellykket:

Социологический анализ антисоветской пропагандистской кампании «в защиту прав человека» показал, в частности, что абсолютное большинство о советских людей правильно разобрались в ее целях, а также неблагоприятных приемах, к которым прибегнул наш идеологический противник. (Ivanov 1983:43)

Som vanlig er den sovjetiske påstanden mye enklere enn virkeligheten, som tvert imot var sammensatt og uklar. Konklusjoner fra undersøkelser og enkeltpersoners inntrykk peker enkelte ganger i stikk motsatt retning, og i noen undersøkelser ser også de spurte selv ut til å ha innbyrdes selvmotsigende oppfatninger.

White (1979:101) refererer til Bauer og Inkeles' *The Soviet Citizen* basert på materiale fra Harvard-prosjektet. Forskerne konkluderte med at ønsket om å leve i en velferdsstat var dypt rotfestet i sovjetborgernes verdier. Men sovjetborgerne mente at staten ikke måtte bevege seg inn på det som ble oppfattet som innbyggernes privatliv. Staten skulle ikke bry seg med hvor man flyttet eller reiste rundt i landet, religion, politiske oppfatninger og privatliv. Men til tross for at de støttet tanken om borgerrettigheter *i teorien*, mente likevel mindre enn halvparten av dem som ble intervjuet at myndighetene ikke hadde noen rett til å gripe inn i en forsamling som hadde til hensikt «to attack the government», og bare rundt en tredel av de spurte syntes folk skulle tillates å si ting som var «mot myndighetene». I *How the Soviet System Works*, også basert på Harvard-prosjektet, skriver forfatterne:

The general features of Soviet life and the Soviet system that are most intensely resented are [...] the invasion of personal privacy, and the «terror», i.e., the threat of arbitrary political repression. We found little concern with «civil liberties» per se, and little pressure toward a democratic form of government. (Bauer et al. 1961:251)

White (1978:390-392) fant ut at de politiske institusjonene ikke hadde stor støtte blant de israelske emigrantene, ettpartisystemet fikk så godt som ingen støtte. Men til forskjell fra Harvard-prosjektet fant ikke White at ungdommen var mer vennlig innstilt overfor regimet enn de eldre. Selv om de aksepterte mange aspekter ved det sosiale og økonomiske systemet, som stor statlig styring av økonomien og en sterkt utbygd velferdsstat, ville de yngre intervjuobjektene i Israel-gruppen gå inn for en fullstendig demokratisering av det politiske systemet. Det var nesten enstemmig støtte for prinsippene om ytringsfrihet, pressefrihet, religionsfrihet, flerpartisystem og retten til å bo hvor en selv vil. Nesten alle de yngre mente at alle burde kunne starte et eget parti uten innblanding fra myndighetene, og det var sterk støtte for retten til å kunne kritisere myndighetene så mye man selv ville. Dette var unge mennesker som

var født og oppvokst helt og holdent under sovjetiske forhold. Også de som hadde høyere utdannelse i undersøkelsen viste misnøye med det sovjetiske regimet. De mislikte å ikke kunne delta i det sosiale og politiske liv på andre enn partiets premisser, og de mislikte restriksjonene på deres arbeid og selvutfoldelse som partiet påtvang dem.

Men de fleste som var av den oppfatning at frihet til å kritisere måtte gis, selv velutdannede personer, mente at friheten burde ha begrensninger. «Kritikken må være konstruktiv og informativ, ikke ondskapsfull og krenkende», sa en person.

Sømmelighetens grenser måtte her overholdes, kritikken skulle ikke bli sverting og utskjelling. Mange fant det også uforståelig at konflikten med araberne i Israel ikke like greit kunne løses på russisk maner ved å utvise araberne, og det var for dem like uforståelig at bilder av president Sadat, «vår fiende», forekom i israelsk presse. Og emigrantene la ofte for dagen det syn at uenigheter i arbeidslivet ikke skulle få lov til å utvikle seg til streik. Det ble ansett som utpressing og anarki, og var ikke en måte intelligente voksne skulle løse sine konflikter. Den sovjetiske måten å løse problemet på fikk her stor støtte (White 1978:388-389).

I en undersøkelse av russere, ukrainere og litauere fra 1992 ble informantene spurt om å si seg enig eller uenig i utsagnet: «enhver har rett til å organisere opposisjon eller motstand mot ethvert initiativ fra myndighetenes side». I alle tre landene ble utsagnet støttet av et solid flertall. Blant landene var det de litauiske informantene som var mest enige, men den samlede enigheten var likevel høy (Reisinger et al. 1994:207). Resultatet kan imidlertid være tvetydig. Etter 1991 ville et slikt utsagn også få støtte av kommunister fordi de ønsket å bli kvitt politikerne som kalte seg «demokrater», og ikke nødvendigvis fordi de anså retten til å organisere opposisjon som en universell rett (Whitefield og Evans 1996:237).

En av undersøkelsene som sterkest bekrefter sovjetborgernes støtte til prinsippet om ytringsfrihet er undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek*. Informantene ble blant annet spurt om det var noen tema man ikke burde kunne diskutere i pressen og på tv. 26,5% svarte at det overhodet ikke var noen slike temaer. Bare 1% ville nekte enhver diskusjon om ikke-kommunistiske partiers og gruppers politiske programmer. Men det var likevel 11% som ikke ville tillate diskusjoner om muligheten for at

Sovjetunionen kunne bli et kapitalistisk land, 9,4% ville ikke ha noen diskusjon om hvorvidt Lenin valgte korrekt politisk kurs, og 5,5% ville ikke tillate noen diskusjon om partiets ansvar for datidens krisetilstand (Levada 1993:282).

To undersøkelser fra omkring 1980 av sovjetborgernes holdning til Sakharov indikerer at personer med høy utdannelse var mer tolerante overfor kritikk mot regimet enn andre, men også at toleransen for sovjetiske kritikere av regimet kanskje ikke var spesielt høy i befolkningen som helhet.

I en undersøkelse av 853 personer i Sovjetunionen uttrykte 20% av hele utvalget et positivt syn på Andrej Sakharov. Blant personene i utvalget som ble klassifisert som «intelligentsia» (lærere, leger, journalister, malere, musikere) var hele 65% positivt innstilt til Sakharov. Blant personer i ledende stillinger på mellomnivå (vitenskapsmenn, laboratoriesjefer, instituttdirektører og annet administrativt personell) var det bare 33% som hadde et positivt syn på Sakharov, men det er likevel godt over gjennomsnittet. Blant partimedlemmer hadde 5% et positivt syn på Sakharov, 75% et negativt syn. En undersøkelse gjort av Radio Libertys SAAOR (Soviet Area Audience and Opinion Research) av 265 sovjetborgere som var på reise i Vesten i 1975-76 ga en svarfordeling nesten identisk med den sovjetiske undersøkelsen. 20% var positivt innstilt til Sakharov, 33% negativt innstilt og rundt 50% hadde ikke gjort seg opp noen mening (Remington 1988:200-201).

Den lave prosentandelen som hadde et positivt syn på Sakharov ser ut til å bekrefte det *Ruslands Historie* skriver om dissidenter i Sovjetunionen:

Styret søgte ligeledes at spille på den brede befolknings almindelige foragt for «afvigerne» ved smædekampagner mod dem i pressen. Målet med indsatsen over for dissidenterne var at isolere dem fra befolkningen og i sidste ende eliminere dem, og dette mål forfulgtes vedholdende og med ganske stor succes perioden igennem. (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:212)

Det er vanskelig å si noe sikkert om grunnen til sovjetborgernes noe reserverte forhold til meningspluralisme og kritikk mot myndighetene. Det kan være ideologisk begrunnet, eller det kan være, som Shipler ved en anledning observerte, en vanesak og et spørsmål om tillærte normer for sømmelighet og folkeskikk. Shipler (1983:256) beskriver en diskusjon mellom to russere om hvorvidt man skulle tolerere frie

diskusjoner i skolen. Den ene debattanten var sterkt imot det. Shipler beskriver begrunnelsen hennes slik: «Her allegiance was to conformity: she valued the common direction of her peers and figures of authority, and her displeasure with Yuri was not at all ideological. It was social. She seemed to believe in nothing but good behavior.»

Det finnes iallfall nok av eksempler på at de fleste sovjetborgere ikke satte uforbeholdent pris på alle aspekter ved Vestens politiske frihet. I Harvard-prosjektet viste det seg at tidligere sovjetborgere ble foruroliget både av det de oppfattet som manglende bevissthet i Vesten om kommunismens fare og av den omfattende politiske friheten som avvikende politiske grupperinger nøy i Vesten (Bauer et al. 1961:153). Gordon Smith (1989:50) skriver at de fleste emigranter ikke lot til å forlate Sovjetunionen så mye på grunn av mangel på religionsfrihet eller politisk frihet som Vestens generelt bedre materielle levestandard. De ble tvert imot ofte forvirret og støtt av det store mangfoldet av synspunkter som kom til uttrykk i et fritt samfunn, skriver han. En emigrant som så en gruppe nynazister marsjere i Chicago uttalte at «det burde være lover mot slikt!» Og da den amerikanske ambassaden i Moskva inviterte en gruppe velinformerte sovjetiske tjenestemenn til å se videoopptak av en tv-debatt mellom Jimmy Carter og Gerald Ford før presidentvalget i 1976, ble mange av russerne støtt av det de så. De syntes reporterens skarpe spørsmål var «ydmykende» for nasjonens ledere (Shipler 1983:368).

Den sovjetiske dissidenten Andrei Amalrik var av den oppfatning at de fleste av hans landsmenn etter hvert ble idemessig preget av sensur, ensidig ideologisk propaganda og det faktum at det nesten var umulig å diskutere annerledes ideer med andre på grunn av faren for å bli angitt. Ifølge Amalrik førte det til at folk sluttet å tenke, eller rettere sagt, de begynte å tenke innenfor de tillatte rammene. Til slutt aksepterte folk flest at total ytringsfrihet bare ville føre til kaos og anarki, i den grad de reflekterte over slike spørsmål i det hele tatt. Amalrik beskrev russernes forhold til frihet slik i 1970, en beskrivelse han ikke hadde endret på i den reviderte utgaven av boken fra 1980:

To the majority of the people the very word «freedom» is synonymous with «disorder» or the opportunity to indulge with impunity in some kind of anti-social or dangerous activity. As for respecting the rights of an individual as such, the idea

simply arouses bewilderment. One can respect strength, authority, even intellect or education, but it is preposterous to the popular mind that the human personality should represent any kind of value. (Amalrik 1980:37)

En del av forklaringen, sier Amalrik videre, kan være at Russland aldri hadde nytt godt av den humanistiske tradisjonen i resten av Europa. Tvert imot, i russisk historie har mennesket alltid vært et middel, og aldri på noen måte et mål i seg selv (Amalrik 1980:37).

David Shipler deler Amalriks syn om at den sovjetiske intoleransen mot pluralisme så ut til å være dypt rotfestet blant sovjetborgerne. Shipler var av den oppfatning at selv blant dissidentene var toleransen for andre synspunkter liten. Den sovjetiske intoleransen mot pluralisme var dypt rotfestet i dem, mente han, selv om de utsatte seg for stor risiko når de protesterte mot politiske arrestasjoner og talte for liberalisering av regimet. Hans inntrykk var at selv blant dissidentene var holdningen «du er enten med oss eller mot oss» (Shipler 1983:369-370).

Et tema nært beslektet med toleranse for meningspluralisme er toleransen for avvikende grupper i samfunnet. I undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra 1989 ble informantene spurt om hvordan de mente man burde behandle 13 forskjellige avvikergrupper i samfunnet. De fleste avvikene var enten forbudt eller sterkt uønsket fra offisielt sovjetisk hold, og flere grupper hadde blitt utsatt for forfølgelse eller propagandakampanjer. Homoseksualitet var forbudt ifølge sovjetisk straffelov, og militsiaen gjennomførte ikke sjelden razziaer mot slike miljøer. Det var også en straffbar handling å ikke ha et bestemt bosted, og både den offisielle moralen og loven fordømte tiggere og uteliggere som «parasitter» på samfunnet. Religion var uønsket, selv om grunnloven lovte alle religionsfrihet. Et betydelig antall religiøse sekter ble forfulgt av staten. Hippier og rockere var representanter for dekadente ungdomsgrupper som myndighetene aldri hadde godtatt. Det er kjent at hippier i mange tilfeller ble arrestert eller jult opp av militsiaen. Mange kjennetegn ved hippienes utseende som ble mote for ungdommen, som langt hår, ble oppfattet som en «utfordring for samfunnet» og gjenstand for kampanjer fra tusener av skolelærere, foreldre og propagandister. Alkoholismen var ikke farlig på samme måte, den var

ikke resultat av fremmed kulturpåvirkning, men likevel et stort problem som ble forsøkt løst med politiske virkemidler og anti-alkohol-kampanjer. AIDS, prostitusjon og narkotikamisbruk eksisterte offisielt ikke i Sovjetunionen før Gorbatsjov, og følgelig hadde det ikke blitt ført noen spesielle kampanjer mot disse fenomenene. De ble ansett som typisk kapitalistiske problemer, men både prostitusjon og narkotika var selvfølgelig forbudt. Psykiske sykdommer var en sykdomsgruppe som ble sett ned på av sovjetiske myndigheter. Man utviklet det Levada kaller en offisiell «straffe-psykiatri» som innebar at man erklærte psykiatriske pasienter sinnssyke og sperret dem inne (Levada 1993:118-121). Heller ikke fysisk utviklingshemmede barn passet spesielt godt med den sovjetiske elitedyrkingen. Funksjonshemmede ble gjemt bort på institusjoner og ble ikke regnet som fullverdige mennesker, hvilket fremgår av betegnelsen *nepolnotsennye*.

De spurte kunne velge mellom fem svar; «likvidere dem», «isolere dem fra samfunnet», «yte hjelp», «la dem være i fred» eller «vet ikke». Av disse svarene er det særlig de to første som sier noe om manglende toleranse i befolkningen.

Svarfordelingen i prosent av de spurte ble som følger (Levada 1993:286):

	Ликвидировать	Изолировать от общества
Проститутки	28,4	32,6
Гомосексуалисты	33,7	30,7
Наркоманы	28,0	24,9
Больные СПИДом	16,8	25,0
Убийцы	71,9	22,1
Психически больные	2,8	36,5
Бродяги, «бомжи», «бичи»	9,7	22,8
Нищие	3,5	2,8
Алкоголики	7,8	24,5
Хиппи	7,3	12,1
Рокеры	21,2	14,7
Родившиеся неполноценны ми	22,7	8,8

Сектанты	4,9	6,8
----------	-----	-----

Som det fremgår av tallene, ser toleransen for avvikerne ut til å ha vært relativt liten og aksepten for den offisielle fordømmelsen tilsvarende stor. Men Levada fant også at utdannelse var en differensierende faktor. Jo høyere utdannelse de spurte hadde, jo sjeldnere svarte de «likvider dem» og desto oftere svarte de «la dem være i fred» (Levada 1993:123).

5.3.1.3 Sterkt lederskap og orden

Til tross for Sovjetunionens revolusjonære opphav og fortsatte revolusjonære retorikk, var 60-, 70- og 80-tallets russere opptatt av orden og stabilitet (porjadok), skriver Gordon Smith. Generasjonen av sovjetiske ledere som kom til makten etter Stalins utrenskninger på 30-tallet var et produkt av byråkrati, ikke revolusjon. De visste å være forsiktige og gå gjennom de rette kanaler. De utfordret ikke det bestående, men arbeidet innenfor rammene av det. Et illustrerende eksempel er en gruppe sovjetiske partimedlemmer som i 1968 ble vist rundt i New York av en amerikansk professor. Ved Columbia universitet hadde en studentstreik stanset undervisningen, og en gruppe venstreradikale studenter hadde tatt over administrasjonsbygningen og hengt bannere med marxistiske sitater fra vinduene. Den sovjetiske delegasjonen ble rystet over en slik «forstyrrelse» og kommenterte: «Dere burde få alle disse pøblene arrestert!» (Smith 1989:51).

Da Reisinger et al. gjorde en undersøkelse av sovjetborgere i Russland, Ukraina og Litauen forventet de å finne at ønsket om et sterkt lederskap var omvendt proporsjonalt med støtten til demokratiske verdier. Fordelingen svarte imidlertid ikke til forventningene.

Undersøkelsen viste at ønsket om et sterkt lederskap varierte tydelig mellom by og land i både Russland og Ukraina. I motsetning til hva en kunne forvente, var det de urbane informantene som verdsatte et sterkt lederskap høyest (iallfall når en holdt alder og utdanningsnivå konstant). Enda mer uventet var at de høyest utdannede sluttet sterkere opp om et sterkt lederskap enn dem med lavere utdanning. Ønsket om et sterkt lederskap ble målt ved at informantene tok stilling til de to påstandene: «popular participation is not necessary if decision making is left in the hands of a few trusted, competent leaders» og «it will always be necessary to have a few strong people actually making decisions» (Reisinger et al. 1994:202). Gjennomgående var ønsket om et sterkt lederskap positivt forbundet med støtte til demokratiske verdier. Dette svekker kanskje teorien om at ønsket om et sterkt lederskap var en del av en autoritær eller antidemokratisk politisk kultur. Det sier noe om hvordan sovjetborgerne oppfattet «demokrati». Det kan tyde på at sovjetborgernes syn på en «demokratisk styreform» og folkets kontroll over myndighetene ikke baserte seg på stor grad av offentlig deltagelse i beslutningsprosesser, men muligheten til gjennom frie valg etter hver parlamentsperiode å kunne kaste en regjering som ikke lenger hadde deres tillit (Reisinger et al. 1994:211).

I alle tre landene var alder den variabelen som best korresponderte med ønsket om orden. Jo eldre informantene var, jo sterkere foretrakk de orden. Orden i denne sammenhengen impliserte at ønsket om orden skjedde på bekostning av folks frihet og rettssikkerhet. Spørsmålene informantene skulle ta stilling til var: «it is better to live in an orderly society than to allow people so much freedom that they become disruptive», «political reform in this country is moving too rapidly» og «it is very important to stop crime even at the risk of violating the rights of the accused» (Reisinger et al. 1994:202).

5.3.1.4 Heller materielle goder enn demokrati

Stort sett alle de refererte undersøkelsene synes å vise at det bare var et lite mindretall som tenkte på eller ønsket demokratiske reformer i Sovjetunionen. Flere forskere og observatører har på forskjellige tidspunkt i sovjetepoken skrevet om hvordan materielle goder for de aller flestes vedkommende var langt viktigere enn demokratiske reformer.

Bauer, Inkeles og Kluckhohn (1961:254) skrev at de sovjetiske emigrantene på 50-tallet ikke var særlig opptatt av den politiske friheten de møtte i Vesten, og at de ikke bifalt den type politisk frihet de fant i Amerika. Men de satte stor pris på den personlige friheten de fant der - frihet til å bevege seg fritt omkring og leve sitt eget liv med et minimum av innblanding fra myndighetenes side. I 1976 spurte White (1979:102) sovjetiske jøder som hadde emigrert til Israel om hva de ville ha foretrukket hvis de måtte velge: myndigheter som garanterte personlig frihet og tillot kritikk av hva myndighetene gjorde, men som ikke garanterte full sysselsetting, eller myndigheter som garanterte arbeid og en rimelig levestandard for sine innbyggere, men som ikke tillot full ytrings-, presse- og trosfrihet. De fleste ville selvfølgelig ha begge deler, men når de ble tvunget til å velge, valgte de nesten uten unntak det første alternativet, altså frihet. Men mange av de spurte mente at dette liberale valget ikke ville være representativt for Sovjetunionen som helhet, ikke engang for deres egne familier og venner. De fleste sovjetborgere, mente man, ville foretrekke materielt velvære fremfor borgerrettigheter. David Shipler (1983:347-348) hadde samme inntrykk av sovjetborgerne. På 70-tallet ble Sovjetunionen på grunn av avspenningspolitikken utsatt for mer vestlig innflytelse enn noen gang tidligere siden revolusjonen. Flere russere enn tidligere fikk anledning til å reise vestover og bringe med seg egne inntrykk av Vesten, og Voice of America fikk sende uten å bli forstyrret av støysendere fra 1973 til 1980. Men, skriver Shipler, det russerne beundret i Vesten var ikke det som mange i Vesten hadde håpet å kunne eksportere. Det var de materielle forbruksvarene som gjorde inntrykk, og en lukrativ svartebørs

åpnet seg i sovjetiske byer hvor man kunne kjøpe vestlige jeans, rockeplater, tyggegummi og sigaretter. Ideen om demokrati fikk derimot *liten respons*:

Few Russians comprehended the principles of a free press, free elections, open debate, and individual liberties; few could grasp the curious American notion that government was to be distrusted and contained and kept out of private lives. And those who understood often found the ideas distasteful, productive only of disorder. Black-marketeering was much more popular than political dissent, though just as dangerous: Many more Soviet citizens were willing to risk imprisonment for buying and selling jeans than for advocating free speech. (Shipler 1983:348)

Den tidligere NRK-korrespondenten i Moskva, Elnar Seljevoll (1984:43), deler Shiplers oppfatning: «Sovjet-systemets største problem - sett fra de fleste sovjetborgeres synspunkt - er ikke mangelen på menneskerettigheter og demokrati, men mangelen på toalettpapir, sytråd, synåler, vaskepulver, kjøttvarer, skikkelige klesvarer, skotøy og mye, mye annet.»

Gordon Smith (1989:50) skriver, som nevnt ovenfor i diskusjonen om ytringsfrihet, at de fleste emigranter ikke lot til å forlate Sovjetunionen så mye på grunn av mangel på religionsfrihet eller politisk frihet som Vestens generelt bedre materielle levestandard. Det er en konklusjon som også Wayne DiFranceisco og Zvi Gitelman (1984:619) kom til etter en undersøkelse av 1161 sovjetiske emigranter. Emigrantene syntes å være mer interessert i private goder enn i demokratiske institusjoner, og forfatterne av artikkelen sluttet ut fra svarene i undersøkelsen at store deler av den sovjetiske befolkningen antagelig var mer interessert i øket levestandard innenfor det daværende systemet enn i en fundamental endring av det. Den sovjetiske undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* (Levada 1993:280-281) kan tyde på at de hadde rett. Da sovjetborgerne ble spurt om hvilke oppgaver landet stod overfor som de syntes var viktigst, nevnte 38,4% «å forbedre folks materielle velstand», bare 18,8% mente at «å bygge et fritt demokratisk samfunn» var blant disse oppgavene. Og på spørsmålet om hva sovjetmennesket først og fremst manglet, svarte 56,8% at «materieell velstand» var blant disse manglene, mens 14,4% svarte «politiske rettigheter».

5.3.2 Verdensbilde

Et av områdene der propagandaen kan synes å ha vært ganske vellykket var innpodingen av et ganske enkelt svart-hvitt verdensbilde. Propagandaen fokuserte ensidig på negative trekk ved vestlige samfunn, den fremstilte Vestens politikk som aggressiv og kolonialistisk, fremstilte Sovjetunionen som en uselvisk forsvarer av solidaritet og fredsvilje, og ble kombinert med sensur av problemer i Sovjetunionen og informasjon som kunne trekke i tvil det offisielle sovjetiske verdensbildet. Dette ser ut til å ha skapt det ønskede verdensbildet hos store deler av befolkningen. Jeg finner det ikke urimelig heller, all den tid det var vanskelig for den enkelte sovjetborger å sjekke propagandaens riktighet.

Kontroll over massemedia, og spesielt kontroll over mengden og innholdet av informasjon om utlandet, må på bakgrunn av Harvard-prosjektets data kunne betegnes som en styrke for regimet. Undersøkelsen viste at utenriksnyheter ble akseptert i større grad enn innenriksnyheter nettopp fordi den jevne sovjetiske borger hadde mye mindre muligheter til å sjekke sannhetsinnholdet i nyheter fra utlandet enn fra Sovjetunionen. Emigranter som understreket at de leste mellom linjene i innenriksnyheter aksepterte likevel en god del av regimets propaganda om Vesten (Bauer et al. 1961:145). Forfatterne tar for seg flere typiske påstander fra det sovjetiske propagandaapparatet om Vesten og USA og presenterer emigrantenes synspunkt på de forskjellige påstandene (Bauer et al. 146-153). Jeg har nedenfor gjengitt disse i kortform for å vise hvordan propagandaens verdensbilde påvirket sovjetborgerne:

1. «Amerika (og det kapitalistiske Vesten generelt, men i mindre grad) er aggressivt og innstilt på verdensherredømme». Undersøkelsen viser at dette synet var etablert hos det absolutte flertall av sovjetiske borgere. Ideen om at Amerika skulle være så aggressivt mistet sin mening for de fleste sovjetiske emigranter. De anså heller Sovjetunionen som den mest aggressive part.
2. Man respekterte Amerika for dets teknologi, dets materielle overlegenhet og produksjonskapasitet. Og på sikt var det et mål for den sovjetiske økonomien å ta igjen og gå forbi den amerikanske produksjonen.
3. «Kapitalismen er et dekadent sosioøkonomisk system som bare overlever ved å utnytte arbeiderne og under den kunstige stimulansen av våpenproduksjon». Emigrantenes oppfatning av kapitalistisk dekadanse ble stort sett ødelagt ved kontakt med vestlig levestandard.

4. «Levestandarden for den jevne borger i vestlige land er lavere enn levestandarden i Sovjetunionen». Regimet kunne forklare det ved å hevde at den høye amerikanske produksjonskapasiteten ikke kom den jevne innbygger til gode. Mange, men trolig ikke et flertall av sovjetborgerne, aksepterte denne påstanden. En ung ingeniør sa: «I saw that people lived very badly in the Soviet Union, but I heard on the Soviet radio that the workers in England and America lived even worse... they died of hunger, etc. Consequently, I thought that people in the Soviet Union lived better than any other people did» (Bauer et al. 1961:149). Emigrantene endret oppfatning når de kom til Vesten, og var enige om at levestandarden der var høyere enn i Sovjetunionen.

5. «Amerikanere er «materialistiske» og mangler åndelige verdier». Dette var en vanlig påstand i sovjetisk propaganda for å stimulere til sosiale motiver i Sovjetunionen og få folk samarbeidsvillige for et minimum av materielle goder samtidig som påstanden ufarliggjorde eventuell informasjon om Vestens levestandard som måtte sive gjennom jernteppet. Mange emigranter endret ikke oppfatning på dette punktet etter at de kom til Vesten.

6. «Folk fra Vesten er «svake» og tåler ikke så mye som oss». Den høye levestandarden i Vesten (selvmotsigelse jfr. punkt 4) og avhengigheten av teknologi skulle skape fysisk svake mennesker og ikke utvikle den samme evnen til å tåle fysiske og psykiske vanskeligheter som hos det sovjetiske folk. Ideen om at folk fra Vesten er svake ble kraftig svekket hos emigrantene. Men de fortsatte å hevde at det sovjetiske folk var flinkere til å overvinne problemer gjennom sin evne til å improvisere, problemer de mente folk fra Vesten var avhengige av sin teknologi for å mestre.

7. «Ikke alle blir behandlet likt i Amerika. Visse raser og etniske grupper blir diskriminert». Sovjetisk propaganda brukte rasemotsetninger i USA for det de var verdt. Den lyktes i å skape et bilde av et rasistisk land, særlig blant de mest utdannede gruppene som var blitt utsatt for mest propaganda. En emigrant som var kommet til Vest-Europa sa: «In the Soviet Union all races and colors are treated equally. This is much better than the unequal treatment in the United States given negroes» (Bauer et al. 1961:153). Dette forenklete synet ble modifisert etter kontakt med livet i Amerika.

Rundt tretti år senere beskriver David Shipler (1983:358-359) en sovjetisk befolkning som fremdeles ser verden i propagandaens enkle svart-hvite mønster. «Russians' propaganda plays to their natural affinity for order, planning, and authority, magnifying the discord of American life. And while some Russians suspect that their newspapers and television exaggerate American problems, the official themes of distaste find fertile and receptive ground in the population at large». Det skrev han basert på egne erfaringer og erfaringer gjort av amerikanske guider som hadde arbeidet på utstillingene til USIA (United States Information Agency) i

Sovjetiske byer. Guidene kunne rapportere om en generell overbevisning om at ingen andre enn millionærer kunne kjøpe det ganske ordinære interiøret og de elektriske apparatene som var utstilt. Russerne kunne heller ikke tro at arbeidsledige ikke sultet på gatene, og de var overbevist om at folk som ikke var rike døde fordi de ikke kunne betale for medisinsk behandling. De så for seg et liv fullt av usikkerhet og trodde alle amerikanere gikk rundt med magesår fordi de fryktet å bli arbeidsledige hvilken dag som helst. «Here I feel secure», sa en ung kvinne, «I know I will never starve. In the U.S. I could have a lucky day and an unlucky day». Russerne var overbevist om rasismen i Amerika og de svartes elendige kår, og de forbandt svarte med kriminalitet. Carl Lee, en svart guide på utstillingen sa følgende bare halvt spøkende: «They think slavery just ended about five years ago». Videre sa han: «They are also absolutely surprised that there are middle-class blacks. They don't believe I'm black - they think it's a trick. They have a really warped view of it, and they're all sure they know the truth». Selv beskriver Shipler et diskusjonsmøte med unge komsomolere slik:

I invited them to ask me questions. Somebody began with a vague one on the state of the world. I said I thought both superpowers were playing a dangerous game by selling arms and competing for influence in the third world, magnifying local conflicts and doing nobody, least of all local people, any good. The reaction to this was shocked and indignant, utter disbelief that I was equating the United States with the Soviet Union. The United States was doing those things, several youngsters asserted, but not we Russians. A boy [...] lashed out: «The United States is an imperialist power that sucks the blood from smaller, weaker countries, taking their harvests and giving them nothing. The Soviet Union, by contrast does what it does to help those countries.» [...] The boy countered that the Soviet Union got nothing in return for its help, except sometimes ingratitude. Look at Egypt, he said, which turned away and rejected the aid. [...] My simple effort to maintain that neither of our countries always acted out of the noblest of motives ignited an astonishment and rage that swept the entire room, twisting the youngsters' faces into hurt and anger. Unwittingly I had challenged a most fundamental vision of a world divided neatly into good and bad, and the teenagers and adults were each struggling, fighting to regain that vision and keep it intact. (Shipler 1983:127-128)

Men M. I. Skulenko understreker at ikke all anti-vestlig propaganda var like vellykket. Sovjetisk presse, radio og tv brukte store krefter på å motvirke ideer og teorier som vestlige massemedia prøvde å spre i Sovjetunionen. Særlig gjaldt det teorier om avideologisering, «konvergens» (fusjon av kapitalisme og sosialisme),

«industrisamfunnet», «teknologisamfunnet» osv. Det bør imidlertid bemerkes, sier Skulenko, at slik kontrapropaganda ikke sjelden virket mot sin hensikt. Ønsket om å yte motstand mot fremmed ideologisk påvirkning tiltrakk offentlighetens oppmerksomhet mot synspunkter og ideer som det overveldende flertallet av befolkningen ikke ante noe om før kontrapropaganda-kampanjen. Den såkalte «уничтожающая критика» virket i praksis som en ufrivillig reklame for disse teoriene (Skulenko 1990:146).

5.3.3 Interesse for ideologi og politikk

Jeg har ovenfor skrevet at sovjetborgere flest var ureflekterte og passive i forhold til sitt eget politiske system, at de ikke var opptatt av demokratiske reformer, at misnøye med regimet ikke ga seg utslag i systemkritikk, men i kritikk mot konkrete personer, og at deres innstilling til politikk var karakterisert av en vi-dem holdning. På samme måte ser ikke sovjetborgere flest ut til å ha vært spesielt interessert i verken ideologi eller politikk.

Richard Stites (1992:207) skriver at turister som kom til Sovjetunionen halvveis hadde forventet å se innbyggerne gående med *Das Kapital* under den ene armen og *Krig og fred* under den andre; de forventet å finne en hel nasjon opptatt av ideologi, politikk og finkultur. Men, som Stites sier: «Anyone who stayed there for more than a day would, if attentive, have seen that most people cared nothing - or less than nothing - about Marx [...]». Shipler (1983:258) er av samme oppfatning og skriver at: «As politics permeates all spheres of life, it grows mundane and unimportant, like background music in a restaurant».

Det ser ut til å være ganske sikkert at sovjetborgerne følte at de hadde liten eller ingen innflytelse på sovjetisk politikk. Livshistoriene til emigrantene i Harvard-prosjektet etterlot liten tvil om at de fleste av dem hadde vært misfornøyde med mange aspekter i sin livssituasjon. Men de samme livshistoriene viste også at de fleste borgere av Sovjetunionen følte seg hjelpeløse i møte med statens makt og bare ønsket å leve i fred (Bauer et al. 1961:252). White skriver at et resultat av Stalins

jernharde styre var følelsen av maktesløshet i forhold til politiske myndigheter. Dette var en holdning som hadde eksistert lenge før Stalin, men det ville være rart om ikke Stalins brutale styre, selv etter russisk målestokk, hadde forsterket den. Undersøkelser av sovjetiske emigranter understøtter hypotesen. To tredeler av de spurte mente at ikke engang partimedlemmer kunne ha noen effektiv innflytelse på partiets interne arbeid, og blant emigrantene med høyere utdanning var det enda flere som forfektet dette synspunktet, 92% (White 1979:110). Jeg tror det er rimelig å anta at en følelse av å ikke ha noen reell innflytelse må ha redusert interessen for politikk.

Det kan synes som et paradoks at den overveldende majoritet av den sovjetiske befolkningen var upolitisk når de levde i et så politisert samfunn. Både utdanningssystemet og massemedias innhold var politisert, men det er ikke dermed sagt at det resulterte i en politisert befolkning. Tvert imot, hevder Walter Connor, den viktigste effekten av - og muligens hovedformålet med - den offisielle sosialiseringen var for det første å forsikre offentligheten om at det ikke var noen store innenrikspolitiske spørsmål igjen i Sovjetunionen (siden disse hadde blitt korrekt løst av partiet), og for det andre å definere sosiale og økonomiske spørsmål som boligpolitikk, fastsettelse av inntekter, miljøvern og adgang til utdanning, som ikke-politiske temaer for å ufarliggjøre diskusjoner om dem (Connor 1975:23). Hvis dette virkelig har vært et mål for myndighetene, kan det virke som om de lyktes ettersom diskusjoner om slike temaer for de aller fleste sovjetborgeres vedkommende verken førte til systemkritikk eller erkjennelse av at politiske forandringer kunne være nødvendig for å løse problemer på disse områdene.

Flere forskere har konkludert med at de sovjetiske myndighetene til tross for sitt uttrykte ønske om en politisk velinformert og ideologisk overbevist befolkning sannsynligvis var fornøyd med at befolkningen var relativt uinteressert i både ideologi og politikk. Walter Connor påpeker at til tross for klagene fra *Agitprop* over massenes dårlige ideologiske trening, lave politiske bevissthetsnivå osv., var det sovjetiske lederskapet sannsynligvis ganske fornøyd med å ha en så føyelig befolkning som krevde liten bruk av maktmidler for å holdes i tømme (Connor 1975:23). For, som flere forskere har kommentert, en selvstendig tenkende

befolkning med stor interesse for, kunnskaper om, og tro på marxismen ville både ha vært vanskelig å styre og kunne lettere ha blitt desillusjonert.

Skulenko skriver som nevnt ovenfor at folks politiske bevissthet holdt seg på et nivå preget av primitive og forenklete forestillinger. Det er rimelig å tro at akkurat det ikke plaget partiet i nevneverdig grad, fortsetter han, hvilket følgende faktum vitner om. Fra 1920-tallet hadde det vært populært på arbeidskollektiver og skoler å spille et politisk rollespill kalt *politboj*. Spillerne ble delt inn i to eller flere grupper som skulle representere hvert sitt politiske syn, for eksempel kunne de bli delt inn i kapitalister, arbeidere, bolsjeviker og sosialdemokrater. Deretter ble det arrangert diskusjoner mellom gruppene om forskjellige aktuelle temaer, og hver gruppe skulle prøve så godt de kunne å forsvare standpunktene til sin gruppe. Denne formen for politisk opplysning ble født midt blant folk og høynet det politiske nivået, stimulerte selvstendig tenkning og gjorde folk bedre i stand til å delta i diskusjoner. Men i Stalin-tiden begynte man å anse slike rollespill som upassende og til og med skadelige. Et vedtak i partiets sentralkomite fra 19. april 1943 fordømte det de kalte «ПОЛИТИЧЕСКАЯ САМОДЕЯТЕЛЬНОСТЬ» og beordret partiorganisasjonene til straks å avskaffe *politboj* og lignende rollespill som ikke var «karakteristiske for bolsjevismens form for propaganda» (Skulenko 1990:148).

Også Bauer, Inkeles og Kluckhohn (1961:36-37) mente at myndighetene så det formålstjenlig at befolkningen ikke var for interessert i ideologien. De refererer en annen undersøkelse som påpekte at: «Nobody inside the Soviet Union expects the loyal citizen to believe in Marxism in the same way as he believes in the suitability of sowing a certain crop at a certain time of the year. Earnest foreign Marxists who have settled in the USSR have had to discover this fact at their own expense and the price they had to pay was considerable». Og de legger selv til at: «Indeed, literal and complete belief would be an actual danger to the working of the system, for such belief leads to «idealist disillusionment» and disaffection».

5.3.4 Konform politisk aktivitet

Det er helt klart at sammenlignet med før revolusjonen lyktes det kommunistene i betydelig grad å dra store deler av befolkningen med i ulike former for konform politisk aktivitet.

Medlemskap i Oktjabrjata var stort sett automatisk og inkluderte nesten hele aldersgruppen 7-10 år, en overveldende majoritet av alle mellom 10 og 14 år var medlem av Pionerene og rundt halvparten av alle i aldersgruppen 14-28 år var medlemmer av Komsomol (Roeder 1988:120). På slutten av 70-tallet var cirka 9% av den voksne befolkningen medlem av partiet, og over 99% stemte på partiets kandidater ved hvert valg. Omfanget av det sosiopolitiske arbeidet økte betraktelig i løpet av sovjetperioden. En undersøkelse fra begynnelsen av 20-tallet viste at en gjennomsnittlig mannlig arbeider brukte rundt 2,9 timer i måneden på sosiopolitisk virksomhet, mens en gjennomsnittlig kvinnelig arbeider brukte rundt 1,42 timer i måneden. Tilsvarende tall for slutten av 60-tallet var 1,5-6 timer i uken for menn og 0,9-3,5 timer i uken for kvinner. Samtidig skjedde det en forskyvning i innholdet. Fra å være fullstendig dominert av passiv virksomhet som deltagelse på møter og demonstrasjoner på 20-tallet, hadde andelen passiv virksomhet ifølge en undersøkelse i Ural i 1966 sunket til tre tideler av den totale virksomheten. De resterende syv tideler utgjorde aktiv virksomhet, *obsjtsjestvennye porutsjenija*, som for eksempel organisasjonsarbeid i en fagforening eller fabrikkomite (White 1979:89-90).

Men langt fra alle deltok i konvensjonell politisk aktivitet (se kapittel 4). Sovjetisk forskning bekrefter at iallfall halvparten av den voksne befolkningen ikke var særlig aktiv i det offentlige liv. Et mye smalere lag av aktivister enn det som sovjetisk teori foreskrev deltok i politikken i Brezjnev-perioden, skriver forskerne Bahry og Silver. Sovjetunionen opplevde en form for politisk spesialisering blant sine innbyggere som er vanlig i industrialiserte land til tross for statens krav om universell deltagelse i offentlig godkjente aktiviteter (Bahry og Silver 1990:840). Men selv om aktiviteten kanskje ikke var så høy som ideologien krevde, var den likevel mye høyere enn den noensinne hadde vært tidligere.

Hvorfor deltok så folk i det offentlige liv? De fleste vestlige forskere har konkludert med, og mange besøkende i Sovjetunionen har observert, at sovjetborgerne flest var kjennetegnet av mangel på entusiasme overfor myndighetenes krav om deltagelse i politiske aktiviteter. Ifølge de samme vestlige forskerne utførte den typiske sovjetborger sine borgerplikter for en stor del av rituell vane og under både direkte og mer indirekte press for å virke lojal mot regimet (DiFranceisco og Gitelman 1984:607). Det er klart at deltagelse i enkelte politiske aktiviteter var tvungen og sa lite om folks interesse for politikk, følelse av personlig innflytelse, tro på medmennesker eller støtte til partiets normer. Blant disse hører medlemskap i Komsomol, fagforeninger og stemmegivning ved valg (Bahry og Silver 1990:837). Det er også på bakgrunn av ovenstående diskusjon i kapittel 4 om propagandaens problemer rimelig å anta at heller ikke sosiopolitisk arbeid (*obsjtsjestvenno-polititsjeskaja rabota*), som ble definert som «selvmotivert deltagelse i arbeidet med å bygge et sosialistisk samfunn uten tanke på materiell belønning», sa så mye om de fleste involvertes politiske oppfatning. Sosiopolitisk arbeid omfattet aktiviteter som å delta på møter og konferanser, være medlem av fabrikk- eller fagforeningskomiteer, lage veggaviser på arbeidsplassen, undervise i partiets utdanningssystem og arbeide som ubetalt ekstramannskap hos politiet (*druzjinnik*), men var nok i realiteten i de fleste tilfeller langt fra selvmotivert. Partimedlemskap, derimot, var en langt bedre målestokk på ekte engasjement, men det er naturlig å anta at mange meldte seg inn i partiet for å forbedre sine karriereutsikter. Breznev advarte i hvert fall den 25. partikongress mot slike karrierejegere (White 1979:88).

Likevel er det ting som tyder på at også personlig interesse er en del av årsaken til deltagelsen i det offentlige liv, iallfall blant de *mest aktive*. Donna Bahry (1987:82) skriver basert på materialet fra SIP at konform politisk deltagelse syntes å skyldes en kombinasjon av jobbforventninger, personlig motivasjon og en følelse av innflytelse (over gruppens eller organisasjonens aktiviteter, ikke i politikk på toppnivå), generasjonstilhørighet og utdanning. Press på arbeidsplassen ledet til politisk aktivisme, spesielt i ansvarsfulle stillinger, og også materielle privilegier bidro til slik

aktivitet. Men ikke bare ytre press og materiell belønning var medvirkende årsaker. Personlig interesse og oppfatning av organisasjonen man var med i spilte også en viktig rolle.

I en annen artikkel basert på SIP deler forskerne Donna Bahry og Brian Silver (1990:821-847) samlebegrepet samfunnsdeltagelse (*civic/public/political activism/participation/activity*) i fire: illegal politisk aktivitet, kontakt med tjenestemenn eller media, konvensjonell *politisk* aktivitet, og konvensjonell *sosial* aktivitet. I konvensjonell sosial aktivitet inngår aktiviteter som i realiteten ikke har så mye med politikk å gjøre, som foreldrekommissjoner, huskommissjoner, vitenskapelig-tekniske foreninger, fortidsminneforeninger, DOSAAF (*Dobrovolnoe Obsjtsjestvo Sodejstvija Armii, Aviatsii i Flotu*) og andre foreninger. Disse står i motsetning til mer «politiserte» aktiviteter som valgarbeid, deltagelse i folkemilitsia, folke-domstol, partiet eller sovjeter, aktiviteter som også var av spesielt stor viktighet for individer som ønsket å fremskynde karrieren sin. Hensikten med denne inndelingen var å finne ut om bildet av den sovjetiske befolkningen som en relativt likegyldig masse som føyelig men passivt etterkom myndighetenes krav om et minimum av samfunnsaktivitet stemte. Skyldtes den politiske deltagelsen nesten utelukkende tvang, ønske om konformitet og jakt på personlige tjenester fra offentlige tjenestemenn, som flere statsvitere har hevdet, eller var personlig overbevisning og engasjement en viktig faktor? Undersøkelsen svarer bekreftende på dette siste spørsmålet. Ikke alle former for politisk deltagelse var tvungne. Deltagelsen var ikke så blottet for ekte engasjement og følelser som mange har hevdet. Personlig overbevisning og interesse spilte en avgjørende rolle i valg av samfunnsaktivitet og aktivitetsnivå i Sovjetunionen som alle andre steder. Det betyr ikke at aktivistene var fornøyd med systemet eller fornøyd med kanalene for politisk deltagelse, men at individuelle forskjeller spilte en større rolle enn enkelte forskere har hevdet (Bahry og Silver 1990:828). Undersøkelsen konkluderer med at den store bredden av offentlige organisasjoner i Sovjetunionen, muligheten til selv å velge hvilken organisasjon man ville tilhøre, hvor aktivt man ville delta, og muligheten til å velge å ikke delta i det hele tatt, medførte at individuelle holdninger spilte en rolle for hvor aktive borgerne ble (Bahry og Silver 1990:822-823).

Et faktum som bekrefter resultatet av denne undersøkelsen er mønsteret av aktiv politisk deltagelse etter Sovjetunionens oppløsning. Ifølge undersøkelsen skulle man anta at personer som var aktive før demokratiseringen er overrepresentert blant de «nye» aktivistene. De skulle utgjøre et mindretall av befolkningen, mens flertallet skulle benytte sjansen til ikke å engasjere seg i politikk. Intervjuer med «nye» aktivister viser at de fleste av dem hadde vært politisk aktive før Gorbatsjov, enten som konvensjonelle aktivister eller, i noen tilfeller, som dissidenter. Og intervjuer med sovjetiske sosiologer og de samme nye aktivistene antyder at aktivistene ikke utgjør mer enn 5-10% av befolkningen (Bahry og Silver 1990:841-842).

Undersøkelsen viser at selv med sosial bakgrunn tatt i betraktning, var personer med sterkere følelse av personlig innflytelse, større interesse for politikk, større tiltro til medmennesker og støtte til prinsippet om at statens rettigheter går foran borgerrettigheter mer involvert i konvensjonelle politiske aktiviteter. Aktivister i konvensjonelle politiske organisasjoner støttet i gjennomsnitt myndighetenes verdier i større grad enn ikke-aktivister. Men støtten til ulike prinsipper varierte likevel. Det offentlige helsevesenet og den statlige kontrollen over tungindustrien var populære, mens entusiasmen overfor det kollektive landbruket, statens restriksjoner på retten til å streike og bruken av boligtillatelser for å redusere flyttestrømmen inn til byene var betraktelig mindre. Det viste seg også at konvensjonell og ukonvensjonell politisk aktivisme ikke var gjensidig utelukkende: noen personer, spesielt blant den yngste generasjonen, var engasjert i begge. Også konvensjonell sosial aktivitet avhang av individuell motivasjon, men her var politiske motiver mindre viktige; sosiale aktivister hadde ikke spesielt stor interesse for politikk og uttrykte ikke spesielt stor støtte til prinsippene om statlig kontroll over borgerrettigheter og økonomi (Bahry og Silver 1990:835-836,839).

Det er vanskelig å si hva som er årsak og hva som er virkning når det gjelder sammenhengen mellom konvensjonell politisk deltagelse og følelse av innflytelse i samfunnet. En sterkere følelse av personlig innflytelse kan føre til økt deltagelse, men deltagelse kan også gi folk en følelse av makt og innflytelse, selv om de ikke kunne påvirke topplederne eller politikken de førte. Forskerne finner det rimelig å anta at begge deler påvirker hverandre. Aktivister i sosiale organisasjoner var mest

tilbøyelige til å mene at folk som dem selv kunne påvirke arbeidet i sin egen gruppe. Aktivister i mer rene politiske organisasjoner, som partiet eller sovjeter, følte at deres grupper ga færre muligheter til å øve innflytelse (Bahry og Silver 1990:836). Men det er godt mulig at nettopp følelse av makt hadde stor betydning for både politisk og sosial aktivitet. Sovjetborgerne hadde kanskje ikke muligheten til å forandre institusjoner eller ledere, men de hadde fremdeles muligheten til å glede seg over fordelene ved å ha makt over andre. I et samfunn hvor så mange beslutninger kom ovenfra, kunne muligheten til selv å være en liten sjef dra folk inn i mindre politiske roller (Bahry og Silver 1990:825).

Jeg vil tilføye at det ikke er en følge av undersøkelsen at personer med høyere utdanning var mer velvillig innstilt til myndighetenes normer enn andre. De fleste politiske aktivister hadde høyere utdanning og gode jobber, men det er ikke nødvendigvis slik at de fleste med høyere utdanning var politiske aktivister. Selv om et flertall av de politiske aktivistene (som undersøkelsen påstår var mer regimevennlige) hadde høyere utdanning, kan et stort flertall av alle personer med høyere utdanning ha tilhørt den mer passive (og mer kritiske eller likegyldige) majoriteten av befolkningen.

5.3.5 Avvikende politisk aktivitet

For borgere av et land som Sovjetunionen var kostnaden forbundet med ikke-godkjent politisk aktivitet stor: tap av jobb, tap av studieplass, fengsling eller psykiatrisk sykehus, mens den potensielle fortjenesten var liten. Dette bidro selvfølgelig til at mange som ellers ville ha engasjert seg, foretrakk et trygt apolitisk liv fremfor et risikofyllt liv som dissident. Men på bakgrunn av materialet fra Harvard-prosjektet fant man også en annen årsak. Blant grunnene til at misnøyen med regimet så sjelden slo ut i aktiv motstand mot regimet var ikke bare bruken av angiveri og trusselen om aksjoner fra det hemmelige politi, men også partiets totale kontroll over alle former for massemedia. Misnøye med regimet ble effektivt tiet i hjel i media slik at det var liten sjanse for at man visste hvordan andre tenkte og følte. Mange emigranter fortalte at det var først etter at de hadde forlatt Sovjetunionen at de skjønnte hvor mange andre som også var kritiske til regimet. Så lenge de var i

Sovjetunionen virket det som om de var alene om å ha slike holdninger siden alle andre var så flinke til å skjule hva de mente, og siden media fremstilte sovjetborgere som enten entusiastiske og lojale eller som farlige, kriminelle kontrarevolusjonære spioner og sabotører (Bauer et al. 1961:263).

Hvem var det så som deltok i avvikende politisk aktivitet? Det kan være nærliggende å tro at personer som hadde opplevd overgrep mot seg selv eller sine nærmeste ville gjøre det. Men samme undersøkelse fra 50-tallet viste at visse traumatiske hendelser, som å bli arrestert, hadde mindre effekt enn man kunne forvente. Arrestasjoner hadde så godt som ingen innvirkning på en persons generelle politiske holdninger og verdier. Individene generaliserte ikke sine erfaringer til det punkt at de revurderte sin oppfatning av samfunnet de levde i eller ønsket å leve i. Men arrestasjoner hadde den virkning at de økte intensiteten i den fiendtlige holdningen til de personene som faktisk satt ved makten (Bauer et al. 1961:252-253). 30 år senere, i SIP, så imidlertid emigrantenes evne til å generalisere erfaringene fra ett tilfelle til samfunnssystemet ut til å være bedre. Emigranter som hadde opplevd politiske arrestasjoner i familien, ville med større sannsynlighet delta i avvikende politisk aktivitet selv. Dette kan indikere virkningen både av politisk sosialisering innad i familien og virkningen av de sanksjoner som kunne ramme familiemedlemmer av den arresterte nettopp fordi de var i samme familie. Politisk misnøye gikk i arv (Bahry 1987:86).

Emigrantundersøkelsen SIP viste også at det særlig var unge mennesker som var involvert i avvikende politiske aktiviteter. Reformene satt i verk etter Stalin-tiden for å mobilisere til økt deltagelse i konforme politiske organisasjoner lyktes, skriver Bahry. Men paradoksalt nok var de mest mobiliserte generasjonene også de mest ukonvensjonelle. Uansett aktivitet, fra ikke godkjente studiegrupper til distribusjon og lesing av *samizdat* eller *tamizdat*, fra åpne protester og streiker til ikke å stemme ved valg, var det dobbelt så stor sannsynlighet for at emigrantene som ble voksne etter krigen, og spesielt etter Stalin, deltok i slik aktivitet som at emigranter fra eldre generasjoner gjorde det. Og selv om majoriteten av alle generasjoner lyttet til både sovjetiske og vestlige radiostasjoner i løpet av den siste normale perioden i

Sovjetunionen, var det slik at jo yngre en person var, jo mer lyttet vedkommende til vestlige stasjoner (Bahry 1987:85-88). Blant den mobiliserte generasjonen var unge, velutdannede og suksessrike mennesker de aller mest «mobiliserte». De oppga å tilhøre de «rette» sosiale og politiske organisasjoner, og de deltok i høyere grad enn mindre suksessrike og mindre utdannede personer av deres egen generasjon. Likevel var det størst sannsynlighet for at nettopp disse deltok i ukonvensjonell politisk adferd (Millar 1987:28). De yngste generasjonene sto i sterk kontrast til dem som ble voksne under Stalins utrenskninger på 30-tallet. Disse hadde lært farene ved «regimefiendtlig aktivitet» altfor godt, og deltok i betraktelig mindre grad enn både yngre og eldre generasjoner. Den høyere graden av politisk avvik kan tyde på at generasjonen født i 1941-60 enten hadde mindre frykt for myndighetene eller andre forventninger til regimet. Undersøkelsen tyder på begge delene, skriver Bahry. Generasjonene som vokste opp etter Stalin, og særlig de med mest utdannelse, var mer optimistiske når det gjaldt å unngå trøbbel med KGB (Bahry 1987:85-89). Men samtidig var det nettopp disse som var mest tilbakeholdne med å si sin mening offentlig. En annen emigrantundersøkelse viste at jo mer utdannelse man hadde, jo mer hemmet følte man seg i å uttrykke sine politiske meninger åpenlyst (DiFranceisco og Gitelman 1984:608).

Det ser heller ikke ut til at yrkesvalg spilte noen rolle for avvikende politisk aktivitet. Effekten av arbeidsplass ser ut til å ha vært asymmetrisk, den tilskyndet konform aktivisme, men forhindret ikke nødvendigvis ukonvensjonell politisk aktivitet. Heller ikke syntes emigrantenes materielle privilegier, hverken reelle eller den personlige oppfattelsen av dem, å ha hatt noen virkning på politisk avvik (Bahry 1987:87).

Det er altså ting som kan tyde på at mobiliseringen til konforme organisasjoner hadde negative konsekvenser for myndighetene. Mobiliseringen av befolkningen til konforme organisasjoner lyktes, skriver Bahry, men denne deltagelsen kan ha skapt forventninger om en innflytelse i samfunnet som disse organisasjonene ikke kunne innfri (Bahry 1987:89).

5.3.5.1 Uoffisielle informasjonskilder

En sovjetisk samfunnsviter har kommentert at folk ikke var mettet med informasjon, faktisk ville de ha mer. Informasjonskildene de brukte var både offisielle og uoffisielle. Når offisielle kilder ikke tilfredsstilte behovet, fikk man informasjon fra venner og kjente eller fra utenlandsk radio (Remington 1988:189).

Hvem var det så som ikke syntes at offisielle nyhetskilder var nok, og hva skyldtes det? En sovjetisk undersøkelse utført av sosiolingvisten Tamara Dridze, gjengitt i 1975 i *Sotsiologitsjeskie issledovanija*, så på kognitive barrierer mot forståelse av innholdet i massemedia. Det viste seg at bare 12% av de undersøkte forstod hver artikkel helt og fullt. Til sammen manglet nesten 40% kunnskap som var avgjørende for å forstå innholdet, enten fordi de ikke var kjent med terminologien som ble brukt, eller fordi de ikke kunne lese teksten ordentlig. Dridze fant en sammenheng mellom forståelse og yrke. Over halvparten av den beste gruppen (de som hadde et godt ordforråd generelt, god kjennskap til terminologien som ble brukt og som var i stand til å forstå innholdet i teksten) bestod av medlemmer av intelligentsiaen som ikke jobbet innen produksjon. Blant arbeiderne var det hele 90% som manglet kunnskaper til å forstå tekstene ordentlig. Tendensen til å basere seg på informasjon fra venner og kjente for å utfylle og erstatte informasjon fra media kan derfor ha vært en følge av den lave kapasiteten til å forstå tekster i media som så ut til å eksistere særlig blant arbeidere (Remington 1988:197).

Men når det gjelder personer med høyere utdanning, var neppe manglende forståelse hovedårsaken. Remington (1988:190-193) refererer til en sovjetisk spørreundersøkelse fra Leningrad i 1978-80 som stilte spørsmålet: «Fra hvilke kilde(r) skaffer du deg informasjon om lokale hendelser?» Det er interessant, skriver Remington, å se hvordan disse kildene fordelte seg på sosial status, her målt som en kombinasjon av yrke og utdanning. Istedenfor å synke, økte tvert imot prosentandelen av dem som oppga venner, kolleger, naboer og bekjente som en nyhetskilde blant grupper med høye kvalifikasjoner eller høy status. Dette er ikke på noen måter et avvikende resultat, fortsetter han, andre sovjetiske undersøkelser har vist det samme. Han finner det derfor rimelig å slutte at å bruke medmennesker som kilde til nyheter reflekterte et behov for informasjon som ikke ble dekket av offisielle nyhetskanaler,

en hypotese som også Inkeles og Bauer fremsatte på grunnlag av Harvard-prosjektet. At man ikke syntes at offisielle kilder var tilstrekkelig kan skyldes at man innså at det ikke var alle typer informasjon disse kildene hadde lov til å bringe og/eller det kan skyldes at man var skeptisk til det som *ble* presentert. Remington konkluderer iallfall basert på en sovjetisk undersøkelse av hvor partitjenestemenn i Stavropol hentet informasjon fra, at det så ut til å skjule seg en underliggende troverdighetskala bak svarene. Mest troverdig oppfattet man informasjon som man hadde fått ved å snakke med enkeltpersoner ansikt til ansikt. Formelle, organiserte offisielle informasjonskanaler fant man minst troverdig. ««Officialness» (*kazennost*) stands in inverse proportion to credibility» (Remington 1988:195).

Sammenheng mellom høyt utdannings- og kunnskapsnivå på den ene siden og en mer kritisk holdning til media på den andre er blitt rapportert i flere studier. En interessant bekreftelse på problemet som «den intellektuelle mediabruker» skapte, kom i en undersøkelse fra 1980 av 3600 hviterussere plukket ut for å representere hele den yrkesaktive befolkningen. Forskeren kom til den konklusjon at de mest aktive mediabrukerne ikke lenger var tilfreds med bare offisielle nyhetskilder, og i stedet tilfredsstilte sitt informasjonsbehov på andre måter, inkludert «ideologisk fiendtlige kilder», som for eksempel utenlandsk radio og *samizdat*. Remington konkluderer med at mer utdanning økte sjansen for at et individ ville konsumere mer informasjon fra media, være kritisk til media og søke informasjon andre steder. Men han presiserer at det er misvisende å anta en direkte sammenheng mellom utdanning og holdninger uten å ta hensyn til en mellomliggende faktor som politisk ansvar. En finner nemlig store og stabile forskjeller i holdninger mellom dem som hadde posisjoner som innebar politisk ansvar, og dem som ikke hadde det, skriver han. I fravær av politisk ansvar som bandt et individ til det politiske systemet, var det en sammenheng mellom mer utdanning og bakgrunnsinformasjon og tendensen til å unngå mediens ideologiske innflytelse ved å søke informasjon fra andre kilder, også ulovlige. Dette mønsteret førte igjen til en distinkt fordeling av meninger, der det var sannsynlig at partimedlemmer, administratorer og aktivister identifiserte seg med regimet, dets interesser og de synspunkt som lederskapet hadde på forskjellige spørsmål (Remington 1988:197-203).

Remingtons konklusjon sammenfaller stort sett med William Zimmermans observasjoner basert på SIP. Zimmerman (1987:342-343) fant også at personer i ledende stillinger og personer med yrker som krevde lengre utdanning hadde betydelig større tilbøyelighet til å lytte til utenlandske radiosendinger enn andre med lavstatusyrker. Men til forskjell fra Remington fant Zimmerman at også politiske ledere hørte mer på utenlandsk radio enn andre. Økt politisk interesse og politiske verv gjorde personer fra SIP tilbøyelig til å søke informasjon fra uoffisielle kanaler, Zimmerman tror også det var representativt for den sovjetiske befolkningen i sin helhet.

5.3.6 Arbeidsmoral og produktivitet

V.N. Ivanov, direktør for instituttet for sosiologiske undersøkelser ved Vitenskapsakademiet, skrev i en artikkel i 1983 at takket være partiets økonomiske undervisning hadde 50% av tilhørerne ved bedriftskollektivene i Sverdlovskaja Oblast kommet med forslag til forbedringer av produksjonen i løpet av utdanningen; rundt 80% av tilhørerne ble aktive deltagere i diskusjoner som angikk deres arbeidsplasser (Ivanov 1983:40). Det ser likevel ut til at denne typen aktivitet og deltagelse ikke maktet å bidra til en økning av produktiviteten som tilfredsstilte sovjetlederne.

De fleste vestlige iakttagere har påpekt at produktiviteten og arbeidsmoralen blant sovjetiske arbeidere var lav. Bauer et al. (1961:259) konkluderte basert på Harvard-undersøkelsen blant annet med at den største svakheten ved systemet var det faktum at det genererte en så høy grad av misnøye og tok så dårlig vare på innbyggernes interesser, at regimet ikke kunne regne med mer enn et minimum av produktivitet og en heller lite entusiastisk oppfølging av regimets direktiver. Andre har senere anslått sovjetiske arbeideres produktivitet til mindre enn halvparten av produktiviteten til arbeidere i Vest-Europa og USA, og enda mindre sammenlignet med Japan. Mange ansatte i «white-collar jobs» så ofte ut til å gjøre så godt som ingenting (Rosenberg 1993:1). Det sentraldirigerte, byråkratiske og ineffektive økonomiske systemet var nok hovedårsaken til den lave produktiviteten i arbeidslivet, men en lav arbeidsmoral

gjorde ikke saken bedre. Forfatterne av *Ruslands Historie*, Rosenfeldt og Pape (1992, 3:213-214) skriver at til tross for de mange oppfordringer om det motsatte på propagandaplakatene, ble det stilt meget lave krav til arbeidsinnsats og -disiplin. De etter hvert svært ensartede inntekter og jobbsikkerheten virket sammen med de lave forbruksmulighetene svært lite ansporende på arbeidsinnsatsen, og toleransen overfor denne tilstanden ga seg utslag i lav arbeidsdisiplin, stor gjennomtrekk av arbeidskraft på bedriftene og en omfattende alkoholisme. Også offisielle sovjetiske kilder har fra tid til annen innrømt problemer med arbeidsmoralen. Boken *Metodika partijnoj propagandy* skrev at det fremdeles fantes kapitalistiske levninger i folks bevissthet, blant disse nevnes «et gammelt syn på arbeid» (Visnjakov et al. 1967:8) (se også nedenfor under «kommunistisk moral»).

Det ser heller ikke ut til at man lyktes med å skape et idealistisk forhold til arbeid. Ungdommen ble hele tiden fortalt at alt arbeid er like mye verdt og like viktig, at man skulle ha respekt for alle typer arbeid, og at arbeidsglede og -stolthet er og burde være den viktigste belønning for arbeid. Men til tross for propagandaens vektlegging av at manuelt arbeid var like «fint» som annet arbeid, og til tross for at propagandaen fremhevet den heroiske kroppsarbeideren, ser det ikke ut til at dette kommunistiske synet på arbeid slo igjennom. Tvert imot, James R. Millar skriver at medlemmer av arbeiderklassen i Sovjetunionen ikke hadde høyere prestisje enn i Vesten. Det var andre ting som ga status: yrke, partimedlemskap og utdanning. Høyest status hadde advokater, leger, forfattere, professorer, ingeniører og offiserer, i den rekkefølgen (Millar 1987:25). Også tidligere har vestlige forfattere bemerket det samme. Allen Kassof skrev at industrisamfunnet i Sovjetunionen hadde skapt et belønningssystem som var fjernt fra de sosialistiske idealer man lærte ungdommen i ungdomsorganisasjoner og skoler. Selv om ungdommen ble fortalt at alt arbeid er like verdifullt, fortsetter han, ble de mer påvirket av en virkelighet som ga både sosial prestisje og materielle fordeler til arbeid som krevde utdanning (Kassof 1967:494).

At den kommunistiske arbeidsmoralen ikke trengte inn hos alle, var kampanjene mot *bezdelniki* (dagdrivere) et eksempel på. *Bezdelniki* representerte motsetningen av hva regimet håpet å oppnå gjennom sin propaganda for et kommunistisk forhold til

arbeid. De før nevnte *stiljagi* tilhørte kategorien *bezdelniki*. De var urbane ungdommer som anså et liv i fritid som den eneste verdifulle måten å leve på, og de tilegnet seg vestlige klær, musikk og amerikansk slang som de så som symboler på fritid. *Stiljagi* så med forakt på arbeid, og særlig på fysisk arbeid. De var riktignok ikke representative for sin generasjon, men også på andre områder var fraværet av den arbeidsmoral man forsøkte å innprente synlig. På femtitallet var det et problem at ungdom som ikke fikk plass på universitet eller høyskole etter endt 10-årig skole, ikke ville ta seg ordinært arbeid. Og i enkelte familier, helst i privilegerte lag av samfunnet, hendte det at barn ble fortalt at hardt arbeid var under deres verdighet. En bestyrer av en sommerleir en gang på 50-tallet klaget til og med en gang på foreldrenes innblanding i arbeidsprogrammet og rapporterte at de måtte bruke lang tid på å overbevise enkelte mødre om at barna deres ikke ville få verken fysiske eller mentale skader av å vaske gulv (Kassof 1967:494-495).

5.3.7 Kommunistisk moral

Sovjetisk offisiell teori hevdet at en sosialistisk bevissthet gradvis ville utvikle seg etter hvert som mennesker født og oppvokst under det gamle systemet utgjorde en mindre og mindre del av befolkningen. Rester (*perezjitki*) av den kapitalistiske mentaliteten ville også forsvinne når sosialistiske sosiale relasjoner og sosialistisk moral utviklet seg i samsvar med fremveksten av kommunismens materielle og tekniske basis. I de siste tre tiårene Sovjetunionen eksisterte begynte den førrevolusjonære andelen av befolkningen å bli veldig liten samtidig som den teknologiske og materielle fremgangen var merkbar. En konsekvens av den offisielle teorien må derfor være at en sosialistisk bevissthet og moral skulle ha vært godt utviklet, særlig blant de unge, som skulle være aller minst berørt av gammel tankegang.

Virkeligheten var imidlertid annerledes. Det skorter ikke på bevis på generasjonsforskjeller i Sovjetunionen. Pressen meldte stadig vekk om ungdommer som opptrådte som spekulanter, ungdommer som sluttet skolen, om «*khuligany*» og kriminelle, og om unge mennesker som «la for dagen usunne holdninger» og «glemte

sine forpliktelser overfor samfunnet» (White 1979:177). Dessuten har det vært vanlig blant vestlige analytikere å vise til sovjetiske ungdommers misnøye med varemangelen og deres ønske om mer rockemusikk, miniskjørt, dongeribukser osv. som uttrykk for en generasjonsforskjell. Om dette ønsket blant ungdommen om en annen livsstil utgjorde en generasjonsmotsetning, innebar det ikke nødvendigvis noen forskjeller i politisk oppfatning mellom generasjonene. Men myndighetene var likevel bekymret fordi de var skeptiske til vestlig innflytelse generelt, og fordi de anså det som umoralsk å være så opptatt av det personlige liv og egen materiell velstand.

Klager over umoral i samfunnet fant man både i pressen og i en rekke bøker beregnet på propagandaarbeid. Som oftest ble slike fenomener forklart med at det fremdeles fantes en del kapitalistiske levninger hos det sovjetiske folk:

«Здесь и сохранившийся еще старый взгляд на труд, и частнособственнические пережитки, и противопоставление личного общественному, остатки буржуазно-феодалной и религиозной морали, и националистические пережитки» (Visnjakov et al. 1967:8).

En rekke resolusjoner ble vedtatt på slutten av 70-tallet og begynnelsen av 80-tallet som hadde til hensikt å identifisere svakheter ved det ideologiske arbeidet og foreslå tiltak som kunne rette dem opp. Ofte klaget man over nivået på ideologisk arbeid, det måtte «gjenspeile det høye kulturelle nivået dagens sovjetborgere hadde og de dertil hørende høye krav de stilte», og samtidig ble det klaget over at viktige problemer ble ignorert, sånn som griskhet, korrupsjon, uorden og svinn, drukkenskap og hærverk, byråkratisme, likegyldighet overfor medmennesker og så videre. Ofte var det de unge generasjoner man var mest bekymret over, som for eksempel på et plenums møte i Sentralkomiteen i juni 1983 viet partiets ideologiske arbeid. Tsjernenko nevnte blant annet at nivået på det ideologiske arbeidet i partiet selv måtte høynes, spesielt blant nye medlemmer, og mer oppmerksomhet måtte vies oppdragelsen av den unge generasjonen, for en viss andel av den var politisk naiv og viste tilbøyeligheter til parasittisme og forbrukermentalitet (White 1985:8). Og Donna Bahry (1987:73) har påpekt at nesten hver eneste sovjetiske studie av generasjonsmotsetninger har understreket mangler ved den politiske sosialiseringen av nye generasjoner. De unge

ble refset for smålighet, for å sette egne interesser foran kollektivet, og å foretrekke personlig forbruk fremfor arbeid for samfunnet.

Forskjellige forskere har beskrevet det moralske forfallet i Sovjetunionen. Alfred Meyer (1988:55) skriver at når det gjaldt befolkningen generelt, er det ting som tyder på at folk i økende grad orienterte seg mot private verdier: sin egen og sine barns karriere, arbeid som var lett og innebar prestisje, personlige forbruksvarer, sex og alkohol. Befolkningen viste mange andre holdninger som bekymret lederskapet: de beundret Vesten, viste liten respekt for offentlig eiendom, hadde dårlig arbeidsmoral, var uvillig til å tjenestegjøre i forsvaret, viste motvilje mot å arbeide i stillinger de ble anvist av det offentlige, og forsøkte ellers å lure seg unna lignende plikter. *Ruslands historie* påpeker betydningen av mangelsamfunnet og mangelen på følelse av fremdrift mot en bedre fremtid. Brezjnevs samfunnskontrakt gjorde mangelsamfunnet tålelig å leve i, men det maktet ikke å endre det, skriver forfatterne. Den omseggripende korrupsjon, økonomiske kriminalitet og alminnelige slendrian fikk i siste instans mange alminnelige mennesker til å lengte etter en ny Stalin-skikkelse: en fast hånd som kunne føre samfunnet ut av sumpen og gi det tilbake noe av den entusiasme og målrettethet som den litt eldre generasjon hadde opplevd i sin ungdom (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:214). Om moralen i Sovjetunionen da Gorbatsjov overtok som generalsekretær i 1985 er Rosenberg klar i sin dom:

Popular morale was low. Television and tourism made it painfully apparent that especially in comparison to Western Europe, East Asia, and North America, but also to parts of East Europe, Soviet socialism was lagging far behind. On the streets, Soviet youth displayed patent alienation and resentment. Alcoholism was a major problem; drug use was increasing. In Moscow and Leningrad, black-marketeering was a common after-school activity. (Rosenberg 1993:1-2)

Skulenko er kritisk til hele forsøket på å skape et nytt sosialistisk menneske. Tusenvis av bøker, brosjyrer, avisartikler, radio- og tv-programmer ble viet oppdragelsen av det nye mennesket. Store propagandakampanjer ble ført under slagordene «За коммунистический труд!», «Человек человеку - друг, товарищ и брат», «Личное - коллективное», «Советский народ - новая социальная общность людей», «Мы - интернационалисты» og så videre. Men om resultatet sier Skulenko:

Следует, однако, признать, что практическая результативность этих колоссальных пропагандистских усилий была минимальной, если не сказать нулевой, хотя в 60-е - 70-е гг. не раз всенародно провозглашалось, что «новая общность» окончательно утвердилась, «новое отношение к труду» привилось повсеместно, коллективизм навсегда возобладал над личными интересами, а в итоге, следовательно, сформировался «новый человек».

(Skulenko 1990:139)

Myndighetenes pompøse erklæringer om det nye mennesket samsvarte etter Skulenkos mening ikke på noen måte med virkeligheten. Men propagandaen fortsatte å slå på stortromma, og kunngjorde stadig nye grandiose resultater av den kommunistiske oppdragelsen. Dette fikk den sovjetiske publisisten L. Ovrutskij til å skrive følgende ironiske kommentar til det «nye mennesket» i tidsskriftet *Ogonjok* i 1989:

Как-то так получается, что не кто иной, как «новый человек» (подозрительно смахивающий на «снежного»), придал земле своей сходство с лунным ландшафтом, поразил русскую деревню безлюдьем, города - смогом, магазинные полки - пустотой, души - апатией. (Skulenko 1990:139)

Et trekk ved det førrevolusjonære Russlands kultur som kommunistene slett ikke klarte å forandre var forholdet mellom offentlige tjenestemenn og borgerne. Tsartidens sterkt sentraliserte og hierarkiske administrasjonsstruktur ble fortsatt og forsterket av kommunistene. Den lille manns metode fra tsartiden for å bøte på byråkratiets hardhet egnet seg derfor like godt til sovjettiden. I mangel av reell politisk innflytelse og mangel av interessegrupper hadde den jevne borger liten beskyttelse mot administrativ vilkårlighet og skjødesløs anvendelse av det som ble oppfattet som loven. Han ble overlatt til individuelle strategier som ikke kunne forandre måten politikk og lover ble vedtatt på, men som kanskje kunne gjøre at lover

og regler ble fulgt på en måte som var til hans fordel, noe som klart var i strid med kommunistenes kollektivistiske idealer. Dette var i alle fall konklusjonen til forskerne Wayne DiFranceisco og Zvi Gitelman (1984:609-618) i en undersøkelse av 1161 sovjetiske emigranter. De fant at det var en del av emigrantene som svarte at de både kunne utøve innflytelse på sovjetiske myndigheter og gjorde det. Det vanligste formålet for slik aktivitet var privat; borgerne forsøkte ikke å forandre regler eller lover, men prøvde å sørge for at disse ble fulgt på en slik måte at det kom dem selv til gode. Det gjorde de enten på formell måte ved å henvende seg til offentlige personer og institusjoner hvis oppgaver inkluderte kontrollfunksjoner, eller på høyst uformell måte ved å bruke forbindelser eller bestikkelser. Selv om mange av emigrantene valgte den første fremgangsmåten, var de fleste ikke særlig fornøyd med resultatet, og mange uttrykte skepsis til nytten av slike henvendelser. Mer tiltro hadde emigrantene til uformelle påvirkningsmåter. Da emigrantene ble spurt om hva som var den beste måten å påvirke en beslutning av sovjetiske myndigheter på, var det bare 10,4% som svarte «skrive brev til tjenestemenn» eller «utøve innflytelse gjennom partiet». Hele 35,5% svarte personlige eller familieforbindelser (*svjazi*), hvilket tyder på at sistnevnte gruppe emigranter tolket ordlyden «å påvirke en beslutning» som å påvirke gjennomføringen eller utkommet av den heller enn å påvirke beslutningsprosessen i seg selv. Videre trodde tre firedeler av alle emigrantene at minst halvparten av alle tjenestemenn i Sovjetunionen mottok gaver fra borgere som kom til dem for å få hjelp, og 60% mente at en bestikkelse kunne overtale en politimann til å overse en mindre trafikkforseelse. Når de ble spurt om den viktigste forutsetningen for å lykkes i livet i Sovjetunionen, oppga 64% «forbindelser» på enten første eller andreplass. Disse tallene tyder på at uformelle eller direkte ulovlige metoder var det første sovjetborgere tenkte på når de hadde med byråkratiet å gjøre (DiFranceisco og Gitelman 1984:610-611).

Undersøkelsen viste videre at noen byråkratier ble regnet som tilnærmet ubestikkelige, som militæret, andre trengte man ikke å manipulere fordi man kunne forvente god og rutinemessig behandling. Andre instanser igjen ble ansett for å trenge litt «smøring» for å komme frem til fordelaktige beslutninger. Dette gjaldt særlig kommisjoner som fordelte jobber til nylig ferdigutdannede studenter og

inntakskomiteer ved universiteter og andre høyere læreanstalter. Man kunne enten gå til den aktuelle instans og be om særskilt behandling, eller man kunne tilby tjenester i bytte: tjenester, innflytelse eller penger. Hvordan en sovjetborger oppførte seg i kontakt med byråkratiet og hva han tilbød av gjenytelser, avhang sterkt av hans utdanning og hvilket byråkrati det var snakk om. Folk med høyere utdanning hadde større tilbøyelighet til å ville påvirke byråkratiet, og til å bruke forbindelser til å gjøre det. Folk med mindre utdanning var ikke så sikre på sin evne til å påvirke byråkratiet, men når de først prøvde på det, var det helst ved hjelp av gaver eller pengebestikkelser til offentlige tjenestemenn (DiFranceisco og Gitelman 1984:611-612). Holdningen og atferden til emigrantene, og trolig også den sovjetiske befolkningen forøvrig, var altså det forfatterne kaller «clientelistic» og orientert mot private interesser stikk i strid med regimets nominelt demokratiske struktur og kollektivistiske normer.

Også andre undersøkelser har vist at bruk av bestikkelser og kontakter var vanlig blant sovjetborgerne. Basert på materiale fra SIP fant William Zimmerman (1987:349-351) at jo nærmere man kom nåtiden, jo mer sannsynlig var det at emigrantene sa at de brukte bestikkelser, *vzjatki*, eller kontakter, *blat/proteksija*, for å få sin første jobb. Man kunne tenke seg at de som emigrerte også helst var blant dem som brukte bestikkelser eller kontakter, men kontrollert opp mot de emigrantene som ikke selv deltok i avgjørelsen om å reise, viste det seg ikke å være tilfelle. Også når det gjelder å prøve å unngå militærtjeneste, var tendensen den samme. Antall emigranter som forsøkte å slippe unna økte jevnt med tiden.

Mitt inntrykk er at man i Sovjetunionen skapte en negativ variant av kollektivismen: hver og en tenkte på seg og sine, var lite interessert i å gjøre noe for fellesskapet, men var misfornøyd med at andre tjente bedre enn en selv, spesielt da lønnsforskjellene ble store under Gorbatsjov.

Den sovjetiske undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra 1989 indikerer i hvert fall at kollektivistiske verdier ikke spilte særlig stor rolle i barneoppdragelsen. 1417 sovjetiske kvinner ble spurt om hvilke egenskaper de først og fremst ville se hos sine barn, bare 6,5% av dem nevnte egenskapen «работать для общего блага» (Levada

1993:99). Undersøkelse viste også at sovjetborgerne var tilbøyelige til å mene at individuell økonomisk suksess var urettferdig. 48% av de spurte var sterkt imot at det fantes millionærer i Sovjetunionen. Ytterligere 38% var villig til å godta at det fantes millionærer bare hvis pengene ble tjent på «ærlig måte». Men forfatteren understreker at «ærlig måte» her viser til at de spurte mente at pengene skulle tjenes på alminnelig akseptert og vanlig sovjetisk måte, det vil si at alle på *en* fastsatt dag får utbetalt et forholdsvis lite og mer eller mindre likt beløp. Denne holdningen viste seg også da sovjetborgerne ble spurt om hvilke oppgaver de syntes var viktigst av de problemene landet stod overfor. Det nest hyppigste svaret var «å skape ekte rettferdighet i fordeling av inntekter uten privilegier og fordeler», hele 29% svarte det. Med hensyn til statlig inngripen for å bremse inntektsveksten for enkelte var befolkningen delt, 39% var mot, 47% for (Levada 1993:59). Denne egalitære holdningen har også andre registret. *Ruslands historie* skriver at det var en meget sterk uvilje i den brede befolkning mot de store inntekter som det ble mulig å tjene under perestrojkaen (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:213).

Men reaksjonene på mulighetene for å bli svært rik til tross, senere reaksjoner kan tyde på at de ikke skyldtes noen sterk politisk overbevisning. Fra midten av 1991, skriver Levada, begynte sovjetborgerne å bli mer positivt innstilt til privat eiendomsrett, privatisering og kapital. I april 1992 uttrykte 52% av de spurte en positiv holdning til privat forretningsdrift. I oktober samme år var bare 12% av de spurte prinsipielt imot et privat næringsliv, «частный бизнес» (Levada 1993:20).

Kom det så ingenting positivt, sett med myndighetenes øyne, ut av anstrengelsene på å skape en ny uselvisk, kollektivistisk moral hos innbyggerne? Gordon Smith var av den oppfatning at det blant mange sovjetborgerne var en større tendens til å tenke på konsekvensene av ens handlinger for samfunnet som helhet enn tilfellet var i Vesten. Et tegn på det, mente han, var at graffiti og vandalisme ikke var like vanlig i Sovjetunionen som i Vesten (Smith 1989:50). Sett på bakgrunn av bolsjevikenes store vyer da de tok makten, og tatt i betraktning omfanget av propagandaanstrengelsene, må det etter min mening kunne sies å være et heller beskjedent og nedslående resultat for myndighetene.

5.3.8 Uforutsette og uønskede effekter av moderniseringen

Det nye og mer moderne samfunnet som etter hver ble skapt, førte til mange problemer som bolsjevikene ikke kunne ha forutsett at det sosialistiske Russland ville komme til å stå overfor.

Samtidig med de positive trekkene ved det moderne samfunn, opplevde Sovjetunionen også sosiale problemer kjent fra andre urbane samfunn: kriminaliteten, skilsmisene og alkoholismen økte. Dette var negative trekk ved moderniseringen som myndighetene forsøkte å fortie. Og selv om myndighetene aldri ville innrømme det, fantes det også i Sovjetunionen et narkotikaproblem.

Ønsket om å modernisere Sovjetunionen var alltid forbundet med ønsket om å høyne utdanningsnivået i befolkningen. Denne oppgaven lyktes det kommunistene som nevnt å løse, men Daniels påpeker at de faktisk løste den så bra at det til slutt ble et problem. I stagnasjonsperioden under Brezjnev skjedde det en eksplosiv vekst i utdanningssystemet på nesten alle nivåer: videregående skole, yrkesskole, universiteter og institutter. Målet om videregående skole eller yrkesskole for alle ble stort sett oppnådd. Ifølge offisielle kilder vokste det årlige antallet uteksaminerte studenter fra universiteter og institutter fra 177.000 i 1950 til 343.000 i 1960 og 631.000 i 1970, og i sistnevnte år var rundt 7 millioner ferdigutdannede studenter i arbeid. Den amerikanske sosiologen Alexander Vucinich anslår at antallet sovjetiske vitenskapsmenn ble fordoblet fra 1947 til 1960 og fordoblet på nytt igjen i perioden 1960-66. Fra slutten av 60-tallet til begynnelsen av 80-tallet ble høyt utdannede spesialister utdannet raskere enn den sovjetiske økonomien kunne absorbere dem, delvis som et resultat av at flere hadde ambisjoner om å tilhøre intelligentsiaen. Det var et vanlig mål å prøve å unngå manuelt arbeid for enhver pris, og intellektuelle jobber ga i alle tilfeller mer prestisje. Den kroniske flukten fra manuelt arbeid gjorde at Khrusjtsjov, og senere Tsjernenko, forsøkte å tvinge flere studenter til å velge yrkesfaglige skoler, men til liten nytte. Men den store trangten blant folk til å ta høyere utdannelse gjorde det mulig for myndighetene å fryse lønningene til disse yrkesgruppene, mens lønningene til arbeidere og høyt kvalifiserte arbeidere økte.

Ofte kunne ingeniører på fabrikker være dårligere betalt enn arbeiderne de ledet. Sovjetunionen la grunnlaget for et intellektuelt proletariat, og et slikt proletariat blir fort en kraft for forandring. Gorbatsjov erkjente også at de sosiale kreftene som drev fram og støttet hans reformer var intelligentsiaen (Daniels 1993:68-69).

Verre var det nok at flere av de resultater moderniseringen produserte, vanskeliggjorde utviklingen av en del av de egenskaper som det ideelle sosialistiske menneske skulle ha. Sacks skriver at etter hvert som generasjon etter generasjon vokste opp i urbane områder, forandret russernes livsbetingelser og livssyn seg. Byene kunne tilby flere muligheter, mer informasjon, nye impulser og flere yrkesvalg enn de lukkede landsbysamfunnene. Særlig sterk ble effekten av urbaniseringen når den var forbundet med forandringer i utdanning og yrke. Høyere utdanningsnivå generelt fremmer kreativ og kritisk tenkning som neppe kun begrenser seg til arbeidet. Høyere utdanning hjalp også folk til å lære mer om vesten ved å lese mellom linjene i selv de mest forvrengte reportasjer fra Vesten (Sacks 1993:52-53).

Dessuten ble det stadig vanskeligere å kontrollere befolkningen og opprettholde informasjonsmonopolet. Utbredelsen av tv og radio vanskeliggjorde sensur av informasjon fra Vesten. Boligforholdene ble også etterhvert bedre. Flere boliger medførte mindre innsyn fra partiet og skapte muligheten for privatliv og frie diskusjoner i små og uformelle grupper. Over en drink rundt kjøkkenbordene kunne man diskutere ting som det hadde vært utenkelig å ytre noe høyt om i Stalin-tiden. Denne fremveksten av ytringsfrihet i små, private sirkler har av flere forskere og sovjetiske dissidenter blitt karakterisert som en viktig forutsetning for den senere *glasnost* (Brown 1996:18-19).

Walter Connor peker på at politiske dissidenter som utfordret systemet som helhet som regel tilhørte eliten, den vitenskapelige, tekniske og kreative eliten, mennesker med utdanning. Denne typen avvikende virksomhet krevde evnen til abstrakt tenkning, evnen til å forestille seg politiske alternativer og evnen til å stille grunnleggende spørsmålsteget ved sovjetsystemet, dets målsetninger og metoder. Spørsmålene stilt av den minoriteten dissidentene utgjorde syntes å ha liten interesse blant de brede masser av befolkningen, fortsetter han. De var ikke opptatt av grunnleggende systemkritikk og støttet ikke opp om dissidentene (Connor 1975:28).

Jeg vil imidlertid tilføye at dette ikke utelukker at de brede masser bare var *passivt* aksepterende, skeptiske eller direkte kritiske til flere sider ved det sovjetiske samfunnet. Daniel Chirot har gått så langt som til å hevde at moderniseringen umuliggjorde George Orwell's fremtidsvisjon:

One of the most astonishing insights to be gained by studying the events of 1989 is that George Orwell's brilliant understanding of modern totalitarianism [...] were wrong. The more modern a society, the more educated, the more literate, the more difficult it becomes to maintain the web of lies on which communist regimes came to depend. (Chirot 1991:xiv)

Det viste seg også at forandring i arbeid, utdanning, boforhold og økonomi skapte en nasjonal og religiøs bevissthet blant nasjonalitetene i Sovjetunionen, «....the Soviet experience resulted in stronger, more coherent and conscious nationalities than entered the federation at its inception» (Sacks 1993:53). Moderniseringsprosessen ga nasjonale og religiøse grupper, både elite og masser, et minstemål av ressurser til å kunne starte ukonvensjonell politisk aktivitet. Disse ressursene gjorde elite og masser i stand til å utvikle et felles politisk språk, bevissthet rundt problemer av felles interesse og gjorde det mulig å bryte, iallfall delvis, med følelsen av maktesløshet som kjennetegnet den dominerende politiske kulturen (Connor 1975:29). Partiprogrammet av 1961 antyder at kommunistene hadde problemer med å utrydde nasjonalistiske holdninger i sosialistiske land:

Программа указывает на необходимость объединения усилий социалистических стран в строительстве социализма, борьбы с проявлениями национализма и национальной ограниченности, которые не исчезают автоматически с установлением нового общественного строя. (*Istorija...* 1976:595)

De religiøse gruppene hovedsaken var friheten til å praktisere sin tro mer enn egentlige politiske krav. De nasjonale dissidentbevegelser hadde to hovedformer. Den ene var motstand mot styrets vedvarende russifisering og diskriminering av de etniske mindretalls språk, tradisjoner, litteratur og kultur, mot bosetting av russere i deres områder, mot den sentraldirigerte økonomien og mot sovjetstyret i sin allminnelighet.

Den andre gruppen nasjonale dissidenter hadde i tillegg et konkret politisk krav til myndighetene, retten til å emigrere eller retten til å vende tilbake til deres hjemland innenfor Sovjetunionens grenser (Rosenfeldt og Pape 1992, 3:220). Noen ganger kunne også en religiøs og nasjonal bevissthet gå hånd i hånd. Det er klart at denne utviklingen var helt motsatt av de ideologiske målsetningene og en utilsiktet virkning av sovjetisk politikk.

5.3.9 Ateisme

Helt siden de første år av Sovjetunionens eksistens ble det ført en aktiv og målrettet statlig antireligiøs kampanje. Til å begynne med hadde den, ifølge Skulenko, preg av en rolig og respektfull dialog med de troende. Det ble ført diskusjoner mellom ateister og geistlige, og det ble arrangert brede diskusjoner om religionens og ateismens problemer. Men med tiden endret den ateistiske propagandaen karakter til å bli langt mer uforsonlig og konfronterende mot de troende, og man begynte å behandle dem som annenrangs mennesker. Den militante ateistiske propagandaen ble ledsaget av drønn fra kirker som ble sprengt med dynamitt. Slike propagandakampanjer kan neppe sies å ha bidratt til å redusere religiøsiteten, hevder Skulenko. Ofte fikk de stikk motsatt resultat idet den religiøse troen ble forsterket i takt med at autoriteten til de religiøse martyrene økte i de troendes øyne (Skulenko 1990:160-161).

Men om den religiøse troen ble forsterket der og da, oppnådde myndighetene ønskede resultater på sikt. Det er nemlig stor enighet, skriver White (1979:93-94), om at omfanget av religiøs praksis falt gjennom hele sovjetperioden. Praksisen varierte imidlertid, avhengig av område, sosial gruppe, alder og nasjonalitet. Blant de gjenværende aktive troende var eldre, personer med liten utdanning og personer bosatt i utkantene overrepresentert. Andelen av familier som ga sine barn en religiøs oppdragelse hadde ifølge en undersøkelse sunket med tre firedeler fra 20- og 30-tallet til rundt 1970. Og andelen av unge som kunne regnes som religiøse sank i samme tidsperiode til en tidel, fra 12-22% til 1-3%. Imidlertid er det, som White også påpeker, ikke så enkelt å slutte fra en nedgang i religiøs praksis til en tilsvarende nedgang i antall troende. For knappheten på kirker, forbud mot religiøse seremonier,

vanskeligheter med å produsere og distribuere religiøs litteratur og karriereproblemer for dem som åpent innrømte sin tro, kan bety at antallet troende var betraktelig høyere enn den beskjedne religiøse praksisen skulle tilsi. Tall som fremkom i den sovjetiske undersøkelsen *Sovetskij tsjelovek* fra 1989 tyder likevel på at det også var en nedgang i antall troende sammenlignet med før revolusjonen. 53,1% av de spurte regnet seg som ikke-troende, 41,0% regnet seg som kristne, 4,7% regnet seg som muslimer og 1,5% oppga at de trodde på andre religioner (Levada 1993:291). Det må imidlertid bemerkes at antallet muslimer antagelig ikke er representativt, siden europeiske og slaviske republikker var overrepresentert i undersøkelsen.

Ifølge sovjetiske undersøkelser som White refererer til, var det lite som tydet på at de store masser av ikke-troende ble bevisste og aktive materialister slik som myndighetene ønsket. Både troende og ikke troende hadde et sammensatt og til tider selvmotsigende syn på religiøse spørsmål. En sovjetisk undersøkelse fra Kujbysjev viste at bare en tredel av de troende mente at man ikke kunne leve et godt liv uten å tro på Gud, mens nesten halvparten av de ikke-troende mente at mennesker ikke kan leve uten tro på en eller annen form for gud. Nesten like mange ikke-troende ville ikke støtte kampanjer mot religion og dens gjenværende innflytelse. Andre undersøkelser har vist at mange troende hadde svært vage forestillinger om sin egen religion, i noen tilfeller var de til og med tilhengere av ateistisk propaganda og gikk på slike foredrag selv. Angivelig ikke-religiøse familier hadde fortsatt ikoner i hjemmene sine, de feiret religiøse høytidsdager og få av dem syntes det var viktig å oppdra barna i en eksplisitt ikke-religiøs atmosfære (White 1979:94-95).

Jeg vil imidlertid tilføye at selv om religiøs overbevisning og praksis hadde en sterk nedgang i sovjetperioden, behøver ikke det å være en følge av offisiell antireligiøs propaganda. Ateisme er et moderne trekk i den forstand at den ser ut til å ha bredt seg i de fleste moderne samfunn også uten ateistisk propaganda. Det kan være at en urban, industriell livsstil med høyt utdanningsnivå og større individuell frihet i seg selv fremskynder en sekulariseringsprosess.

Samme sekulariseringsprosess ser ikke ut til å ha funnet sted blant Sovjetunionens muslimske innbyggere. Tvert imot, skriver den israelske forskeren Yaacov Ro'i, det

synes som om ateistisk propaganda, hvis hovedlinjer ble lagt allerede av den første generasjon av bolsjevikiske teoretikere, var et av de feltene der de sovjetiske myndighetene overhodet ikke lyktes blant landets muslimske innbyggere. Til Moskvas store fortvilelse, fortsetter han, viste store deler av den muslimske befolkningen seg uimottakelige for ateistisk propaganda av alle slag og klynget seg hardnakket fast til nasjonale og religiøse tradisjoner. Den gjennomsnittlige innbygger i de muslimske områder var en ekspert i å motstå det sosioøkonomiske og kulturelle presset som sovjetregimet utsatte han/henne for, og han/hun syntes å være langt unna «det nye sovjetmennesket». Muslimene kritiserte normalt ikke regimet åpenlyst, og var heller ingen fiende av det. Men de representerte likevel et bevis på at det ikke fantes et ensartet sovjetmenneske, og de var et godt eksempel på at kommunistene i mange henseender kom til kort i å forandre innbyggernes adferd, holdninger og oppfatninger.

Yaacov Ro'i påpeker at en mulig forklaring på at den ateistiske propagandaen prelet av på muslimene kan være at den var ensartet for alle muslimer. Allerede i 1921 gjorde Mir-Said Sultan Galiev, redaktøren av tidsskriftet til *Narkomnats* (*Narodnyj Komissariat Natsionalnostej*), oppmerksom på de spesielle problemene med den muslimske befolkningen, og han foreslo forskjellige propagandametoder og -innhold for forskjellige muslimske folkeslag avhengig av deres forskjellige sosioøkonomiske og kulturelle nivå. Ro'i kan ikke se at dette forslaget ble tatt til følge på noe tidspunkt. I alle fall, sier Ro'i, bidro den eksisterende ateistiske propagandaen bare til å fremmedgjøre muslimske folk fra sovjetsystemet og øke skillet mellom muslimer på den ene siden og russere, andre slaver og europeere på den andre. Muslimenes moralske standard var basert på islamske kriterier (seksualmoral, familiens overordnede rolle osv.) heller enn kriterier importert fra sovjetisk marxist-leninisme med sine distinkte europeiske og russiske trekk. Det ideologiske grunnlaget for den ateistiske propagandaen var fremmed for det verdenssynet muslimene fikk inn med morsmelken og de skikkene de lærte i sitt naturlige miljø, et verdenssyn som ikke så lett lot seg rokke av det man hørte og lærte på skolen, i Komsomol eller gjennom media. Instinktivt ville de gjentatte angrepene på muslimenes tro og livsstil føre til en følelse av at russerne, de fremmede, brukte

ateistisk propaganda til å svekke dem ved å fjerne dem fra deres røtter og identitet og omprogrammere dem til et system som var skapt verken til å ta hensyn til deres nasjonale egenart eller deres egne behov. Den ateistiske propagandaen kan ha styrket islams stilling idet muslimene følte sin egen egenart og identitet truet (Ro'i 1984:40-41).

5.3.10 Et umoderne politisk og økonomisk system

Jeg tror det må kunne sies at det sovjetiske systemet til slutt bremsset utviklingen som de politiske lederne ønsket. Mens samfunnet utviklet seg og ble mer og mer avansert og uoversiktlig, tviholdt man på den gamle oversentraliserte og detaljregulerende kommandoøkonomien. Et system som kanskje hadde virket på et tidligere stadium var ikke lenger i stand til å skape fortsatt modernisering fra det nivået Sovjetunionen allerede hadde nådd. På 70- og 80-tallet var det i Sovjetunionen mye snakk om «den vitenskapelig-tekniske revolusjon». Denne revolusjonen skulle løse landets økonomiske problemer ved å drastisk forbedre produktiviteten i arbeidslivet og kvaliteten på produktene. Men i det byråkratiske sovjetiske økonomiske systemet førte ikke forbedringer i utdanningsnivå og forskning så lett til forbedringer i produksjonen (Daniels 1993:68). Landet var i Brezjnev-tiden styrt av det Robert Daniels kaller en «anakronistisk elite» med røtter i den russiske bondekulturen som så en fortsettelse av partiets diktatur og kommandoøkonomi som forutsetninger for sine privilegier. Denne eliten var i sosialismens navn programforpliktet til å jobbe for en fortsatt vekst i industri og militærmakt, men nektet likevel intellektuelle og bedriftsledere, som disse målene var avhengige av, fritt spillerom. Som to sovjetiske sosiologer uttrykte det, hadde Sovjetunionen: «a socioprofessional structure adequate to the needs of a scientific-industrial system...straitjacketed into a production system that is still stuck in an earlier technical and technological age». Sovjetunionen var et paradoks, det var et moderne land med teknologi, forskningsinstitutter og høyt utdanningsnivå som ikke kunne fungere på grunn av mangel på mat og vedlikehold (Daniels 1993:68-73).

Hvordan var det så med det politiske systemet? Virket det moderniserende på den politiske deltagelsen eller befestet og oppmuntret det umoderne holdninger til politikk og regime? Jeg har under «kommunistisk moral» ovenfor nevnt at forholdet mellom offentlige tjenestemenn og borgerne ikke endret seg nevneverdig. Det dreier seg om en politisk kultur som Wayne DiFranceisco og Zvi Gitelman karakteriserte som «clientelistic» og preget av at borgerne var opptatt av det de kaller «working the output side». Men undersøkelsen deres antyder også at det var det politiske systemet selv som var hovedårsaken til at myndighetene ikke greide å forandre den politiske kulturen. Emigrantene viste klar preferanse for uformell tilgang til og innflytelse over offentlige tjenestemenn og en generell mistro til formelle prosedyrer og normer. Grunnen var at de fleste mente at de ikke kunne delta i politiske beslutningsprosesser, ikke engang influere på dem. På spørsmålet om muligheten for å forandre en urettferdig lokal lov, for eksempel, svarte bare 6,9% at de trodde det var mulig, og bare litt over halvparten av disse igjen trodde de hadde mer enn bare en fjern sjanse til å forandre den. Forskerne trakk derfor den slutning at politiske beslutningsprosesser for den overveldende majoritet av sovjetborgere var et på forhånd bestemt og avsluttet kapittel, og at et viktigere spørsmål for dem derfor var hvordan politikken ble gjennomført i praksis (DiFranceisco og Gitelman 1984:603,608,618-619).

6: Konklusjon

Selv om Marx var imot en todeling av samfunnet i en oppdragende del og en del som skal oppdras, var vel også han som oftest i sterk tvil om arbeiderklassen var i stand til å gjøre noe konstruktivt i politikken på egen hånd fordi den i hans øyne stort sett var nokså primitiv, uvitende og tilbakeliggende. Også han betraktet kommunistenes parti som en avantgarde ledet av intellektuelle. Det ligger altså i marxismen en kime til nettopp den todelingen Marx var imot. Marxismen inneholder dessuten en spenning mellom determinisme og voluntarisme. Lenins tolkning av marxismen bygde i sterk grad på voluntarisme og todeling av samfunnet, og innebar derfor at propaganda var en nødvendig og viktig del av partiets virksomhet. I tillegg kom de spesielle problemene som eksisterte i Russland i 1917. Russland var ikke et land i kapitalismens høyeste utviklingsstadium. Siden sosialismens, og senere kommunismens økonomi og samfunnsordning skulle være mer avansert, produktiv og progressiv enn kapitalismen, var det et mål å ta igjen og gå forbi Vesten. Dessuten var ikke arbeiderklassen tilstrekkelig stor, skolert og utviklet og bevisst nok verken for den sosialistiske eller kommunistiske fasen. Dermed oppstod et behov for propaganda på to hovedområder: for modernisering av land og befolkning og for heving av den politiske bevisstheten.

Av propagandaens to overordnede målsetninger ser det ut til at kommunistene lyktes best med å skape økonomisk vekst og modernisere samfunnet. Både i sammenligning med Russland før revolusjonen og sammenlignet med resten av verden, ble Sovjetunionen et forholdsvis moderne industriland. Det var også flere områder der Sovjetunionen hevdet seg helt i verdenstoppen. På den internasjonale arena var Sovjetunionen sentrum i et internasjonalt system av kommunistiske stater og den ene av to supermakter med et våpenarsenal tilstrekkelig til å skape frykt, respekt og stor innflytelse på resten av verdenssamfunnet.

Suksessen på dette området fikk igjen positive virkninger for andre holdninger man ønsket å skape: patriotisme, støtte til systemet og aksept for regimet. Det var en

betydelig støtte til de økonomiske og sosiale sidene av systemet. Selv om sovjetborgernes holdning til regimet ikke på langt nær var så positiv som holdningen til det sosioøkonomiske systemet, var det likevel trolig ikke mange som følte seg direkte undertrykt og ønsket forandringer i det politiske systemet. Det så ikke ut til å eksistere noen stor entusiasme for regimet blant den sovjetiske befolkningen, men det så heller ikke ut til å møte noen betydelig innenlands opposisjon. Folk flest hadde nok med sitt, tok sitt styresett for gitt og regnet i det hele tatt med at deres politiske system ikke var noe verre enn andres. Og i den grad de hadde avvikende meninger, lærte de seg å leve med å holde slike tanker for seg selv.

I hvert fall i en viss grad kan man spørre seg om man ikke ville ha funnet slike positive holdninger i ethvert land som kunne vise til slike resultater uavhengig av ideologisk farge. Kommunistene brukte moderniseringen for det den var verd i propagandasammenheng for å skape støtte for regimet. Det spørs imidlertid om de ikke kunne ha oppnådd samme grad av legitimitet selv med atskillig mindre propaganda all den stund den økte levestandarden og Sovjetunionens supermaktstatus talte sitt eget tydelige språk.

Men jeg tror det er sannsynlig at den sovjetiske sensuren og propagandaens ensidige og mangelfulle informasjon om forholdene både i og utenfor østblokken har hatt en del å si for aksepten for regimet, systemet og den sovjetiske patriotismen. I størstedelen av sovjetperioden var det svært vanskelig for vanlige borgere å danne seg et noenlunde objektivt bilde av både Sovjetunionen og utenverdenen, noe som nødvendigvis må ha ført til at det sovjetiske regimet, dets system og Sovjetunionens fremskritt fremstod i et bedre lys enn de ellers ville ha gjort.

Hvis man skal gi en helhetsvurdering av propagandaens effekt, oppstår det et filosofisk problem. Det er umulig å si om man ved hjelp av propaganda og sensur unngikk uønskede holdninger som ellers kunne ha vokst frem, og unngikk hendelser som ellers kunne ha funnet sted. Man vet ikke hvordan historien hadde sett ut uten så omfattende bruk av propaganda. Men man kan i alle fall si at propagandaen og sensuren, kombinert med en rekke andre virkemidler, lyktes i den forstand at kommunistpartiet fikk sitte uavbrutt ved makten i over 70 år.

Myndighetene hadde mye større problemer med å skape det nye sovjetiske mennesket enn å modernisere landet, og det er vanskelig å se klare positive resultater av dette propagandaarbeidet.

Problemene var blant annet tydelige i det masse-politiske arbeidet. Det ser ut til at propaganda-, agitasjons-, og det politiske informasjonsarbeidet i stor grad var et sisyfosarbeid. De siste tiårene av Sovjetunionens eksistens klaget partilederne stadig oftere over at propagandaarbeidet måtte forbedres for å høyne det ideologiske og moralske nivået i befolkningen. Det er imidlertid mye som tyder på at disse kravene om forbedring i liten grad hadde noen effekt.

De aller fleste var som nevnt ikke spesielt overbeviste eller entusiastiske kommunister, men aksepterte regimet mer eller mindre uten å reflektere stort over det eller hadde blandede følelser. Selv om flere mislikte enkelte aspekter ved det, var det svært få som generaliserte fra misnøye med enkelte ting til direkte systemkritikk.

Det er vanskelig å si noe om hvorvidt sovjetborgerne også aksepterte marxismens teori om historiens utvikling mot en lysende fremtid, men jeg finner det rimelig å anta at troen på marxismens løfte om en lysende fremtid var sterkest mens regimet fremdeles var relativt nytt og så lenge folk kunne se at utviklingen gikk fremover. På samme måte er det rimelig å anta at troen ble svekket jo lengre tid som gikk uten at man nådde den kommunistiske fasen, og etter hvert som den materielle fremgang ble erstattet av stagnasjon og tilbakegang fra midten av 70-tallet.

Sovjetborgere flest var ureflekterte og passive i forhold til sitt eget politiske system, og de ser ikke ut til å ha vært spesielt interessert i verken ideologi eller politikk. Det var svært få som trodde de kunne ha noen effektiv innflytelse på beslutningsprosessene i samfunnet, og blant personer med høyere utdanning var det enda færre som trodde det. Jeg tror det er rimelig å anta at en følelse av manglende reell innflytelse må ha redusert interessen for politikk. Men det er også interessant å se at de sovjetborgerne som *var* interessert i politikk, i mindre grad enn andre støttet karakteristiske trekk ved sovjetsystemet.

De to dimensjonene av statlig kontroll som i flere tilfeller ble undersøkt, kontroll over økonomien og kontroll over enkeltmennesket, var ikke like populære. Deltagerne i alle undersøkelser var langt mer villige til å akseptere statlig eierskap og

sentral planlegging enn restriksjoner på borgerrettigheter. Likevel er det vanskelig å si noe sikkert om sovjetborgernes demokratiske holdninger. Konklusjoner fra undersøkelser og enkeltpersoners inntrykk peker enkelte ganger i stikk motsatt retning, og i noen undersøkelser ser også de spurte selv ut til å ha innbyrdes selvmotsigende oppfatninger. Sovjetborgerne var svært villige til å kreve rettigheter for seg selv, men ikke like villige til å gi andre de samme rettighetene. Det kan også se ut til at selv om sovjetborgerne støttet demokratiske verdier *i teorien*, var de likevel *i praksis* ofte for ulike begrensninger av ytringsfriheten og pressefriheten. Spesielt gjaldt dette kritikk mot regimet. Personer med høy utdanning ser ut til å ha vært mer tolerante enn andre både overfor regimekritikere og andre avvikergrupper, men toleransen for sovjetiske kritikere av regimet ser ikke ut til å ha vært spesielt høy i befolkningen som helhet. Paternalistiske og udemokratiske holdninger i den sovjetiske befolkningen kan være holdninger som har overlevd fra tidligere, eller de kan være skapt av propagandaen. Jeg finner det mest sannsynlig at de skyldes en kombinasjon av begge disse faktorene.

Undersøkelsene utført på begynnelsen av 1990-tallet viste en mye større støtte til demokratiske verdier enn hva tidligere undersøkelser, uttalelser fra sovjetiske dissidenter, og vestlige forskeres og andres inntrykk fra sovjettiden tyder på. Dette kan skyldes optimismen på denne tiden, håpet om at et samfunn etter vestlig mønster skulle føre det kriserammede Sovjetunionen (og senere de enkelte republikkene) ut av uføret, og bringe fremgang og velstand til både land og folk. Støtten til slike verdier var kanskje ikke så stor tidligere, i hvert fall synes stort sett alle de refererte undersøkelsene å vise at det bare var et lite mindretall som tenkte på eller ønsket demokratiske reformer i Sovjetunionen. For de aller flestes vedkommende var materielle goder langt viktigere enn demokratiske reformer. Den forholdsvis raske endringen i folks holdninger kan tyde på at udemokratiske holdninger skyldtes vanetenkning, likegyldighet, manglende refleksjon og passiv aksept snarere enn ideologisk overbevisning.

En av de mest iøynefallende tendensene i alle undersøkelser er at unge mennesker støttet mer opp om alle former for demokratiske verdier enn eldre. Og i den grad det

var et mål for utdanningssystemet å *ikke* indoktrinere demokratiske verdier, ser det ut til at systemet var *ineffektivt*, for den mest iøynefallende tendensen var at personer med mer utdanning viste seg å støtte demokratiet sterkere enn personer med lav utdanning. Når de unge, relativt sett, også var de best utdannede, forsterket generasjons- og utdanningseffekten hverandre.

Det kan være flere forklaringer på at unge mennesker uansett utdanningsnivå i større grad støttet opp om demokratiske verdier enn eldre. En del av forklaringen kan være at legitimiteten til regime og system i stor grad hvilte på de konkrete resultatene regimet kunne vise til. Sovjetunionens tidlige kriser var ikke av stor personlig betydning for de yngre, og tidligere oppnådde resultater så i stor grad så ut til å bli tatt for gitt. Derfor var de gamle prestasjonene ikke tilstrekkelig til å legitimere styret blant yngre generasjoner på samme måte som blant de eldre, som hadde levd lenge nok til å oppleve dem selv. Dessuten ble informasjonsstrømmen om utlandet større etter hvert, ungdommen på 70- og 80-tallet hadde bedre kjennskap til utenverdenen enn de eldre generasjonene hadde hatt i sin tid. Dermed fikk de også kjennskap til vestlig ungdomskultur som mange ble tiltrukket av. I tillegg kom det faktum at sovjetsystemet på 60-, 70-, og 80-tallet ikke lenger var ungt, og dermed ikke hadde samme appellen til ungdommen som på 20- og 30-tallet. Jeg tror også det kan skyldes påvirkning fra den store del av ungdommen som hadde høy utdanning. Disse hadde større evne til kritisk tenkning og større interesse for, og mulighet til, å oppsøke uoffisielle informasjonskilder. Holdninger som disse høyt utdannede ungdommene hadde, kan ha bredt seg til andre ungdommer med mindre utdanning.

I motsetning til hva en kunne forvente, var det de urbane informantene som verdsatte et sterkt lederskap høyest (iallfall når en holdt alder og utdanningsnivå konstant). Enda mer uventet var at de høyest utdannede sluttet sterkere opp om et sterkt lederskap enn dem med lavere utdanning. Gjennomgående var ønsket om et sterkt lederskap positivt forbundet med støtte til demokratiske verdier. Dette svekker kanskje teorien om at ønsket om et sterkt lederskap var en del av en autoritær eller antidemokratisk politisk kultur. Det sier noe om hvordan sovjetborgerne oppfattet «demokrati». Det kan tyde på at sovjetborgernes syn på en «demokratisk styreform» og folkets kontroll over myndighetene ikke baserte seg på stor grad av offentlig

deltagelse i beslutningsprosesser, men muligheten til gjennom frie valg etter hver parlamentsperiode å kunne kaste en regjering som ikke lenger hadde deres tillit.

Det er helt klart at sammenlignet med før revolusjonen lyktes det kommunistene i betydelig grad å dra store deler av befolkningen med i ulike former for konform politisk aktivitet. Men Sovjetborgerne flest ser ut til å ha vært kjennetegnet av mangel på entusiasme overfor myndighetenes krav om deltagelse i politiske aktiviteter. Den typiske sovjetborger utførte sine borgerplikter for en stor del av rituell vane og under både direkte og mer indirekte press for å virke lojal mot regimet.

Men samfunnsdeltagelsen var ikke bare et resultat av ytre press og materiell belønning. Personlig interesse og oppfatning av organisasjonen man var med i spilte også en viktig rolle, iallfall blant de *mest* aktive. Den store bredden av offentlige organisasjoner i Sovjetunionen, muligheten til selv å velge hvilken organisasjon man ville tilhøre, hvor aktivt man ville delta, og muligheten til å velge å ikke delta i det hele tatt, medførte at individuelle holdninger spilte en rolle for hvor aktive borgerne ble.

For borgere av et land som Sovjetunionen var kostnaden forbundet med ikke-godkjent politisk aktivitet stor: tap av jobb, tap av studieplass, fengsling eller psykiatrisk sykehus, mens den potensielle fortjenesten var liten. Dette bidro selvfølgelig til at mange som ellers ville ha engasjert seg, foretrakk et trygt apolitisk liv fremfor et risikofyllt liv som dissident. Men på bakgrunn av materialet fra Harvard-prosjektet fant man også en annen årsak. Misnøye med regimet ble effektivt tiett i hjel i media slik at det var liten sjanse for at man visste hvordan andre tenkte og følte. Mange emigranter fortalte at det var først etter at de hadde forlatt Sovjetunionen at de skjønnte hvor mange andre som også var kritiske til regimet.

Det ser ut til at det særlig var unge mennesker som var involvert i avvikende politiske aktiviteter. Reformene satt i verk etter Stalin-tiden for å mobilisere til økt deltagelse i konforme politiske organisasjoner lyktes. Men paradoksalt nok var de mest mobiliserte generasjonene også de mest ukonvensjonelle. Det er altså ting som kan tyde på at mobiliseringen til konforme organisasjoner hadde negative konsekvenser for myndighetene. Mobiliseringen av befolkningen til konforme

organisasjoner kan ha skapt forventninger om en innflytelse i samfunnet som disse organisasjonene ikke kunne innfri.

Når det gjelder troverdighet, later det til at informasjon som sovjetborgerne hadde fått ved å snakke med enkeltpersoner ansikt til ansikt ble oppfattet som mest troverdig. Formelle, organiserte offisielle informasjonskanaler fant man minst troverdig. Det ser også ut til at mer utdanning økte sjansen for at et individ ville konsumere mer informasjon fra media, være kritisk til media og søke informasjon andre steder. Men det synes misvisende å anta en direkte sammenheng mellom utdanning og holdninger uten å ta hensyn til en mellomliggende faktor som politisk ansvar. Enkelte undersøkelser fant nemlig store og stabile forskjeller i holdninger mellom dem som hadde posisjoner som innebar politisk ansvar, og dem som ikke hadde det. I fravær av politisk ansvar som bandt et individ til det politiske systemet, var det en sammenheng mellom mer utdanning og bakgrunnsinformasjon og tendensen til å unngå mediens ideologiske innflytelse ved å søke informasjon fra uoffisielle og ulovlige kilder.

Likevel var et av områdene der propagandaen kan synes å ha vært ganske vellykket, innpodingen av et ganske enkelt svart-hvitt verdensbilde. Propagandaen fokuserte ensidig på negative trekk ved vestlige samfunn, den fremstilte Vestens politikk som aggressiv og kolonialistisk, fremstilte Sovjetunionen som en uselvisk forsvarer av solidaritet og fredsvilje, og ble kombinert med sensur av problemer i Sovjetunionen og informasjon som kunne trekke i tvil det offisielle sovjetiske verdensbildet. Dette ser ut til å ha skapt det ønskede verdensbildet hos store deler av befolkningen. Jeg finner det også ganske rimelig, all den tid det var vanskelig for den enkelte sovjetborger å kontrollere propagandaens riktighet.

Det var av stor viktighet for kommunistene å skape en ny og bedre arbeidsmoral i den sovjetiske befolkningen. De fleste vestlige iakttagere har imidlertid påpekt at produktiviteten og arbeidsmoralen blant sovjetiske arbeidere var lav sammenlignet med Vesten. Det har også vært pekt på at de like lønningene og jobbsikkerheten, som var politisk bestemte goder basert på likhetsideologien, sammen med de lave

forbruksmulighetene var viktige årsaker til problemet. Det ser heller ikke ut til at man lyktes med å skape et idealistisk forhold til arbeid. Selv om ungdommen ble fortalt at alt arbeid, også manuelt arbeid, var like verdifullt, ble de mer påvirket av en virkelighet som ga sosial prestisje, og ofte også materielle fordeler, til arbeid som krevde utdanning.

Det er også lite som tyder på at de sovjetiske myndighetene lyktes i å skape en sterk følelse av kommunistisk moral i befolkningen. Fra offisielt hold ble det stadig klaget over fenomener som kriminalitet, nasjonalisme, konsumerisme, parasittisme, griskhet, korrupsjon, uorden og svinn, drukkenskap og hærverk, byråkratisme og likegyldighet overfor medmennesker. Samtidig ble særlig unge beskyldt for å sette egne interesser foran kollektivet, foretrekke personlig forbruk fremfor arbeid for samfunnet, beundre Vesten, og å etterape vestlig ungdomskultur. Mitt inntrykk er at man i Sovjetunionen skapte en negativ variant av kollektivism: hver og en tenkte på seg og sine, var lite interessert i å gjøre noe for fellesskapet, men var misfornøyd med at andre tjente bedre enn en selv.

Undersøkelser viser at sovjetborgerne hadde liten tro på sin innflytelse på beslutningsprosessene i samfunnet. De foretrakk derfor å påvirke måten som lover og vedtak ble iverksatt og håndhevet på slik at det kom dem selv til gode, noe som var klart i strid med kommunistenes kollektivistiske idealer og regimets nominelt demokratiske struktur. Påvirkningen skjedde både via lovlige og ulovlige metoder, men mest tro hadde emigrantene på forbindelser og bestikkelser.

Et viktig moment i den marxist-leninistiske verdensforståelsen var et vitenskapelig verdenssyn og ateisme. Her ser det ut til at myndighetene lyktes, for det er stor enighet om at omfanget av både religiøs praksis og antall troende sank gjennom hele sovjetperioden. Reduksjonen varierte imidlertid, avhengig av område, sosial gruppe, alder og nasjonalitet. Blant de gjenværende aktive troende var eldre, personer med liten utdanning og personer bosatt i utkantene overrepresentert.

Det er likevel lite som tyder på at de store masser av ikke-troende ble bevisste og aktive materialister slik som myndighetene ønsket. Og jeg vil tilføye at selv om religiøs overbevisning og praksis hadde en sterk nedgang i sovjetperioden, behøver ikke det å være en følge av offisiell antireligiøs propaganda. Ateisme er et moderne

trekk i den forstand at den ser ut til å ha bredt seg i de fleste moderne samfunn også uten ateistisk propaganda. Det kan være at en urban, industriell livsstil med høyt utdanningsnivå og større individuell frihet i seg selv fremskynder en sekulariseringsprosess.

Samme sekulariseringsprosess ser ikke ut til å ha funnet sted blant Sovjetunionens muslimske innbyggere. Det synes som om ateistisk propaganda var et av de feltene der de sovjetiske myndighetene overhodet ikke lyktes blant muslimene. Tvert imot ser det ut til at den ateistiske propagandaen bare bidro til å fremmedgjøre muslimske folk fra sovjetsystemet og øke skillet mellom muslimer på den ene siden og russere, andre slaver og europeere på den andre.

Partiet hadde i begynnelsen informasjonsmonopol. Det ble i etter hvert utfordret av urbanisering, høyere utdanningsnivå, modernisering, massemedia, og generelt større tilgang til informasjon om Vesten. Dermed vanskeliggjorde moderniseringen utviklingen av en del av de egenskaper som det ideelle sosialistiske menneske skulle ha. Etter hvert som generasjon etter generasjon vokste opp i urbane områder, forandret russernes livsbetingelser og livssyn seg. Byene kunne tilby flere muligheter, mer informasjon, nye impulser og flere yrkesvalg enn de lukkede landsbysamfunnene. Særlig sterk ble effekten av urbaniseringen når den var forbundet med forandringer i utdanning og yrke. Høyere utdanningsnivå generelt fremmer kreativ og kritisk tenkning som neppe kun begrenser seg til arbeidet. Høyere utdanning hjalp også folk til å lære mer om vesten ved å lese mellom linjene i selv de mest forvrengte reportasjer fra Vesten, og den mest iøynefallende tendensen i alle undersøkelser er at personer med høyere utdanning støttet mer opp om alle former for demokratiske verdier enn personer med lavere utdanning. Politiske dissidenter som utfordret systemet som helhet tilhørte som regel eliten, den vitenskapelige, tekniske og kreative eliten, mennesker med utdanning. Denne typen avvikende virksomhet krevde evnen til abstrakt tenkning, evnen til å forestille seg politiske alternativer og evnen til å stille grunnleggende spørsmålstegn ved sovjetsystemet, dets målsetninger og metoder. Det viste seg også at forandring i arbeid, utdanning, boforhold og økonomi skapte en nasjonal og religiøs bevissthet blant nasjonalitetene i

Sovjetunionen. Det er klart at denne utviklingen var helt motsatt av de ideologiske målsetningene og en utilsiktet virkning av sovjetisk politikk.

Jeg tror det må kunne sies at det sovjetiske systemet til slutt bremset utviklingen som de politiske lederne ønsket. Mens samfunnet utviklet seg og ble mer og mer avansert og uoversiktlig, tviholdt man på den gamle oversentraliserte og detaljregulerende kommandoøkonomien. Et system som kanskje hadde virket på et tidligere stadium var ikke lenger i stand til å skape fortsatt modernisering fra det nivået Sovjetunionen allerede hadde nådd. Lederne var i sosialismens navn programforpliktet til å jobbe for en fortsatt vekst i industri og militærmakt, men nektet likevel intellektuelle og bedriftsledere, som disse målene var avhengige av, fritt spillerom.

Det politiske systemet virket heller ikke moderniserende på den politiske deltagelsen, men ser ut til å ha befestet og oppmuntret umoderne holdninger til politikk og regime. Jeg har nevnt ovenfor at forholdet mellom offentlige tjenestemenn og borgerne ikke endret seg nevneverdig. Det dreier seg om en politisk kultur som er blitt karakterisert som klientelistisk og preget av at borgerne var opptatt av det som er kalt «working the output side». I sovjetborgernes øyne var det *personer* som styrte og bestemte, ikke lover og regler, hvilket rimer best med teorien om tradisjonelt overførte verdier. Men det ser ut til at det var det politiske systemet selv som var hovedårsaken til at myndighetene ikke greide å forandre den politiske kulturen. Emigrantene viste klar preferanse for uformell tilgang til og innflytelse over offentlige tjenestemenn, og en generell mistro til formelle prosedyrer og normer.

På bakgrunn av det ovenstående kan man si at de to hovedmålsetningene til propagandaen i stadig økende grad kom i veien for hverandre. Moderniseringsprosessen skapte problemer for regimet og systemet, samtidig som regimets og systemets ideologiske føringer skapte problemer for moderniseringsprosessen.

Teoretisk kan man betrakte både historisk nedarvet politisk kultur, regimets indoktrinering, og virkningene av samfunnets modernisering som kilder til politiske verdier i Sovjetunionen. Det er imidlertid ikke slik at de er gjensidig utelukkende, alle

tre kildene har hatt innflytelse. Men basert på det materialet jeg har undersøkt i denne oppgaven ser det for meg ut til at den historisk nedarvede politiske kulturen og effekten av modernisering av samfunnet bedre forklarer de politiske verdiene i Sovjetunionen enn regimets indoktrinering.

8. BIBLIOGRAFI

- Amalrik, Andrei: Will the Soviet Union Survive Until 1984? Harmondsworth, Penguin Books, 1980
- Aschehoug og Gyldendals store norske leksikon. Oslo, Kunnskapsforlaget, 1982, Bind 7 og 8
- Bahry, Donna: «Politics, generations, and change in the USSR» i: Millar, James R. (ed.): Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 61-99
- Bahry, Donna og Silver, Brian D.: «Soviet Citizen Participation on the Eve of Democratization» i: American Political Science Review, Vol. 84, No. 3, September 1990, pp. 821-847
- Bauer, Raymond A., Inkeles, Alex & Kluckhohn, Clyde: How the Soviet System Works. New York, Vintage books, 1961
- Binyon, Michael: Life in Russia. London, Hamish Hamilton, 1984
- Blomqvist, Lars Erik: «Introduction» i: Arvidsson, Claes og Blomqvist, Lars Erik (ed.): Symbols of Power. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1987, pp. 7-19
- Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedija, 3. izdanie. Prokhorov, A. M. et al. (red.), Moskva, Izdatelstvo «Sovetskaja Entsiklopedija», 1971 (Bind 5), 1974 (Bind 18), 1975 (Bind 21)
- Bronfenbrenner, Urie: Barn i to verdener: USA og Sovjet. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, 1973
- Brown, Archie: The Gorbachev Factor. Oxford, Oxford University Press, 1996
- Bucharin, Nikolaj: Ökonomik der Transformationsperiode. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt, 1970
- Carr, E. H.: Socialism in One Country, Volume One. London, Macmillan, 1978
- Chirot, Daniel: «Introduction» i: Chirot, Daniel (ed.): The Crisis of Leninism and the Decline of the Left: The Revolutions of 1989. Seattle and London, University of Washington Press, 1991, pp. ix-xv

-
- Clark, Katerina: «Utopian Anthropology as a Context for Stalinist Literature» i: Tucker, Robert C. (ed.): *Stalinism: Essays in Historical Interpretation*. New York, W. W. Norton & Company Inc., 1977, pp. 180-198
- Clews, John C.: *Communist Propaganda Techniques*. London, Methuen, 1964
- Connor, Walter D.: «Generations and Politics in the USSR» i: *Problems of Communism*, Vol. XXIV, Sept.-Oct. 1975, pp. 20-31
- Dal, V.: *Poslovitsy russkogo naroda*. Moskva, Khudozjestvennaja literatura, 1989
- Daniels, Robert V.: *The End of the Communist Revolution*. London and New York, Routledge, 1993
- Deutscher, Isaac: *Stalin: A Political Biography*, 2. ed. London, Oxford University Press, 1967
- DiFranceisco, Wayne og Gitelman, Zvi: «Soviet Political Culture and «Covert Participation» in Policy Implementation» i: *The American Political Science Review*, Vol 78, 1984, pp. 603-621
- Draper, Hal: *Karl Marx's Theory of Revolution*, Vol. II. New York and London, Monthly Review Press, 1978
- Elster, Jon: *Making Sense of Marx*. Cambridge, Cambridge University Press, 1985
- Etkind, Alexander M.: «Psychological Culture» i: Shalin, Dmitri N. (ed.): *Russian Culture at the Crossroads*. Boulder, Westview Press, 1996, pp. 99-125
- Evans, Alfred B.: «Developed Socialism and the New Programme of the CPSU» i: White, Stephen og Pravda, Alex (ed.): *Ideology and Soviet Politics*. London, Macmillan, 1988, pp. 83-113
- Feldman, Jan: «The Propagation and Impact of Ideology in the USSR» i: *Problems of Communism*, Sept - Oct 1989, pp. 87-95
- Gibson, James L. og Duch, Raymond M.: «Emerging Democratic Values in Soviet Political Culture» i: Miller, Reisinger, Hesli (ed.): *Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies*. Boulder, Westview Press, 1993, pp. 69-94
- Golubev, A. S. (red.): *Istorija SSSR v anekdotakh 1917-1992*. Smolensk, Izdatelstvo «Smjadyn», 1991
- Gorbatsjov, M. S.: *Izbrannye retsj i stati*. Moskva, Izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1987, Bind 2

- Gordin, L. Ju. (red.): Sputnik klassnogo rukovoditelja. Moskva, Prosvesjtsjenie, 1983
- Hollander, Gayle Durham: Soviet Political Indoctrination. New York, Praeger, 1972
- Inkeles, Alex: Public Opinion in Soviet Russia: A Study in Mass Persuasion. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967
- Istorija Kommunistitsjeskoj Partii Sovetskogo Sojuza. Moskva, Izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1976
- Ivanov, V. N.: «Sotsiologija propagandy: nekotorye aspekty sodержanija» i: Sotsiologitsjeskie Issledovanija, No. 3, 1983, pp. 36-44
- Kalasznikov, K.: Agitatsionnaja rabota v massakh. Moskva, 1948
- Kassof, Allen: «Youth Organizations and the Adjustment of Soviet Adolescents» i: Black, Cyril E. (ed.): The Transformation of Russian Society. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967, pp. 483-496
- Kenez, Peter: The Birth of the Propaganda State. Cambridge, Cambridge University Press, 1985
- Kljutsjevskij, V. O.: Sotsjinenija, kurs ruskoj istorii. Moskva, Izdatelstvo sotsialno-ekonomitsjeskoj literatury, 1958, Bind 4
- Koestler, Arthur: Mørke midt på dagen. Oslo, Gyldendal Norsk Forlag, 1965
- Kolakowski, Leszek: Main Currents of Marxism: Its Rise, Growth, and Dissolution, Vol. 2. Oxford, Clarendon Press, 1978
- Kommunistitsjeskaja Partija Sovetskogo Sojuza v rezoljutsijakh i resjenijakh sez dov, konferentsij i plenumov TsK. Moskva, Izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1972, Bind 8
- Lenin, V. I.: Collected Works, 4. ed. Moscow, Foreign Publishing House, 1964, Vol. 25
- Lenin, V. I.: Sotsjinenija, izdanie 4. Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1950 (Bind 5, 32, 33), 1952 (Bind 31)
- Levada, Ju. A. (red.): Sovetskij prostoj tsjelovek. Moskva, Intertsentr, 1993

-
- Makaev, V. V.: Sistema vospitaniya sjkolnikov na primere zjizni i dejatelnosti V. I. Lenina. Moskva, Prosvesjtsjenie, 1984
- Marx, Karl: Verker i utvalg. Oslo, Pax Forlag, 1970, Bind 2
- Materialy XXVII sezda Kommunistitsjeskoj Partii Sovetskogo Sojuza. Moskva, Izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1986
- McDaniel, Tim: Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia. Berkeley, University of California Press, 1988
- Mehnert, Klaus: Sovjetmennesket. Oslo, 1959
- Meyer, Alfred G.: «Political Ideologies in the Soviet Union: Reflections on Past Attempts to Understand The Relationship between Ideas and Politics» i: White, Stephen og Pravda, Alex (ed.): Ideology and Soviet Politics. London, Macmillan, 1988, pp. 43-58
- Millar, James R.: «History, method and the problem of bias» i: Millar, James R. (ed.): Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 3-30
- Opeide, Gunnar: «Chaadaev and Dostoevskiy: Elements of a Christocentric Philosophy of History» i: Egeberg, Mørch og Selberg (red.): Life and Text. Essays in Honour of Geir Kjetsaa on the Occasion of his 60th Birthday. Oslo, Universitetet i Oslo, 1997, pp. 205-220
- Pilkington, Hilary: Russia's Youth and its Culture. London, Routledge, 1994
- Reisinger, William M., Miller, Arthur H., Hesli, Vicki L. og Maher, Kristen Hill: «Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy» i: British Journal of Political Science, vol. 24, 1994, pp. 183-223
- Remington, Thomas F.: The Truth of Authority. Pittsburgh, Pa., University of Pittsburgh Press, 1988
- Roeder, Philip G.: Soviet Political Dynamics. New York, Harper & Row, 1988
- Ro'i, Yaacov: «The Task of Creating the New Soviet Man: «Atheistic Propaganda» in the Soviet Muslim Areas» i: Soviet Studies, Vol. XXXVI, No. 1, January 1984, pp. 26-44
- Rosenberg, William G. (ed.): Bolshevik Visions: First Phase of the Cultural Revolution in Soviet Russia, 2nd ed. The University of Michigan Press, 1993

- Rosenfeldt, Niels Erik og Pape, Carsten: Ruslands historie. København, Politikens Forlag, 1992, Bind 3
- Rossija 1913 god. St.Petersburg, BLITs, 1995
- Sacks, Michael Paul: «Foreword to Part Two: Social Change and Soviet Public Opinion» i: Miller, Reisinger, Hesli (ed.): Public Opinion and Regime Change: The New Politics of Post-Soviet Societies. Boulder, Westview Press, 1993, pp. 51-55
- Seljevold, Elnar: Sovjet-makt og Sovjet-menneske. Oslo, Aventura, 1984
- Shipler, David K.: Russia: Broken Ideals, Solemn Dreams. New York, Times Books, 1983
- Silver, Brian D.: «Political beliefs of the Soviet citizen: Sources of support for regime norms» i: Millar, James R. (ed.): Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 100-141
- Skulenko, Mikhail Ivanovitsj: Istorija Polititsjeskoj Propagandy. Kiev, Lybid, 1990
- Smith, Gordon B.: Soviet Politics: Continuity and Contradiction. London, Macmillan Education, 1989
- Stalin, I. V.: Sotsjinenija. Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1952, Bind 13
- Stites, Richard: Soviet Popular Culture. Cambridge, Cambridge University Press, 1992
- Tarschys, Daniel: «Symbols, Rituals, and Political Legitimation: Some Concluding Remarks» i: Arvidsson, Claes og Blomqvist, Lars Erik (ed.): Symbols of Power. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1987, pp. 173-177
- The New Encyclopædia Britannica, 15 ed. Chicago, Encyclopædia Britannica, 1994, Bind 26
- The Oxford English Dictionary, 2. ed. Oxford, Clarendon Press, 1989, Bind 12
- Treadgold, Donald W.: Twentieth Century Russia, 7.ed. Boulder, Westview Press, 1990
- Visjnjakov, A. S. et al.: Metodika partijnoj propagandy. Moskva, Izdatelstvo polititsjeskoj literatury, 1967

- Volf, E. og Grudskij, Z. (red.): Spravotsjnik partijnogo rabotnika, vypusk 8. Moskva, Partijnoe izdatelstvo, 1934
- Volkogonov, Dmitri: Stalin: Triumph and Tragedy. London, Weidenfeld and Nicolson, 1991
- Walicki, Andrzej: Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom. Stanford, California, Stanford University Press, 1995
- Westwood, J. N.: Russia since 1917. London, B. T. Batsford Ltd., 1980
- White, Stephen: «Propagating Communist Values in the USSR» i: Problems of Communism, Nov.-Dec. 1985, pp. 1-17
- White, Stephen: «The Effectiveness of Political Propaganda in the USSR» i: Soviet Studies, Vol. XXXII, No. 3, July 1980, pp. 323-348
- White, Stephen: Political Culture and Soviet Politics. London, Macmillan Press, 1979
- White, Stephen: «Continuity and Change in Soviet Political Culture» i: Comparative Political Studies, Vol. 11, No. 3, October 1978, pp. 381-395
- White, Stephen: «Political Socialization in the USSR: A Study in Failure?» i: Studies in Comparative Communism, Vol. X, No. 3, Autumn 1977, pp. 328-342
- Whitefield, Stephen og Evans, Geoffrey: «Support for Democracy and Political Opposition in Russia, 1993-1995» i: Post-Soviet Affairs, vol. 12, 1996, pp. 218-242
- Zimmerman, William: «Mobilized participation and the nature of the Soviet dictatorship» i: Millar, James, R. (ed.): Politics, work, and daily life in the USSR: A survey of former Soviet citizens. Cambridge, Cambridge University Press, 1987, pp. 332-353